

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Людмила Островська

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СИНТАКСИСУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник
для студентів філологічних спеціальностей
закладів вищої освіти України

Миколаїв – 2022

УДК 811.161.2'06'367-027.21(075.8)

О 78

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (протокол № 4 від 13 травня 2021 р.).

Рецензенти:

Загнітко Анатолій, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, дійсний член Наукового товариства Шевченка, професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології (Донецький національний університет імені Василя Стуса).

Габідулліна Алла, доктор філологічних наук, професор кафедри мовознавства та російської мови (Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»).

Дубова Олена, доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики (Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова).

О 78

Островська Л. Теоретичні проблеми синтаксису сучасної української мови : навчальний посібник / Л. Островська ; відп. ред. С. Пономаренко. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. – 240 с.

ISBN 978-966-336-433-9

У навчальному посібнику розглянуто низку теоретичних проблем синтаксису сучасної української мови й шляхи їхнього розв'язання, що обґрунтовані українськими мовознавцями, з урахуванням актуальних лінгвістичних теорій. Схарактеризовано основні напрями сучасного синтаксису, зокрема генеративний, семантичний, когнітивний, прагматичний, комунікативний, експресивний, що активно розвиваються в українській і світовій лінгвістиці й презентують антропоцентричну наукову парадигму. Особливу увагу приділено концепції функційно-семантичного синтаксису, що має вагоме значення в дослідженнях синтаксичного ладу української мови.

Пропонована праця адресована здобувачам вищої освіти спеціальності 035 «Філологія».

УДК 811.161.2'06'367-027.21(075.8)

ISBN 978-966-336-433-9

© Островська Л., 2022

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2022

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОНЯТТЯ СИНТАКСИСУ 6

Тема 1. Базові поняття синтаксису 6

1.1. Синтаксична категорія. Синтаксичне значення.

Синтаксична форма 6

1.2. Синтаксичний зв'язок. Семантико-синтаксичні відношення 10

1.3. Синтаксична функція 14

1.4. Синтаксична одиниця 16

Тема 2. Парадигматичні відношення в синтаксисі 20

2.1. Синтагматичні та парадигматичні відношення
між мовними одиницями 20

2.2. Парадигма речення як теоретична проблема синтаксису 21

2.3. Концепція парадигми речення у вченні І. Вихованця 28

Тема 3. Проблема синкретизму в синтаксисі 32

3.1. Основні підходи до тлумачення мовних синкретичних явищ 32

3.2. Причини появи синкретичних синтаксичних одиниць 35

3.3. Різновиди синтаксичного синкретизму 38

Контрольні питання та завдання до розділу 1 41

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОГО СИНТАКСИСУ 43

Тема 4. Генеративний (породжувальний) синтаксис 43

4.1. Загальні принципи генеративної граматики 43

4.2. Основні етапи генеративної теорії Н. Хомського 45

4.3. Вплив генеративної граматики на сучасну лінгвістику 56

Тема 5. Семантичний синтаксис 59

5.1. Речення як семантична одиниця 59

5.2. Логіко-синтаксичний підхід до семантики речення 64

5.3. Денотативний підхід до семантики речення 69

5.4. Функційний підхід до семантики речення 71

Тема 6. Когнітивний синтаксис 76

6.1. Теоретичні принципи когнітивної лінгвістики 76

6.2. Когнітивна граMATика 78

6.3. Концепти. Проблема кваліфікації синтаксичних концептів 85

6.4. Картина світу. Мовна картина світу 88

Тема 7. Прагматичний синтаксис	94
7.1. Прагматика як напрям лінгвістичних досліджень	94
7.2. Теорія мовленнєвих актів.....	97
7.3. Класифікація мовленнєвих актів	102
7.4. Прагматика синтаксичних одиниць	108
Тема 8. Комунікативний синтаксис	113
8.1. Комунікативний підхід до вивчення синтаксичних явищ.....	113
8.2. Актуальне членування речення	119
8.3. Кореляція комунікативної структури речення з формально-граматичною	124
8.4. Комунікативна структура тексту.....	131
Тема 9. Експресивний синтаксис	135
9.1. Поняття експресивності в лінгвістиці	135
9.2. Типологія конструкцій експресивного синтаксису	137
9.3. Структурні моделі парцельованих конструкцій	140
Контрольні питання та завдання до розділу 2.....	146
РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИЙ СИНТАКСИС В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ	150
Тема 10. Теорія валентності.....	150
10.1. Категорія валентності в лінгвістиці	150
10.2. Типи семантико-синтаксичної валентності.....	153
10.3. Валентність предикатів за кількістю залежних компонентів	155
Тема 11. Семантично елементарне речення	160
11.1. Поняття синтаксеми в українській лінгвістиці	160
11.2. Типологія предикатних синтаксем.....	162
11.3. Типологія субстанціальних синтаксем	169
Тема 12. Синтаксеми в структурі семантично ускладненого речення	179
12.1. Поняття вторинних синтаксем.....	179
12.2. Типологія вторинних субстанціальних синтаксем	182
12.3. Перехідні синтаксеми предикатно-субстанціального типу	184
Тема 13. Типологія вторинних предикатних синтаксем	192
13.1. Вторинні предикатно-адвербіальні синтаксеми.....	192
13.2. Вторинні предикатно-атрибутивні та предикатно-апозитивні синтаксеми	207

Теоретичні проблеми синтаксису сучасної української мови

13.3. Вторинні предикатно-кількісні синтаксеми	212
13.4. Вторинні предикатно-модальні синтаксеми.....	214
Контрольні питання та завдання до розділу 3.....	219
Використана література	221
Джерела ілюстративного матеріалу	237

РОЗДІЛ 1.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОНЯТТЯ СИНТАКСИСУ

Тема 1. Базові поняття синтаксису

1.1. Синтаксична категорія. Синтаксичне значення. Синтаксична форма

Кожна наукова галузь має властиві їй категорії – найбільш базові поняття, у яких відображаються найхарактерніші ознаки та відношення об'єктів пізнання. Оскільки синтаксис традиційно розуміють як частину граматики, то відповідно й синтаксичні категорії визначають граматичними. Проаналізуємо дефініції граматичної категорії, подані в науковій літературі.

І. Вихованець, К. Городенська в академічному виданні «Теоретична грамика української мови. Морфологія» тлумачать **граматичну категорію** як «узагальнене граматичне значення, що об'єднує низку протиставлених одне одному однорідних граматичних значень і граматичних форм вираження цих значень» [Вихованець, Городенська 2004, с. 28].

А. Загнітко кваліфікує **граматичну категорію** як «єдність граматичних значень і граматичних форм», що «виступає ядерним компонентом мовної організації, здобуваючи всебічну реалізацію в мовленні, функціонуванні мови» [Загнітко 2011, с. 5].

О. Селіванова в «Лінгвістичній енциклопедії» пропонує розглядати **граматичну категорію** як таку ознаку мови, що «представлена системою регулярних опозицій рядів граматичних форм слів з однорідним абстрактним значенням» [Селіванова 2011, с. 105].

В академічному виданні «Українська мова. Енциклопедія» **граматична категорія** – це «інтегральна одиниця мови, яка охоплює загальним граматичним значенням кілька взаємопротиставлених і формально виражених родових (морфологічних чи синтаксичних) значень» [Українська 2004, с. 115].

Порівнюючи наведені дефініції граматичної категорії, робимо висновок, що граматичні категорії відображають системний характер мови, при цьому визначення граматичної категорії в українській лінгвістиці є здебільшого усталеним і спирається на білатеральне розуміння мовного знака: граматичні категорії виділяються на основі

абстрактного граматичного значення, що регулярно виражається в певних граматичних формах.

Важливо наголосити на тому, що, попри відносну однаковість розуміння науковцями поняття граматичної категорії, подібне її тлумачення відображає насамперед сутність власне-морфологічних категорій (наприклад, категорія роду, числа, відмінка, часу, способу тощо). Окрім цього, останнім часом набуває поширення характеристика граматичної категорії як сукупності не лише морфологічних і синтаксичних, але й словотвірних мовних одиниць [Вихованець, Городенська 2004, с. 29], [Мірченко 2002, с. 8].

Визначення поняття синтаксичної категорії натомість не є достатньо опрацьованим в українській і слов'янській лінгвістиці й становить значну теоретичну проблему, про що свідчить, зокрема, відсутність тлумачення поняття синтаксичної категорії в більшості сучасних лінгвістичних енциклопедіях. Окрім цього, варто зазначити, що суперечливі або дискусійні кваліфікації тої чи іншої синтаксичної одиниці, на думку науковців, якраз і зумовлені відсутністю єдиного усталеного розуміння таких фундаментальних понять синтаксису, як «синтаксична категорія», «синтаксичне значення», «синтаксична форма» [Загнітко 2001, с. 319]. На нашу думку, якщо розглядати синтаксичну категорію за аналогією до морфологічної, то базовим чинником для аналізу синтаксичних явищ буде вважатися наявність у синтаксичному ладі певної мови дво- чи багаточленної опозиції відповідних синтаксичних форм. Дотримання цього принципу призводить до вилучення зі списку граматичних категорій таких базових понять синтаксису, як, зокрема, «сурядність», «підрядність», «члени речення», «синтаксеми» тощо, оскільки самі по собі, поза тим граматичним смислом, що формує парадигму, ці синтаксичні поняття не утворюють протиставлених рядів синтаксичних форм.

У традиційній (логіко-граматичній) граматиці категорії синтаксису, на відміну від морфологічних, вважалися універсальними, тобто здатними корелювати з логічними категоріями й виражати їх: просте речення розглядалося як мовне втілення судження, підмет – суб'єкта, присудок – предиката, складне речення – умовиводу тощо.

У сучасній лінгвістиці найбільш обґрунтованим видається твердження про те, що просте речення як основна синтаксична одиниця об'єднує навколо себе всі можливі синтаксичні категорії. З урахуванням багатоаспектності речення синтаксичні категорії доцільно диференціювати за їхнім функційним навантаженням відповідно до рівнів речення: 1) формально-реченнєві; 2) семантико-синтаксичні; 3) логічно співвіднесені; 4) комунікативно співвіднесені й ситуативно

орієнтовані [Загнітко 2001, с. 319] або категорії комунікативного спрямування, категорії когнітивного (семантичного) спрямування та категорії формального спрямування [Вихованець, Городенська 2004, с. 29]. На думку А. Загнітка, у сучасній українській лінгвістиці особливо актуальними постають, з одного боку, проблема встановлення ієрархії реченнєвоструктуровальних і висловленнєво-мотивувальних синтаксичних категорій, а з іншого боку, – вивчення синтаксичних категорій з позиції лінгвістичних теорій номінації, референції та теорії комунікативних актів [Загнітко 2001, с. 128–133].

В українському мовознавстві теоретичну проблему синтаксичних категорій комплексно опрацьовує М. Мірченко. Учений, зважаючи на багатоаспектність речення, пропонує тлумачити **синтаксичну категорію** як певну «сукупність речень, що охоплює загальним синтаксичним змістом її реченнєві протиставлювані різновиди – семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні і комунікативні категорії» [Мірченко 2002, с. 8]. Відповідно лінгвіст розрізняє **семантико-синтаксичні категорії**, що відображають відношення позамовної дійсності; **формально-синтаксичні категорії**, які базуються на типах синтаксичного зв'язку й зорієнтовані на формальну організацію речення; **комунікативні синтаксичні категорії**, що спираються на комунікативну структуру речень-висловлень. Запропонована структура синтаксичних категорій речення характеризується системністю підходу й послідовним відображенням трьох рівнів речення – семантико-синтаксичного, формально-синтаксичного, комунікативного (див. таблицю 1.1). По суті, науковець змодельовав категорійну організацію речення, компоненти якої перебувають у відповідних ієрархічних взаємозв'язках і взаємовідношеннях: надкатегорії, підкатегорії, категорії, грами. На необхідності встановлення ієрархії синтаксичних категорій наполягає й А. Загнітко [Загнітко 2001, с. 128–133].

Таблиця 1.1.

Загальна категорійна організація речення

Семантико-синтаксичні категорії	Формально-синтаксичні категорії	Комунікативні категорії
Надкатегорія предикатності (ознаковості) з подальшим членуванням	Категорії, що стосуються типів синтаксичних зв'язків з подальшим членуванням	Надкатегорія предикативності з подальшим членуванням
Надкатегорія субстанціальності (предметності) з подальшим членуванням	Категорії, які вказують на формальні компоненти з подальшим членуванням	Надкатегорія комунікативної настанови з подальшим членуванням

Закінчення таблиці

Категорія валентності з подальшим членуванням		Категорія актуального членування речення з подальшим членуванням
Категорія семантико-синтаксичної елементарності / неелементарності речення з подальшим членуванням		

Сучасна лінгвістика зазвичай характеризується антропоцентричним спрямуванням, тому науковці роблять спроби диференціювати синтаксичні категорії залежно від їхньої орієнтації на адресанта чи адресата мовленнєвої ситуації: **категорії, пов'язані з адресантом (мовцем)**, – це ствердження / заперечення, модальність, персональність, дейксис (часова й просторова локалізація), емотивність; **категорії, орієнтовані на адресата**, – комунікативна настанова (розповідь, питання, спонування, побажання), інформативність, мовленнєва ситуативність тощо [Гак 1981, с. 58–59].

Синтаксичне значення становить семантичну основу синтаксичної категорії, являє собою абстрактний зміст, який виражається в синтаксичних одиницях. Зокрема, найбільш абстрактним синтаксичним значенням, властивим будь-якому реченню, є предикативність, що характеризує зміст речення через відношення до дійсності – як реальне в певному часовому плані: *Настає весна; Настала весна; Настане весна* або як ірреальне поза часовою визначеністю: *Настала б весна; Нехай настане весна; Настань, весно*.

У найновіших дослідженнях українські науковці синтаксичне значення речення, що репрезентує певну послідовність мовного вираження, пропонують тлумачити як складне співвідношення семантичних компонентів **денотативного значення**, яке відображає ситуацію дійсності, **сигніфікативного**, що вказує на інтерпретацію мовцем описуваної ситуації, та **прагматичного**, що вміщує комунікативну мету повідомлення [Загнітко, Павлович 2013].

Визначальним для синтаксичного значення стає його формальна окресленість, поза яким можна лише говорити про його певний прихований вияв. Саме на основі регулярного формального вияву синтаксичного значення ґрунтуються сучасні типології синтаксичних одиниць.

Синтаксична форма – це поняття, яке узагальнює конструктивно-формальні ознаки організації синтаксичних одиниць, це носій

синтаксичного значення й синтаксичної функції тої чи іншої мовної одиниці.

Засоби вираження синтаксичних значень в українській мові в межах синтаксичної форми виявляють свою специфіку залежно від характеру самої синтаксичної одиниці. На рівні словосполучення особливої значущості набувають: 1) граматичні форми залежного компонента (особливо флексія): *синій сапфір*; *пишатися сином*; 2) службові слова (прийменники), що стають засобами вираження синтаксичних значень у взаємодії з флексіями залежних слів та префіксами опорних: *забігти за село*; *скучити за домівкою*; *сісти за парту*.

На рівні речення формальні засоби вираження синтаксичних значень являють собою більш розгалужену систему: 1) порядок слів та інших синтаксичних компонентів: *блакитне небо* – словосполучення; *Небо блакитне* – речення; *З неба капали зорі, великі й ясні* (І. Білик) – відокремлені означення; *З неба капали великі й ясні зорі* – невідокремлені означення; 2) сполучники та сполучні слова: *Сонце ще прозорало між дубами, та парубки вийшли раніше на всяк випадок, щоб не вгавити чого* (І. Білик); *Знав уже, хто був той таємний Велмир* (І. Білик); 3) співвідносні компоненти: *Хто подужає підняти меч, тому ніхто не зможе противитися, той буде могутнім, як сам Юр* (І. Білик); *Вони побралися за руки й побігли туди, де вже на повну силу йшло свято* (І. Білик); 4) співвідношення вищо-часових форм дієслів-присудків: *Вони збігли до річки, яка тихо дзюрчала в птьмі, тоді побралися берегом угору, де блискали вогні* (І. Білик); 5) інтонаційні засоби: *І кажуть, лиш павук снує там сіть павучу* (Л. Костенко) – вставна інтонація; *І кажуть: лиш павук снує там сіть павучу* – пояснювальна інтонація; 6) лексичне наповнення синтаксичних структур: *Слабий усе життя вмирає, а сильний духом – тільки раз* (Т. Масенко) – антоніми (*слабий* – *сильний*, *усе життя* – *тільки раз*) увиразнюють власне-протиставні сурядні відношення.

1.2. Синтаксичний зв'язок. Семантико-синтаксичні відношення

Синтаксичний зв'язок – одне з фундаментальних понять синтаксису. У виданні «Українська мова. Енциклопедія» синтаксичний зв'язок визначають як такий «зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їх поєднання» [Українська 2004, с. 595].

К. Шульжук наголошує на тому, що синтаксичний зв'язок – це формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення як

комбінаторного варіанта речення), виражений відповідними мовними засобами [Шульжук 2004, с. 17].

О. Селіванова в «Лінгвістичній енциклопедії» пропонує тлумачити **синтаксичний зв'язок** як різні типи семантико-граматичних відношень у словосполученні й реченні [Селіванова 2011, с. 655]. Подібний підхід також простежується й у такій дефініції: **синтаксичний зв'язок** – це формально виражений смисловий зв'язок між синтаксичними одиницями [Загнітко 2007, с. 23]. За такого розуміння, по суті, відбувається отождолення синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, що призводить до змішування цих базових понять і неоднозначних кваліфікацій синтаксичних одиниць. Більш обґрунтованим видається погляд І. Вихованця, який вважає, що синтаксичні зв'язки презентують формальний рівень речення, однак при цьому можна спостерігати й певну кореляцію із семантико-синтаксичними відношеннями [Вихованець 1993, с. 18]. Наприклад, синтаксичний зв'язок узгодження на рівні словосполучення співвідноситься із власне-атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями: *холодний вітер, рання весна, чисте небо*; детермінантний зв'язок на рівні простого формально ускладненого речення насамперед свідчить про різного типу обставинні семантико-синтаксичні відношення: *Того ясного і теплого вечора Зоя стояла у своїй кімнаті* (А. Чех) – темпоральні обставинні семантико-синтаксичні відношення.

Ідея про послідовне розмежування синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень на підставі характеру залежності між опорним і підпорядкованим компонентом належить видатному французькому лінгвісту Л. Теньєру. На його думку, синтаксичні зв'язки спрямовані від опорного елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки, тобто семантико-синтаксичні відношення, від підпорядкованого до опорного. Отже, синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення мають різнобічну спрямованість [Теньєр 1988, с. 54].

Синтаксичні зв'язки відіграють найважливішу роль у формуванні синтаксичних одиниць. На думку А. Загнітка, «специфіка синтаксичних одиниць якраз і визначається реалізацією / нереалізацією відповідного типу синтаксичного зв'язку» [Загнітко 2001, с. 17]. Науковець пропонує ієрархічну систему синтаксичних зв'язків, що охоплює рівні словосполучення, простого, формально ускладненого простого і складного речення, окрім цього, можна простежити міжрівневі зв'язки та взаємо-переходи [Загнітко 2001, с. 16–26]:

1) реченнєвотвірні, на основі яких формується просте і складне речення:

– предикативний: *Земля кружляє у космічній вальсі* (Л. Костенко);
– сурядний: *Четвертого дня ринула звідти всяка маржина і птиця – і стало тісно на землі* (І. Малкович);

– підрядний (займенниково-співвідносний, власне-прислівний, детермінантний): *У січні на сході гуркотіло так, що земля під ногами дрижала* (В. Лис); *Цю любов я із вересня виніс за вдачу птичу і за очі, що шепотом синім початок кличуть* (Б. Рубчак); *Коли вдалині з'явилися вогні вокзалу, дядь-Гаврило різко звернув ліворуч на вулицю Жаданівського, а потім – у Ново-Жилянський провулок, щоб вийти не на центральні, а на запасні колії* (М. Гримич);

– недиференційований: *Біля бузку традиції не зрадив: став під куц, курив не курив, недопалок кинув і відшукав стару дірку в так само старій огорожі* (Люко Дашвар);

2) реченнєвомодифікаційні, що формально та семантично ускладнюють, модифікують просте речення:

– детермінантний: *Взимку він завжди згадує дитинство* (С. Жадан);

– дуплексивний: *Спали вони одягненими* (А. Курков); *Я бачила в уяві виріб готовим, довершеним, і доносила ідею до наших майстрів* (Т. Горіха Зерня);

– напівпредикативний (статичний і динамічний вияви): *В дні, прожиті печально і просто, все було як незайманий сніг* (Л. Костенко); *Джерельце тихо шепчеться, блаженний сон на її навіваючи* (М. Зеров);

– сурядний: *Хай Вам світиться висока і довга дорога!* (Є. Сверстюк);

– опосередкований: *Жити ми мали у Київському районі Донецька, на вулиці Благовіщенській* (Т. Горіха Зерня);

– модальний: *Правда, можна було доручити купівлю квитка носієві* (Ю. Шерех);

– інтродуктивний: *І якось я одразу повірила в щирість автора (як вчать вижилі в Голокост, «якщо хтось каже вам, що хоче вас убити, вірте йому!»)* (О. Забужко);

3) словосполученнєвотвірний, на основі якого формується словосполучення – підрядний прислівний:

- керування: *відчинити двері; принести синові; показати рукою;*
- узгодження: *морський камінчик; квапливі рухи;*
- кореляція: *друг-письменник; парасолька-ціпок;*
- прилягання: *зупинитися навпроти; горщик з водоростями.*

Важливим для визначення специфіки певного синтаксичного зв'язку постають передбачуваність / непередбачуваність форми залежного

компонента, семантична обов'язковість / необов'язковість залежного компонента, пор.: *Я не показав, що був зляканий* (Ю. Шерех) – синтаксичний зв'язок між предикативними частинами складно-підрядного речення є обов'язковим і передбачуваним; *Вони мусіли самі за це подбати, якщо вони хотіли виїхати* (Ю. Шерех) – синтаксичний зв'язок між предикативними частинами складнопідрядного речення є необов'язковим і непередбачуваним; *Він мав там знайому селянку, в якій зберігався його човен* (Ю. Шерех) – синтаксичний зв'язок між предикативними частинами складнопідрядного речення є передбачуваним, але необов'язковим.

Синтаксичні відношення – це значеннєві (змістові) відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. В академічному виданні «Українська мова. Енциклопедія» синтаксичні відношення поділяють на такі найбільш абстраговані типи: субстанціальні, які виражають значення предметності, атрибутивні й адвербіальні (обставинні) [Українська 2004, с. 595]. Запропонована типологія відображає лише підрядні семантико-синтаксичні відношення, тому видається доцільним поділ семантико-синтаксичних відношень на предикатні (між підметом і присудком) і непередикатні. Доцільним є погляд, за яким до предикатних (вторинних) відношень належать також такі, що є наслідком семантичної неелементарності речення [Вихованець 1993, с. 43–46].

Найбільш викінченою й обґрунтованою можна вважати типологію семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення: об'єктні: *розробляти теорію*; адресатні: *подарувати другові*; інструментальні: *підніматися ліфтом*; суб'єктні: *приїзд батька*; атрибутивні: *весела пора*; апозитивні: *друзі-однолітки*; обставинні (темпоральні, локативні, зумовленості): *зустрітися зранку*, *бігти полем*, *запізнитися через дощ*, *зайти домовитися* тощо; комплетивні: *кілька квіток*.

Меншою однозначністю характеризується кваліфікація семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складно-сурядного і складнопідрядного речення, наприклад, у випадках перехідних реченнєвих утворень між підрядними і сурядними: *Хоч він [Віктор] мав слабе серце, але займався кікбоксингом* (А. Чех). Значною теоретичною проблемою в українському мовознавстві постає тлумачення семантико-синтаксичних відношень на рівні безсполучникового речення (переважно йдеться про недиференційований синтаксичний зв'язок і відповідно нерозрізнення сурядних і підрядних відношень): *На те й погорільці, – будуємо хатку* (Л. Костенко).

Дедалі частіше в українській лінгвістиці постає питання про синкретизм семантико-синтаксичних відношень, причини появи синкретичних явищ та специфіку тлумачення синтаксичних синкретичних одиниць, чому в пропонованому навчальному посібнику присвячено окрему тему (див. тему 3).

1.3. Синтаксична функція

У сучасній лінгвістиці можна виділити цілу низку теоретичних проблем, пов'язаних із трактуванням поняття функції: тлумачення загальної теорії функції, специфіки граматичних функцій, розрізнення синтаксичних і морфологічних функцій, особливостей первинних і вторинних функцій, семантичних та асемантичних функцій, співвідношення понять форми, значення, функції.

Поняття функції є ключовим, навколо якого групуються синтаксичні одиниці та категорії. Функцію мовних одиниць загалом у сучасній лінгвістиці визначають як «роль мовної одиниці, що реалізується нею при використанні в мовленні» [Загнітко 2012, Т. 4, с. 111]. **Синтаксичну функцію** відповідно характеризують як певну «роль, призначення синтаксичних одиниць і граматичних засобів у побудові зв'язного мовлення» [Українська 2004, с. 595].

Слід зацентувати увагу на тому, що поняття синтаксичної функції означає нерозривну єдність з її носієм – синтаксичною одиницею. Функції синтаксичних одиниць тісно пов'язані з основними функціями мови – комунікативною та когнітивною. На думку Г. Золотової, кожна синтаксична одиниця характеризується, крім форми і значення, синтаксичною функцією, яка відображає відношення синтаксичної одиниці до комунікативної, тобто роль синтаксичної одиниці в побудові зв'язного висловлення [Золотова 1973, с. 17].

У тлумаченні поняття синтаксичної функції можна окреслити два протилежних підходи. Відповідно до першого з них наголошується на суто граматичній природі синтаксичної функції, тобто функція синтаксичної одиниці протиставляється семантиці, що виражається нею, функція визначається асемантичною. Прибічником такого підходу є Л. Блумфільд, який, зокрема, визначав функції синтаксичних форм через їх позиції в реченні [Блумфільд 1968, с. 196]. Другий підхід до кваліфікації синтаксичної функції презентований у працях представників Празької лінгвістичної школи, де функція означає мету, призначення певного мовного елемента, тобто функція не протиставляється семантиці, оскільки семантика стає однією з функцій [Вахек 1964, с. 196].

Загалом поняття синтаксичного значення і синтаксичної функції

змістово досить близькі: з одного боку, синтаксичне значення може виникати внаслідок функціонування, тоді йдеться про функційну семантику синтаксичних одиниць, з іншого боку, функція мовної одиниці може визначатися її синтаксичною семантикою, тому в цих випадках варто говорити про синтаксичну функцію. Розбіжність між цими поняттями полягає в тому, що синтаксичне значення спрямоване на внутрішній зміст синтаксичної одиниці; поняття ж синтаксичної функції орієнтоване на з'ясування ролі синтаксичної одиниці в складі одиниць більш високого рівня, ніж вона сама.

В українській лінгвістиці І. Вихованець пропонує виділяти три різновиди функцій синтаксичних одиниць: семантико-синтаксичні, комунікативно-синтаксичні і формально-синтаксичні функції. **Семантико-синтаксична функція** вказує на роль елемента описуваної ситуації в структурі ситуації загалом. Семантико-синтаксична функція пов'язана з вивченням об'єктивно-значеннєвого змісту речення як відображенням явищ реальної дійсності. **Комунікативна функція** визначається насамперед актуальним членуванням речення, суттєвим для певної мовленнєвої ситуації, тобто розгортанням тема-ремних відношень у висловленні. **Формально-синтаксичні функції** – це роль синтаксичного компонента в організації речення. У системі функцій синтаксичних одиниць велике значення мають саме синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення, які впливають на розподіл функцій на два типи: формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні. Ці два типи функцій спрямовані у сферу мови, тоді як комунікативно-синтаксичні – у сферу мовлення [Вихованець 1992, с. 16]. Функції речення, отже, визначають залежно від його відповідного аспекту. Мінімальна синтаксична одиниця може виконувати формально-синтаксичну роль членів речення, що виділяються на основі певного синтаксичного зв'язку, і семантико-синтаксичну функцію синтаксем, які ґрунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях.

Видається можливим застосування поняття синтаксичної функції також щодо морфологічних одиниць, граматичних форм тощо, наприклад, синтаксичні функції інфінітива, синтаксичні функції орудного відмінка. Важливо розмежовувати первинні й вторинні синтаксичні функції морфологічних одиниць. Перші вказують на закріпленість синтаксичних одиниць і форм у системі мови, на їхню типовість, а другі – на залежність їх від контексту, незакріпленість у системі мови, наприклад, первинність прислівника в обставинній функції, вторинність у предикативній, атрибутивній тощо, пор.: *Діти весело сміялися. – Йому було весело; Мій друг живе напроти. – Вікна напроти яскраво засвітилися.*

1.4. Синтаксична одиниця

Поняття синтаксичної одиниці належить до фундаментальних понять синтаксису, залежно від особливостей тлумачення якої пов'язане виокремлення напрямів синтаксичних досліджень. Синтаксичні одиниці є носіями синтаксичних категорій і синтаксичних значень. Для кваліфікації синтаксичних одиниць найчастіше використовують поняття синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень [Бабайцева 1979, с. 5], [Вихованець 1992, с. 16], [Загнітко 2001, с. 13]. **Синтаксичні одиниці** – це «одиниці синтаксичного рівня мови, які виділяються на основі синтаксичних зв'язків і синтаксичних відношень» [Українська 2004, с. 596]. Отже, конститутивні синтаксичні ознаки синтаксичних одиниць відображаються в специфічній, властивій тільки кожній з них тріаді: «значення – форма – функція».

У сучасній лінгвістиці тривають дискусії щодо кількості синтаксичних одиниць: від однієї (речення) [Долгов 1993, с. 13] – до значної їхньої кількості (словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність), період, абзац, текст, пряма мова тощо) [Гальперин 2007]. Така розбіжність у кількості синтаксичних одиниць, на нашу думку, пояснюється насамперед ототожненням мовних і мовленнєвих синтаксичних утворень. Показовим у цьому плані є підхід І. Слинька, який вважає, що «синтаксис – це система одиниць різного рівня [підкреслення наше – Л. Островська] – словосполучень, простих речень, комунікатів, складних речень і складних синтаксичних єдностей, які створюють граматичну структуру мови для її функціонування» [Слинько, Гуїванюк, Кобилянська 1994, с. 15]. Однак мовні одиниці, на відміну від мовленнєвих, характеризуються відтворюваністю та дискретністю, суто ж мовленнєві утворення, очевидно, позбавлені відтворюваності.

Українські мовознавці переважно обґрунтовують виділення трьох синтаксичних одиниць: мінімальна синтаксична одиниця (синтаксичне слово), словосполучення, речення, – зважаючи саме на їхню незаперечну відтворюваність, дискретність і системний характер. На думку А. Загнітка, **надфразна єдність, або складне синтаксичне ціле**, прилягає до синтаксичних одиниць і виступає структурним складником тексту [Загнітко 2001, с. 13]. Проте найчастіше науковці характеризують надфразну єдність як мовленнєву синтаксичну одиницю, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію [Українська 2004, с. 390].

Синтаксичний статус **тексту** як синтаксичної одиниці мови теж є доволі суперечливим, оскільки текст, по-перше, найбільшою мірою

співвідноситься з комунікативно-прагматичним аспектом, по-друге, практично неможливо вести мову про певний інваріант тексту через максимальну варіативність насамперед усіх його формально-граматичних чинників, хоча, з іншого боку, можна простежити певну системність на рівні тексту в реалізації міжреченневих зв'язків (ланцюговий, паралельний, інтегративний та ін.) і смислових відношень (розширювально-інформаційні, пояснювальні, аргументаційні, коментувальні, асоціативні та ін.), що дає можливість тлумачити текст як перехідне утворення між мовленням і мовною системою [Загнітко 2007, с. 265]. О. Селіванова підкреслює, що текст не має однозначної кваліфікації через свою поліфункційну та багатопланову природу, тому цікавою видається спроба визначити інваріант тексту, що має певну тему, композиційну специфіку, лексичні, граматичні, стилістичні, прагматичні особливості, як текстому [Селіванова 2011, с. 717].

Мінімальна синтаксична одиниця (синтаксичне слово) – це така синтаксична одиниця, яка завдяки своїм граматичним і лексико-семантичним властивостям може підпорядковувати собі інше синтаксичне слово в тій чи іншій його формі або підпорядковуватися в тій чи іншій формі іншому синтаксичному слову чи координувати з ним. Таким способом синтаксичне слово бере участь в утворенні синтаксичних конструкцій, які стають компонентами повідомлення. Отже, мінімальну синтаксичну одиницю (синтаксичне слово) можна виділяти на ґрунті синтаксичних зв'язків як компонент словосполучення або формально-синтаксичний член речення, а також на основі семантико-синтаксичних відношень як компонент словосполучення або синтаксему на семантико-синтаксичному рівні речення. Синтаксичне слово *кава* своїми категорійними ознаками визначає синтаксичні зв'язки на кшталт *запахна кава*, *кава по-турецьки*, *смакувати каву* або може входити до складу таких речень, як *Ця кава смачна*; *Дякую за смачну каву*; *Кава – унікальний напій* тощо.

Статус словосполучення в системі синтаксичних одиниць становить значну теоретичну проблему в лінгвістиці, зокрема це питання про основну синтаксичну одиницю (словосполучення чи речення), виділення сурядних словосполучень, специфіку цілісних словосполучень, межі словосполучень тощо. **Словосполучення** здебільшого тлумачать як непередикативну синтаксичну одиницю, утворену на ґрунті підрядного прислівного зв'язку (керування, узгодження, кореляції, прилягання), яка виконує номінативну функцію (функцію розгорнутого називання певного явища позамовної дійсності): *зустрітися з братом*, *рідне місто*, *лінгвіст-науковець*, *дуже сумно* [Селіванова 2011, с. 667], [Загнітко 2007, с. 265].

І. Вихованець установлює статус словосполучення як периферійної вторинної синтаксичної одиниці, завжди похідної від речення, функціонування якої пов'язується з семантичним ускладненням речення внаслідок поширення опорних слів [Вихованець 1992, с. 16]. Відповідно до такого розуміння словосполучення не є будівельним матеріалом для речення, як за традиційного підходу, а вицленовується безпосередньо з речення. Окрім цього, у реченні, у якому всі компоненти постають валентно зумовленими предикатом, загалом немає словосполучень, пор.: 1. *Я читаю книгу*; 2. *Я читаю цікаву книгу* – у першому реченні немає словосполучень, оскільки компонент із об'єктною семантикою є валентно зумовленим предикатом; у другому реченні наявне тільки одне словосполучення *цікаву книгу*. Такий погляд, на нашу думку, не можна вважати достатньо обґрунтованим, оскільки за нього вилучаються з системи словосполучень української мови всі синтаксичні поєднання повнозначних слів на основі прислівного підрядного зв'язку у формі керування через те, що керовані компоненти й постають здебільшого валентно зумовленими предикатом у структурі речення.

У сучасній українській лінгвістиці усталилася кваліфікація **речення** як основної синтаксичної одиниці, якій ієрархічно підпорядковані мінімальна синтаксична одиниця (синтаксичне слово) та словосполучення. У цьому плані показовим є підхід до речення як синтаксичної одиниці О. Мельничука, який тлумачить речення основною знаковою одиницею мовлення, що «формується з мовних знаків нижчого порядку» [Мельничук 1972, с. 14].

Речення є центральною синтаксичною одиницею ще й тому, що саме в ньому реалізуються всі можливі різновиди синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а отже, знаходять своє втілення й різного типу синтаксичні категорії.

В академічному виданні «Українська мова. Енциклопедія» речення визначають як основну синтаксичну одиницю, що «позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки» [Українська 2004, с. 390].

Поширеним є й тлумачення речення як одиниці синтаксичного рівня мовної системи, що «є інваріантом конкретних мовленнєвих висловлень і характеризується комунікативною, змістовою й інтонаційною завершеністю» [Селіванова 2011, с. 621].

Видається доцільним кваліфікувати речення як предикативну синтаксичну одиницю, що найперше виконує дві основні функції мови – комунікативну та когнітивну. І. Вихованець, описуючи речення як

основну синтаксичну одиницю, виходить з його багатоаспектності й відповідно окреслює формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні реченнєві ознаки [Вихованець 1992], [Вихованець 1993]. Саме на основі диференціації відповідних рівнів речення є можливість установити специфіку речення як основної синтаксичної одиниці, оскільки багатоаспектний підхід до речення увиразнює його комунікативний і когнітивний статус у системі синтаксичних одиниць. Окрім цього, учений переконливо доводить, що речення – така синтаксична одиниця, яка входить і до системи мови з урахуванням його формально-синтаксичного й семантико-синтаксичного рівнів і до сфери мовлення, зважаючи на його комунікативний рівень, тобто реалізацію певної абстрактної формальної та семантичної реченнєвої структури в конкретному мовленнєвому акті [Вихованець 1992, с. 20–22]. При цьому у сфері мовлення синтаксичні одиниці зазнають різноманітних модифікацій, наприклад, переміщення, редукції, семантичних зміщень, нейтралізації тощо.

А. Загнітко залежно від аспекту розгляду подає такі дефініції речення: «речення є інваріантною одиницею щодо мовленнєвих інтерпретацій власного сигніфіката» [Загнітко 2011, с. 249] або «нееліптичним утворенням, що береться безвідносно щодо мовленнєвого і контекстуального оточення та ситуативно-прагматичних завдань» [Загнітко 2011, с. 633], підкреслюючи тим самим системно-мовний характер речення як синтаксичної одиниці.

Важливим для кваліфікації речення та словосполучення є їхня характеристика як синтаксичних одиниць-конструкцій. Речення як основна синтаксична одиниця-конструкція реалізується у формах простого і складного речень. Найчастіше **складне речення** так само пропонують тлумачити як «синтаксичну одиницю, компонентами якої є прості речення, об'єднані відповідним синтаксичним зв'язком і синтаксичними відношеннями» [Українська 2004, с. 390]. Однак поширеною є думка й про те, що складне речення є не окремою синтаксичною одиницею, а комбінаторним варіантом речення, тому що його частини структурно й семантично дорівнюють простим реченням [Загнітко, Миронова 2013, с. 12].

Отже, попри значні напрацювання сучасної синтаксичної науки ще досі остаточно не розв'язаними залишаються проблеми кваліфікації фундаментальних синтаксичних понять, зокрема, таких як синтаксична категорія, синтаксичний зв'язок, синтаксична функція тощо. Теоретичною проблемою є й встановлення типології синтаксичних одиниць та інтерпретація специфіки кожної з них. В українській лінгвістиці переважно пропонують вирішення дискусійних питань з опертям на багатоаспектний підхід до тлумачення синтаксичних явищ.

Тема 2. Парадигматичні відношення в синтаксисі

2.1. Синтагматичні та парадигматичні відношення між мовними одиницями

Поняття синтагматичних і парадигматичних відношень між мовними одиницями в лінгвістиці вперше були обґрунтовані ще Ф. де Соссюром, який парадигматичні відношення називав асоціативними, тобто такими, що мають щось спільне між собою та, асоціюючись у пам'яті, утворюють групи, усередині яких виникають досить різноманітні відношення [Соссюр 1999, с. 124–125].

Синтагматичні відношення – це «відношення між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення» [Українська 2004, с. 591]. Часто науковці підкреслюють, що синтагматичні відношення між мовними одиницями виявляють «потенційну можливість їхнього лінійного сполучення в мовленнєвому потоці» [Селіванова 2011, с. 650].

Синтагматичні відношення реалізуються між мовними одиницями одного рівня, тобто склади виникають як лінійне поєднання фонем, слова – морфем, словосполучення – словоформ, прості речення – членів речення, складні речення – простих речень. Іноді навіть йдеться про синтагматику тексту [Селіванова 2011, с. 650]. Можна простежити таку закономірність: вищий рівень мови свідчить про складніший характер синтагматичних відношень між його одиницями. Окрім того, синтагматичні відношення відображають закономірності сполучуваності мовних одиниць. Л. Єльмслев намагався ототожнювати синтаксичні та синтагматичні відношення в мові [Ельмслев 1960, с. 265], однак на сьогодні такий підхід не вважається коректним, адже на синтаксичному мовному рівні так само, як і на інших, наявні й парадигматичні відношення.

Парадигматичні відношення – такі відношення між мовними одиницями, що ґрунтуються на спільності чи відмінності за формою або значенням [Українська 2004, с. 458]. Підставою для встановлення парадигматичних відношень може бути варіативність, подібність, протилежність, похідність або субкатегоризація мовних одиниць [Селіванова 2011, с. 531].

Парадигматичні відношення в лінгвістиці мають широке та вузьке розуміння. Відповідно до широкого – парадигматичні охоплюють мовні відношення між конструкціями з близькими граматичними значеннями, відповідно до вузького – це формальні зміни самої конструкції. На всіх рівнях мови парадигматичні відношення мають

свої особливості, що пов'язано зі специфічними властивостями одиниць кожного рівня, характером відношень між ними. Парадигматичні відношення вивчали спочатку в морфології, наприклад, відмінкова парадигма, потім – у фонології, лексиці, синтаксисі та словотворі.

Дискусійним у сучасній лінгвістиці залишається питання про первинність синтагматичних чи парадигматичних відношень, однак більшість науковців схиляється до думки про первинність синтагматичних відношень, виходячи з первинності мовлення щодо мови. Парадигматичні відношення, як і синтагматичні, пронизують усю структуру мови й пов'язані між собою діалектичними взаємозв'язками. Аналізуючи мовні одиниці в синтагматичному аспекті, можна визначити їхні системні зв'язки та місце в парадигмі; вивчаючи парадигматичні відношення мовних елементів, можна передбачити їхні потенційні синтагматичні зв'язки. Порівняльну характеристику синтагматичних і парадигматичних відношень між мовними одиницями подаємо в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Порівняльна характеристика синтагматичних
і парадигматичних мовних відношень**

Синтагматичні відношення	Парадигматичні відношення
1. Первинні.	1. Вторинні.
2. Існують у мовленні.	2. Існують у мові.
3. Горизонтальні (одиниці, що складають синтагму, записують у рядок).	3. Вертикальні (одиниці, що входять у парадигму, можна записати стовпчиком).
4. Ґрунтуються на контрасті.	4. Ґрунтуються на опозиції.
5. Мовні одиниці об'єднуються в синтагму на основі відношень співіснування та послідовності.	5. Мовні одиниці об'єднуються в парадигму на основі спільних ознак між ними.
6. Одночасні в мовленні.	6. Неодночасні в мовленні.

Отже, парадигматичні відношення є прямим наслідком системності мови, синтагматичні відношення пов'язані з лінійністю мовлення. При цьому сполучуваність мовних одиниць ґрунтується на їхніх парадигматичних властивостях, а парадигматичні відношення зумовлені синтагматичними.

2.2. Парадигма речення як теоретична проблема синтаксису

Виходячи з положення про те, що речення є центральною синтаксичною одиницею, науковці питання парадигматичних відно-

шень у синтаксисі найчастіше розглядають саме на прикладі простого речення.

Проблема парадигми речення належить до найскладніших питань синтаксичної теорії. На думку І. Вихованця, для розв'язання проблеми парадигми речення насамперед необхідно з'ясувати два питання: 1) які різновиди речень утворюють синтаксичну парадигму? і 2) який характер відношень між компонентами одного парадигматичного ряду? [Вихованець 1993, с. 158].

Ідея синтаксичної парадигми стала логічним продовженням спроби описувати мову як функційну динамічну структуру. Саме поняття парадигми речення з'явилося в лінгвістиці в 1960-х роках у межах трансформаційної граматики. Першим ґрунтовним дослідженням, присвяченим парадигмі речення, була праця Д. Ворта [Worth 1963], який включав у систему синтаксичної парадигматики всі синтаксичні конструкції, зв'язані синонімічними та трансформаційними відношеннями, як предикативні, так і непередикативні:

1) субпарадигми (прості лінійні парадигми, де мінімальна структурна схема не змінюється, наприклад, *Я писав; Я пишу; Я писатиму / Я буду писати*; і прості нелінійні парадигми, де мінімальна структурна схема змінюється, наприклад, *Він професор; Він був / буде професором*);

2) комплексні парадигми, у яких структурна схема речення зазнає перетворень, наприклад, перетворення активної конструкції в пасивну;

3) гіперпарадигма, включала всі окремі ряди субпарадигм [Worth 1963].

Подальший розвиток ідей синтаксичної парадигматики пов'язаний з іменами вчених Празької лінгвістичної школи Р. Зимека, В. Грабе, П. Адамца, які опрацювали систему парадигми речення та визначили базову одиницю синтаксичної парадигматики – структурну схему речення [Зимек 1966]; [Грабе 1966]; [Адамец 1978]. Науковці запропонували поняття трансформаційної парадигми, вважаючи, що саме така парадигма відображає функціонування мови в мовленні. При цьому, на думку Р. Зимека, синонімічні конструкції не входять до трансформаційної парадигми, оскільки такі речення належать до різних ядерних (вихідних) структур, наприклад, *Син був хворий; Син хворів*. На переконання В. Грабе, активні та співвідносні з ними пасивні конструкції становлять трансформаційну парадигму, а інверсовані структури на кшталт *Земля більша за Місяць – Місяць менший за Землю* не утворюють парадигми, оскільки в таких випадках вирішальну роль відіграє лексичне наповнення речення, а не його синтаксична структура.

Найбільше уваги серед празьких лінгвістів питанню синтаксичної парадигматики приділив П. Адамець [Адамець 1978, с. 76–80]. Одиницями синтаксичних парадигм науковець теж вважав структурну схему речення, але не мінімальну, а розширену обов'язковими валентно зумовленими предикатом другорядними членами. П. Адамець пропонував виділяти так звані охарактеризовані моделі речення, які мають спільну семантику предиката та спільне функціонування реченнєвої конструкції, наприклад: *Батько хвилюється за сина; Мати непокоїться за батька; Я тривожусь за тебе* – модель речення ґрунтується на предикаті стану, що передбачає наявність суб'єкта та об'єкта стану або *Брат поклав книжку на полицю; Сестра поставила лампу на стіл; Я повісив картину на стіну* – модель речення базується на предикаті дії, що прогнозує суб'єкт, об'єкт дії та локатив.

Парадигму простого речення представники Празької лінгвістичної школи кваліфікують як складну, ієрархічно впорядковану структуру, до якої входять трансформи, модифікати та варіанти вихідного ядерного речення:

1. Трансформи – це результати трансформацій, тобто таких перетворень ядерного речення, за яких змінюється його синтаксична структура (структурна схема), але зберігається лексичне наповнення й загальний характер семантичних відношень між його компонентами: *До будинку прибудували ще й веранду* (Vf_{3s}) – *До будинку прибудована ще й веранда* (N_1 – (cop) $Part_1$).

2. Модифікати – це результати модифікацій, тобто таких перетворень ядерного речення, за яких додається новий елемент – модифікатор з відповідною семантикою (фазовою, модальною, заперечною тощо): *Я прийду* ($Pron_1$ – Vf_{1s}) – *Я можу прийти* ($Pron_1$ – $Vf_{1s}Inf$) – модифікатор модального значення; *Я працюю* ($Pron_1$ – Vf_{1s}) – *Я починаю працювати* ($Pron_1$ – $Vf_{1s}Inf$) – модифікатор фазового значення.

3. Варіанти – це результат варіацій, тобто таких перетворень ядерного речення, за якого спостерігається повне збереження його синтаксичної структури (структурної схеми) й кількості його компонентів, тобто йдеться про зміну граматичних категорій показників предикативності (час, вид, спосіб, число): *Я читаю / читав / читатиму книгу* – часова парадигма ($Pron_1$ – Vf_{1s}); *Дитина грає / Діти грають* – числова парадигма (N_1 – Vf).

Отже, до парадигми речення лінгвісти-пражани зараховували як внутрішньомодельні, так і міжмодельні перетворення речення.

Доволі часто парадигма речення тлумачиться тільки як система внутрішньомодельних перетворень речення за способом, часом, особою, що є близьким до принципів морфологічної парадигми дієслова,

тому цю парадигму речення ще називають морфолого-синтаксичною [Шульжук 2004, с. 56] або предикативною [Сучасна 2013, с. 48]. Незмінність структурної схеми речення – обов'язкова умова поєднання кількох речень у парадигму. За такого розуміння **парадигма речення** – це «сукупність усіх регулярно наявних у системі мови видозмін речення, зв'язаних з вираженням категорій об'єктивної модальності та синтаксичного часу. Парадигма речення є сукупністю усіх його форм» [Шведова 1967, с. 113].

У сучасних лінгвістичних енциклопедіях переважно наголошують на тому, що **парадигма речення** – це «спільний тип зміни речення, побудованого за тією чи іншою структурною схемою, це система форм структурної схеми речення» [Українська 2004, с. 457].

Більшість лінгвістів, однак, наполягає на тому, що парадигму речення не можна обмежувати лише внутрішньомодельними перетвореннями, оскільки речення мають власні синтаксичні категорії, у яких виявляються їхні граматичні властивості, а склад граматичних категорій речення не збігається зі складом граматичних категорій окремого слова [Ломтев 1972, с. 38].

Усталеним у сучасному синтаксисі виявився підхід, за якого парадигма речення являє собою сукупність речень, що мають спільну пропозицію, тобто важливою стає така зміна структурної схеми речення, за якої зберігається тотожність відображуваної ситуації [Распопов 1969, с. 92–100]. Відповідне тлумачення парадигми речення дало поштовх для появи в 1980–1990 рр. поняття **дериваційної парадигми речення**, що об'єднує речення, які співвідносяться як вихідне та похідне. Похідна конструкція відрізняється від вихідної ускладненням семантики та зміною структури. Обов'язковою умовою для речень, що входять у дериваційну парадигму, стає тотожність пропозиції, конкретної ситуації дійсності.

І. Вихованець, говорячи про дериваційну парадигму речення, окреслює такі основні теоретичні принципи її побудови: 1) дериваційні видозміни відбуваються лише за семантико-синтаксичної тотожності синтаксичних одиниць, тобто спільності пропозиції; 2) дериваційні видозміни мають регулярні реалізації, тобто вони виступають контекстуально не зумовленими; 3) похідне речення обов'язково характеризується ускладненням семантики; 4) дериваційна парадигма речення об'єднує явища модифікації й транспозиції [Вихованець 1993, с. 166].

Важливою теоретичною проблемою для кваліфікації дериваційної парадигми стає питання похідності синтаксичних одиниць. На думку К. Городенської, вихідна синтаксична одиниця (речення) має симетрію

формально-граматичної та власне-семантичної структур [Городенська 1991, с. 9]. Похідна синтаксична одиниця характеризується відповідною асиметрією, при цьому переважно наголошують на більшій семантичній складності похідної синтаксичної одиниці порівняно з вихідною. На формальному рівні може відбуватися як згортання (редукція, спрощення), так і розгортання (ускладнення, поширення) похідного речення, наприклад, *Ти її й конем не об'їдеш*. – *Її й конем не об'їдеш* (у похідному реченні спостерігаємо редукцію підмета на формальному рівні й одночасне ускладнення нульової суб'єктної синтаксеми значенням узагальнення на семантичному рівні) або *Ти її й конем не об'їдеш*. – *Ти її й конем не зможеш об'їхати* (у похідному реченні на формальному й семантичному рівні наявне ускладнення допоміжним компонентом зі значенням ймовірності). Отже, синтаксичну похідність доцільно тлумачити з оперттям на співвідношення семантико-синтаксичних властивостей вихідної та похідної синтаксичних одиниць.

І. Вихованець вважає за необхідне розмежовувати однорівневу та різнорівневу дериваційні парадигми [Вихованець 1993, с. 175–180]. Однорівневу дериваційну парадигму утворюють тільки модифікати вихідного речення, зокрема, модифікацію суб'єктної синтаксеми можна простежити на прикладі такої дериваційної однорівневої парадигми: *Євген пофарбував паркан* (вихідне речення) → *Хтось пофарбував паркан* / *Пофарбували паркан* (неозначено-особова модифікація суб'єктної синтаксеми); *Кожен пофарбував паркан* (узагальнено-особова модифікація суб'єктної синтаксеми); *Пофарбовано паркан* (нейтралізація позиції суб'єктної синтаксеми).

Різнорівневу дериваційну парадигму формують трансформи, які являють собою різні синтаксичні одиниці – речення, словосполучення, синтаксеми, однак за умови, що вони відображають одну ситуацію мовлення, наприклад, *Небо голубе* (вихідне речення) → *голубе небо* (похідне словосполучення); *Дитина спить* (вихідне речення) → *сон дитини* (похідне словосполучення); *Ми розводили рибу* (вихідне речення) → *розведення риби* (похідне словосполучення) → *риборозведення* (похідна синтаксема). Наведені приклади переконливо доводять, що вихідною синтаксичною одиницею дериваційних парадигм різнорівневих синтаксичних одиниць виступає речення, яке в певних парадигмах може бути складним: *Написала Вам листа, бо сумувала* (вихідне складне речення) → *написала Вам листа через сум* (похідне просте речення) → *написання листа через сум* (похідне словосполучення).

Поняття дериваційної парадигми дало поштовх до розвитку окремого напрямку в синтаксисі – дериваційного, основним завданням якого є встановити відношення похідності між синтаксичними одиницями як одного рівня, так і різних рівнів. Найґрунтовніше проблеми дериваційного синтаксису в українській лінгвістиці опрацьовує К. Городенська, зокрема, результати її досліджень презентовано в монографії «Деривація синтаксичних одиниць» (Київ, 1991).

Дериваційну парадигму речення можна описувати, спираючись на поняття регулярності реалізації структурної схеми речення [Белошапкова, Брызгунова, Земская 1989, с. 664–669], [Загнітко 2011, с. 622–624]. **Регулярні реалізації структурної схеми речення** – це такі системні видозміни, які не пов'язані з вираженням предикативності. Регулярні реалізації являють собою такі міжмодельні перетворення, незумовлені контекстуально, що характеризуються внесенням у загальне смислове тло речення додаткових значеннєвих нюансів. Отже, регулярні реалізації структурної схеми за такого розуміння чітко відмежовані від внутрішньомодельних її перетворень.

А. Загнітко пропонує такий список регулярних реалізацій структурних схем [Загнітко 2011, с. 623–624]:

1) узагальнено-особова реалізація, що передбачає незаповнення позиції підмета N_1 (називного відмінка) у двокомпонентних номінативних структурних схемах з формами 2-ої особи однини та реалізацію семантики узагальнення суб'єктної синтаксеми: *Ти навчай інших – і сам навчишся.* – *Навчай інших – і сам навчишся; Добрим словом мур ти проб'єш, а лихим і в двері ти не ввійдеш.* – *Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш; Щоб вижити, ти їстимеш землю* (Т. Горіха Зерня). – *Щоб вижити, їстимеш землю;*

2) фазова реалізація, за якої відбувається введення допоміжного дієслівного компонента фазової семантики, при цьому дієслово-носій основної семантики набуває форми інфінітива: *Стиха шумів ліс* (В. Лис). – *Стиха почав шуміти ліс; Саме тут формувалася його [Василя Стуса] опозиційність чи, точніше, неприйняття багатьох сторін офіціозного радянського суспільства* (Д. Стус). – *Саме тут продовжувала формуватися його [Василя Стуса] опозиційність чи, точніше, неприйняття багатьох сторін офіціозного радянського суспільства; Треба щастя назад до купи збирати* (Люко Дашвар). – *Треба щастя назад до купи закінчувати збирати;*

3) модальна реалізація, що передбачає введення допоміжного компонента модальної семантики, а дієслово-носій основної семантики набуває форми інфінітива: *Над прірвою сумні канатоходці щонаочі хилиткий долають* шлях (І. Малкович). – *Над прірвою сумні*

канатоходці щоночі хилиткий **мають долати** шлях; *Сліпі поводири сліпих неодмінно **упадуть*** (Є. Сверстюк). – *Сліпі поводири сліпих неодмінно **повинні упасти***;

4) реалізація з напівповнозначними дієсловами, коли, замість дієслівної зв'язки, вживається напівповнозначне дієслово: *З погляду Діми Рєвазов **був** старим, успішним мільйонником* (О. Стяжкіна). – *З погляду Діми Рєвазов **здавався** старим, успішним мільйонником*; *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе **буду** красивою* (Л. Костенко). – *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе **вважатимуся** красивою*;

5) кількісна реалізація, за якої відбувається заміна N₁ (називного відмінка) на форму N₂ (родового відмінка): *Похоронна справа процвітала. **Дерев'яні хрести, паперові квіти, надгробні написи*** (О. Стяжкіна). – *Похоронна справа процвітала. **Дерев'яних хрестів, паперових квітів, надгробних написів***; *Над Везувієм **сніг*** (Л. Костенко). – *Над Везувієм **снігу!***

6) заперечна реалізація, що передбачає введення заперечної частки до позиції присудка: *Вона [Клавка] **зайшла** в кімнату* (М. Гримич). – *Вона [Клавка] **не зайшла** в кімнату*; *Життя **захоплювало**, воно давало надію, надія дарувала світло* (А. Чех). – *Життя **не захоплювало**, воно не давало надію, надія не дарувала світло*;

7) оцінно-експресивна реалізація, коли вносяться оцінно-емоційні відтінки: *Чудовий день* (О. Стяжкіна). – *Який чудовий день! Болить життя* (Л. Костенко). – *Наскільки болить життя!*

Останнім часом у лінгвістиці науковці розробляють концепцію **синтаксичного поля речення**, яке тлумачать як систему, що включає вихідну реченнєву структуру та її регулярні граматичні та структурно-семантичні модифікації, а також синонімічні перетворення [Золотова 1973, с. 201], [Всеволодова 2000]. Підставою для об'єднання різних моделей речення в одну парадигму в синтаксичному полі є спільна пропозиція. На думку М. Всеволодової, доцільно виокремлювати внутрішньомодельні перетворення речення, зв'язані зі зміною категорій модальності та персональності (такі внутрішньомодельні перетворення становлять власне-синтаксичну парадигму), а також міжмодельні перетворення (зміна моделі речення), з-поміж яких виділяє актуалізаційну парадигму (зміна форми одного з компонентів або інтонаційного характеру речення: *Техніки отримують кисень методом гідролізу води* → *Для отримання кисню використовують метод гідролізу води*) та інтерпретаційну парадигму (синонімічне перефразування, що залежить від комунікативної мети мовця: *Він сумує*; *Він сумний*; *Йому сумно*; *У нього сум в очах*). Отже, за такого

тлумачення парадигми актуалізується проблема розмежування дериваційних і синонімічних відношень між синтаксичними одиницями.

У сучасній лінгвістиці наявні спроби окремо описати й **парадигму складного речення**, яка ґрунтується на граматичних видозмінах модально-часових форм присудків, сполучних засобів та порядку розташування предикативних частин [Сучасна 2013, с. 160], наприклад, *Мовчали ми, щоб їх не розбудить* (Л. Костенко). – *Мовчимо ми, аби їх не розбудить.* – *Мовчатимемо ми, для того щоб їх не розбудить.* – *Мовчімо, задля того щоб їх не розбудить.* – *Щоби їх не розбудить, ми мовчимо.*

Якщо тлумачити текст як синтаксичну одиницю, то логічним постає питання й про **парадигму тексту** або щонайменше про включення тексту в систему парадигм. В українському мовознавстві утверджується погляд на текстову парадигму як певну сукупність, з-поміж якої можна вирізнити як жанрову (сукупність текстів певного жанру), функційно-стильову (сукупність текстів за функціональним стилем), індивідуально-авторську (тексти одного автора) [Радзівєвська 1999], [Загнітко 2011, с. 765].

2.3. Концепція парадигми речення у вченні І. Вихованця

І. Вихованець проблему парадигми речення розв'язує, спираючись на багатоаспектне розуміння речення. Лінгвіст пропонує розглядати парадигму речення як ієрархічну систему, яку утворюють парадигми відповідних рівнів речення, а саме: формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, комунікативного.

На формально-синтаксичному рівні речення можна вести мову про так звану комплексну парадигму, що формується сукупністю парадигм, які базуються на відповідних граматичних категоріях темпоральності, модальності, аспектуальності, персональності, числа й роду. **Комплексна формально-синтаксична парадигма** об'єднує внутрішньомодельні перетворення, що передбачають тотожність структурної схеми, синтаксичних позицій її компонентів, їх лексичного наповнення. Отже, науковець розмежовує шість парадигм:

1) часову, що включає форми теперішнього, майбутнього, минулого часу (вважаємо за доцільне додати до складу часової парадигми й форму давноминулого часу): *Ставить* осінь на землю свою золоту жирандоль (Л. Костенко). – *Ставитиме* осінь на землю свою золоту жирандоль. – *Ставила* осінь на землю свою золоту жирандоль. – *Була ставила* осінь на землю свою золоту жирандоль;

2) модальну, що ґрунтується на категорії синтаксичного способу: *Кожен думає* про майбутнє / *Кожен думатиме* про майбутнє /

Кожен думає про майбутнє / Кожен був думає про майбутнє (індикатив, або дійсний спосіб, нашаровується на часову парадигму). – *Кожен думає би про майбутнє* (умовний спосіб). – *Якби кожен думає про майбутнє* (бажальний спосіб). – *Думай про майбутнє* (наказовий спосіб). – *Хай думають про майбутнє* (спонукальний спосіб);

3) видову, що базується на категорії виду й взаємопов'язана з часовою парадигмою: *Я забуваю сумніви і сум* (Л. Костенко) – *Я забуду сумніви і сум*;

4) особову, що зумовлюється категорією персональності: *Я вранці голос горлиці люблю* (Л. Костенко). – *Ти вранці голос горлиці любиш*. – *Він / вона / воно вранці голос горлиці любить*. – *Ми вранці голос горлиці любимо*. – *Ви вранці голос горлиці любите*. – *Вони вранці голос горлиці люблять*;

5) числову, що стосується граматичної категорії числа: *Чи голос у нас не заслабий?* – *Чи голоси у нас не ослабі?* (Л. Костенко);

6) родову, що представлена формами чоловічого, жіночого, середнього роду: *Маленький хлопчик став дорослим* (Л. Костенко). – *Маленька дівчинка стала дорослою*. – *Маленьке дівча стало дорослим*.

На семантико-синтаксичному рівні речення парадигма має комплексний характер і ґрунтується на категоріях предикатності й субстанціальності. Специфікою семантико-синтаксичної парадигми є те, що вона переважно об'єднує речення, тотожні не за лексичним наповненням, а за семантико-синтаксичною функцією.

Предикатна парадигма, що базується на семантико-синтаксичній категорії предикатності, має такі різновиди предикатних синтаксем: предикати дії, процесу, стану, якості, кількості, локативності: *Прикриває йому очі долонею* (С. Жадан) – предикат дії; *Колії швидко заростають травою* (С. Жадан) – предикат процесу; *Малий дрімає* (С. Жадан) – предикат стану; *Яр широкий* (С. Жадан) – предикат якості; *Нас було четверо* – предикат кількості; *Виходять на рейтки пішохідного моста* (С. Жадан) – предикат локативності.

Категорія субстанціальності вміщує значення суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної синтаксем, відповідно І. Вихованець розрізняє суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну субстанціальні парадигми.

Суб'єктна субстанціальна парадигма охоплює семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми та формальні засоби їх вираження: *Влад поніс коричневу папку Левицької до себе в кімнату* (О. Ільченко) – суб'єкт акціонально-локативний, називний відмінок; *У цей момент вітер, наче навмисно, стихнув* (О. Ільченко) – суб'єкт процесу, називний відмінок; *Мисливці рушили вздовж скелі, обігнули її*

(О. Ільченко) – суб'єкт локативності, називний відмінок; *Природа мудра* (Л. Костенко) – суб'єкт якості, називний відмінок; *Мене лихоманить* – суб'єкт стану, родовий відмінок; *Якову було добре* (В. Лис) – суб'єкт стану, давальний відмінок; *Було у неї п'ятеро вже вас* (Л. Костенко) – суб'єкт кількості, родовий відмінок.

Об'єктна субстанціальна парадигма включає семантичні різновиди об'єкта дії, стану, процесу, якості з їх морфологічними варіантами: *Ми прочитали гороскоп* (І. Малкович) – об'єкт дії, знахідний відмінок; *Шукаймо тиші і любові* (І. Малкович) – об'єкт дії, родовий відмінок; *Сергій керував невеличкою майстернею* – об'єкт дії, орудний відмінок; *Він [Єжи] розмахнувся шваброю і вдарив по верхніх кільцях фіранки* (А. Курков) – об'єкт дії, місцевий відмінок; *Рябцев зітхнув, ковтнув кави, подивився у вікно* (А. Курков) – об'єкт стану, знахідний відмінок; *Я вірю тобі* – об'єкт стану, давальний відмінок; *Яків милувався сином* (В. Лис) – об'єкт стану, орудний відмінок; *Послухайте, ви у силу професії мусите розбиратися в людях* (Т. Горіха Зерня) – об'єкт стану, місцевий відмінок; *Я розкидала оголошення про вакансії в Інтернеті, але чоловіки з того посміювалися* (Т. Горіха Зерня) – об'єкт процесу, родовий відмінок; *Грім її слів був сильнішим од природного гучного грому* (В. Лис) – об'єкт якості, родовий відмінок.

Адресатна субстанціальна парадигма формується морфологічними варіантами адресатної синтаксеми, що реалізується при предикатах дії: *Я дякую тобі, великий Боже, за ту доладність дивну* (І. Малкович) – давальний відмінок; *Зроби краще щось для Комарової мамі* (Т. Горіха Зерня) – родовий відмінок.

Інструментальна субстанціальна парадигма об'єднує морфологічні варіанти інструментальної синтаксеми: *Рука в синій матер'яній рукавичці захопила двома пальчиками чорну попільничку* (А. Курков) – орудний відмінок; *І поїхав Рябцев на своєму жовтому авто по мокрому асфальту Сихова* (А. Курков) – місцевий відмінок; *Телефони продавали за готівку, а от сім-карти не продавали взагалі* (Т. Горіха Зерня) – знахідний відмінок; *Коли ж вона зрозуміла, що не злякає – пальнула з того уявного револьвера* (В. Лис) – родовий відмінок.

Локативна субстанціальна парадигма охоплює семантичні різновиди статичної та динамічної локативної синтаксеми та морфологічні її варіанти: *Сядемо ліпше на цій вашій лавці* (В. Лис) – місцевий відмінок; *Він дійшов до повороту на свою вулицю* (А. Курков) – родовий відмінок; *Сядемо в тихе човенце* (І. Малкович) – знахідний відмінок; *Хтось із дитям удвох бродить різдвяним садком*

(І. Малкович) – орудний відмінок; *Назустріч нам уже рушив поліціант* (А. Хома) – давальний відмінок.

Комунікативна парадигма речення ґрунтується на категорії настанови, що стосується мети комунікативного акту. Значення розповідності, питальності, спонукальності формують комунікативну парадигму: *Ви писали лекцію. – Ви писали лекцію? – Пишіть лекцію!* Вважаємо, що комунікативну парадигму речення можна було б розширити щонайменше значеннями бажальності, умовності, ймовірності, переповідності: *Хоча б писали лекцію. – Якби писали лекцію. – Либонь, писали лекцію. – Начебто писали лекцію.* Н. Гуйванюк пропонує виокремлювати, крім названих типів, ще речення повинності, необхідності тощо [Гуйванюк 2009, с. 373].

Отже, ієрархія парадигм у концепції І. Вихованця набуває викінченого вигляду, оскільки має системний характер, охоплюючи різні рівні простого речення, до того ж виявляє тісний взаємозв'язок із дериваційною парадигмою, до складу якої входять й інші синтаксичні одиниці – словосполучення, синтаксема, складне речення.

В українському мовознавстві актуальним завданням стає побудова загальної синтаксичної системи мови, яка б включала конструктивний і комунікативний синтаксис, у формі ієрархії парадигм. Окрім цього, чекає на своє розв'язання й проблема ієрархії текстових парадигм, а також винайдення чітких критеріїв розмежування дериваційних і синонімічних відношень між синтаксичними одиницями.

Тема 3. Проблема синкретизму в синтаксисі

3.1. Основні підходи до тлумачення мовних синкретичних явищ

Поняття синкретизму є одним з найважливіших у сучасній лінгвістиці, а саме явище мовного синкретизму стало актуальною теоретичною проблемою в українському синтаксисі. З-поміж науковців немає спільної думки щодо тлумачення сутності мовного синкретизму та його кваліфікації, зокрема, про значні складності трактування названого поняття свідчить той факт, що термін «синкретизм» учені застосовують до мовних явищ різної природи: нейтралізації, омонімії, контамінації, перехідності.

Одним з перших термін «синкретизм» став використовувати у своїх дослідженнях Л. Єльмслев, визначаючи його як загальну властивість мови, лінгвістичну категорію, що виникає внаслідок збігу мовних ознак [Ельмслев 1960, с. 387]. Учений, по суті, отожднює поняття синкретизму та нейтралізації, тобто позиційного зняття протиставлень (опозицій) елементів мовної структури, що, наприклад, яскраво простежується в збігу форм знахідного та родового відмінка іменників назв істот II відміни чоловічого роду: *студента, викладача*. Крім цього, Л. Єльмслев уводить поняття розв'язаного та нерозв'язаного синкретизму (дискретного та недискретного), останній з яких належить тільки до парадигматики мови й стає наслідком системних змін [Ельмслев 1960, с. 347]. Відповідно дискретний синкретизм стосується синтагматики й виникає в мовленні, наприклад, *перевірка адміністрації*: 1) *адміністрація перевіряє*; 2) *перевіряють адміністрацію*.

А. Мартіне доводить необхідність розмежування синкретизму та нейтралізації, оскільки за синкретизму, на його думку, на відміну від нейтралізації, завжди є вибір між тим чи іншим членом опозиції. У сучасній лінгвістиці синкретизм як нейтралізацію переважно визнають на фонетичному рівні, що виявляється в нерозрізненні диференційних ознак фонем.

А. Мартіне пропонує тлумачити синкретизм як часткову омонімію в мові, що виникає внаслідок «формального змішування» [Мартіне 1969, с. 96–109]. Проблема розмежування синкретизму та омонімії в українському мовознавстві вивчає Ю. Наливайко. Мовознавиця переконливо доводить, що «схожість синкретизму й омонімії є лише зовнішньою, за якою приховуються різні мовні явища» [Наливайко 2011, с. 195]. **Омонімія** буде презентована двома мовними одиницями з різними функціями, тоді як за синкретизму це одна мовна одиниця, що поєднує в собі декілька функцій, пор.: *запрошення брата (брат*

запросив і запросили брата) – омонімія; *дорога додому* (атрибутивна семантика + локативна семантика).

Іноді синкретизм описують як контамінацію, однак це цілком різні явища. **Контамінація** – це така взаємодія двох мовних одиниць, що спричиняє появу третьої, наприклад, контамінованим вважається соціативний підмет *ми з тобою*, що виник в результаті змішування *ми* + *я з тобою*, або утворення конструкцій із невластиво-прямою мовою тощо. Прикметно, що досить часто контаміновані утворення є такими, що порушують системність мови, вважаються ненормативними, зокрема, в українській мові до них належать контаміновані конструкції з відокремленими обставинами, коли дієслово-присудок стосується одного суб'єкта, а формально пов'язаний з ним дієприслівник – іншого, тобто відбувається схрещення позначень дій двох різних суб'єктів: *Підбігаючи до фінішу, нам аплодували глядачі*. Синкретизм, на відміну від контамінації, передбачає не утворення нової одиниці, а повне злиття різних ознак у мовній одиниці.

У сучасній лінгвістиці вже усталеним став розгляд синкретичних явищ як одного з проявів перехідності: «зона синкретизму – це область перехідних утворень, що характеризуються синтезом (суміщенням) диференційних ознак явищ, які перебувають у взаємодії, як у синхронному, так і діяхронному плані» [Бабайцева 2000, с. 133]. Отже, уявлення про синкретизм як про збіг певних характеристик мовних одиниць за такого тлумачення змінюється на поєднання, синтез, суміщення, злиття їхніх властивостей, ознак. Переважно саме таке розуміння явища мовного синкретизму подане в сучасних лінгвістичних енциклопедіях.

В академічному виданні «Українська мова. Енциклопедія» **синкретизм** кваліфікується як «формальне нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів» [Українська 2004, с. 584].

О. Селіванова визначає **синкретизм** як «злиття в одній мовній одиниці одночасно кількох ознак із системи опозицій» [Селіванова 2011, с. 648].

Традиційним можна вважати визначення, відповідно до якого **синкретизм** – це «поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (деяких розрядів слів, значень, речень, членів речення тощо), протиставлених одна одній і поєднаних між собою явищами перехідності» [Лингвистический 1990, с. 446].

Із наведених дефініцій стає очевидним, що серед учених немає однастайності щодо того, про синтез яких саме ознак мовних одиниць йдеться: структурних чи семантичних. Наприклад, одні лінгвісти, вважають, що синкретизм виявляє себе в поєднанні ознак структури

[Кржижкова 1969, с. 291], інші – у суміщенні семантичних ознак [Кодухов 1977, с. 9], треті – у поєднанні і структурних, і семантичних ознак [Гак 1978, с. 20].

Усе частіше в лінгвістиці акцентують на особливому статусі синкретизму в мові, здійснюються спроби описати феномен лінгвістичного синкретизму як актуальну категорію сучасного мовознавства, що є відображенням специфіки мислення та психології людини. Лінгвістичний синкретизм за такого підходу трактують як втілення онтологічного синкретизму, що є результатом асоціативно-аперцептивної діяльності мислення людини [Береснева 2011, с. 274–278].

Поняття синкретичності на синтаксичному рівні є доволі широким і служить для позначення декількох явищ, зокрема, 1) поєднання ознак різних членів речення в межах одної словоформи, 2) синтаксичних структур, що не мають однозначної кваліфікації (прикладом може бути типологія односкладних речень), 3) нетипових семантико-синтаксичних відношень тощо.

Обґрунтованим видається твердження про синкретизм як про суміщення в одній словоформі різних синтаксичних функцій. У цьому плані заслуговує на увагу опрацювання типології синкретичних членів речення. Зокрема, у дослідженнях В. Бабайцевої йдеться про синкретичні члени речення, які поєднують диференційні ознаки підмета та присудка: *Дош!*; підмета та обставини: *У хаті тепло*; означення та обставини: *Поїздка до Києва викликала захоплення студентів* тощо [Бабайцева 1979, с. 105–116].

В українській лінгвістиці Ю. Наливайко, досліджуючи явище синкретизму, зосередилася на різновидах синкретичних детермінантів і прислівних синкретичних другорядних членів речення [Наливайко 2007]: *Біля підніжжя Володимира тулилося до холодного каменю маленьке безпритульне кошеня* (І. Роздобудько) – детермінант із об'єктно-локативною семантикою: *тулилося* (де? біля чого?) *біля підніжжя*; *По його [Бородіна] очах було видно, які сильні відчуття викликало повернення (яке? куди?) у минуле* (В. Кіпіані) – неузгоджене означення із об'єктно-означально-локативною семантикою; *П'яти хвилин дівчатам з «Белли» вистачило, аби влаштувати бурхливу суперечку (яку? коли?) перед зборами* (Люко Дашвар) – неузгоджене означення з означально-темпоральною семантикою тощо.

До того ж намітилася тенденція послідовного розмежування синкретичних членів речення з однобічною та двобічною залежністю, різних за семантикою [Шитик 2014, с. 72–73], наприклад, у реченні *В курнику за стайнями нетерпляче басив півень, бо незабаром мало зійти сонце* (І. Білик) – виділений синтаксичний компонент є синкре-

тичним, означально-локативним за семантикою із двобічною залежністю, бо підпорядкований присудку *басив* (де?) **за стайнями** та локативному детермінанту *в курнику* (якому?) **за стайнями**.

В. Олексенко [Олексенко 2011] та Н. Кобченко [Кобченко 2016] займаються вивченням дуплексива як специфічного синкретичного компонента в структурі речення: *Але важили нюанси, і, як тільки Віра Павлівна відчувала себе **скривдженою**, вона вдавалася до плачу, а це виводило її Булаховського з рівноваги* (Ю. Шерех).

Проблеми мовного синкретизму на рівні складного речення досліджують Л. Шитик [Шитик 2014] і Р. Христіанінова [Христіанінова 2012]. Так, Р. Христіанінова пропонує виокремлювати синкретичні перехідні підрядно-сурядні складні речення: **Однак** він поводитися, мов на шкоді *впійманий отрок*, **дарма що** був удвічі старший за Богдана (І. Білик); сурядно-підрядні складні речення: *...людина має спати – **отже** й спить...* (В. Стус), а також синкретичні складнопідрядні речення із об'єктно-причиновими: *Підходять і дивляться якось порожньо й налякано, мовби шкодують, **що** були там, що ходили туди* (С. Жадан); об'єктно-цільовими: *Іван терпляче вичікував, **щоб** Марік пішов* (А. Чех); атрибутивно-цільовими: *Чотирнадцять років – оптимальний вік, **аби** вийти на широку дорогу й увійти в густі ліси* (А. Чех) та іншими семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами [Христіанінова 2012, с. 283–301].

Отже, синкретизм – актуальна проблема в українському мовознавстві, до якої дотичні питання розмежування чи отождолення синкретизму з іншими мовними явищами, зокрема нейтралізацією, контамінацією, перехідністю, омонімією. Основними напрямками вивчення цієї теоретичної проблеми на синтаксичному рівні стали такі нетипові мовні явища, які не можна однозначно кваліфікувати, а саме: синкретичні члени речення, синкретичні синтаксичні конструкції, зокрема й складні речення, синкретичні семантико-синтаксичні відношення тощо.

3.2. Причини появи синкретичних синтаксичних одиниць

У сучасній лінгвістиці причини появи синкретичних явищ загалом пов'язують із багатьма чинниками. З-поміж них одним з фундаментальних можна вважати асиметрію плану форми та плану змісту мовного знака, яка виникає, очевидно, з комунікативних і прагматичних потреб мовця, що полягають «у бажанні висловити найбільш економно, з меншою кількістю мовних засобів, більш складний комплекс ...значень і відношень» [Бабайцева 1979, с. 115]. Така невідповідність форми та змісту мовної одиниці свідчить, з одного боку, про динаміку мовної системи, а з іншого, – про багато-

аспектність мовних одиниць і взаємодію їхніх різних рівнів під час функціонування. Окрім цього, напевно, задіяний універсальний закон економії мовних засобів.

Розглядаючи безпосередньо причини появи синкретичних явищ саме на синтаксичному рівні, лінгвісти порушують проблему лінійних внутрішньореченневих видозмін, яка пов'язана з розмежуванням морфологізованих (типових, спеціалізованих, інваріантних, однозначних) і неморфологізованих (нетипових, неспеціалізованих, синкретичних, багатозначних) членів речення й відповідно із визначенням первинних (типових, спеціалізованих) і вторинних (нетипових, неспеціалізованих) синтаксичних функцій, пор. погляди В. Бабайцевої [Бабайцева 1979, с. 105–116], А. Загнітка [Загнітко 2007а, с. 241–250], Л. Чеснокової [Чеснокова 1988, с. 41–47].

Проблема кваліфікації однозначних і синкретичних синтаксичних одиниць пов'язана з виділенням у системі мови ядерних і периферійних зон, оскільки однозначні, найчастіше типові, форми утворюють ядро синтаксичних функційно-семантичних категорій, а синкретичні, тобто нетипові, – перебувають на периферії цих категорій. Наприклад, ядерна зона функційно-семантичної категорії атрибутивності формується категорійними носіями означальної семантики, тобто якісними прикметниками: *На високому ліжку, в білих простиралах, як у снігах, лежав **сивий** чоловік* (І. Роздобудько). Периферію функційно-семантичної категорії атрибутивності окреслюють різноманітні відмінкові, а також невідмінювані прислівникові, інфінітивні форми, що характеризуються синкретичністю семантики, виражаючи атрибутивно-локативні, атрибутивно-темпоральні, атрибутивно-причинові та інші атрибутивно-обставинні відношення: *Не було в Ігоря Львовича свого пінгвіна Мишка, що поступився б йому місцем (яким? де?) у літаку* (А. Курков); *Почалося випробування (яке? на що?) на міцність* (А. Хома); *У листі пропонувалося завтра сходити в якийсь винний погріб (який? де?) **неподалік*** (С. Пиркало); *У мене є препогана звичка (яка? до чого?) **усамітнюватися*** (Ю. Андрухович) [Островська 2016].

В українській мові спеціалізованими формами відповідних синтаксичних позицій вважаються такі: субстантиви у функції підмета і додатка, дієслова – присудка, ад'єктиви – означення, адвербативи – обставини, а відмінні від цих випадків вияви кваліфікуються як неспеціалізовані. За Л. Чесноковою, у первинних синтаксичних функціях спостерігається збіг категорійного та синтаксичного значення словоформи, у вторинних синтаксичних функціях такої відповідності немає [Чеснокова, с. 41–47]. К. Городенська пояснює синкретизм на синтаксич-

ному рівні «здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу» [Городенська 1991, с. 25], наприклад, *Із роздратуванням віджбурнув мобільний* (Люко Дашвар) – виділений компонент, що реалізує синкретичну семантику (поєднує значення причини та способу дії), утворений внаслідок трансформацій реченневих структур *Віджбурнув мобільний, бо був роздратований* або *Віджбурнув мобільний + Зробив це роздратовано*.

Обґрунтованим вважаємо твердження, що «синкретичним членам речення властива ємніша семантична панорамність» [Загнітко 2007а, с. 246–247], тому їхня кваліфікація зводиться, по суті, до встановлення семантико-синтаксичних відношень окремого синтаксичного компонента в тій чи іншій синтаксичній позиції, через що важливим є простежити чинники, що зумовлюють появу синкретичних семантико-синтаксичних відношень. Мовознавці, які досліджують проблему синкретизму семантико-синтаксичних відношень синтаксичних компонентів на рівні простого речення, вирізняють такі основні причини його появи, що найчастіше виявляють себе комплексно, у взаємодії [Загнітко 2011, с. 514–515], [Бабайцева 1979, с. 105–107]:

1. Синкретичне категорійне значення опорного компонента: *А цього року наші збори (які? де?) поруч вогнища, пісні, квіти, пташиний спів, обриси нашого чудового обійстя мали для нас важливіше значення* (І. Роздобудько) – виділений залежний компонент *поруч вогнища* реалізує синкретичну атрибутивно-локативну семантику через синкретичне категорійне значення головного слова *збори*, що має віддієслівний характер (*збиратися* → *збори*). Загальна категорійна іменникова властивість (предметність) головного слова *збори* передбачає його поширення атрибутивним компонентом, а загальна категорійна дієслівна властивість (дія) та специфіка його семної структури визначає необхідність у локативному поширювачі.

2. Невідповідність змісту і форми залежного компонента його синтаксичній позиції: *Шевченкове ставлення до імперської освіти незмінно саркастичне – університет, то для нього насамперед символ розумової регресії, інструмент знеусвідомлення і, в останньому підсумку, самодеструкції (яку? через що?) народу через узурпацію відчуженої від нього освіченої верстви* (О. Забужко) – залежна прийменниково-відмінкова конструкція *через узурпацію* внаслідок зміни позиції з придієслівної (у первинній структурі *самодеструкція відбувалася через узурпацію*) на присубстантивну набуває додаткової атрибутивної семантики, хоча за семантикою й формою виражає причинове значення; *Клавка полегшено зітхнула від того, що уникла на цей раз гніву Єлизавети Петрівни, і, дрібно перебираючи ногами,*

рушила (куди? за ким?) за нею (М. Гримич) – залежна прийменниково-відмінкова конструкція *за нею* реалізує об'єктно-локативне значення, оскільки стосується динамічного локативного дієслова й виражає локативну семантику напрямку руху, однак об'єктне значення переважає над локативним, що пояснюється конкретною лексичною семантикою іменника (назва особи).

3. Подвійні синтаксичні зв'язки: *Вистачить місця для друзів і знайомих, для необов'язкових розмов, нетривалого захоплення, неусвідомленого страху* (С. Жадан) – компонент *для друзів* перебуває в двобічній залежності від субстантива *місця*, а отже, характеризується атрибутивною семантикою, та дієслова *вистачить*, через що реалізує цільову семантику, ускладнену об'єктною, оскільки іменник *для друзів* має значення конкретного предмета; *Маруся мовчазною та впертою росла* (Люко Дашвар) – виділені дуплективи реалізують синкретичну атрибутивно-обставинну (способу дії) семантику, тому що одночасно залежать від присудка *росла* і підмета *Маруся*.

4. Еліпсис дієслівної форми: *Дім, наповнений тисячею предметів, місткий і вивчений напам'ять, до останнього гудзика (якого? де?) в горішній шухляді* (С. Жадан) – синкретична атрибутивно-локативна семантика виділеного компонента *в шухляді* пояснюється залежністю від субстантива *гудзика* та еліпсисом дієслова власне-локативної семантики, унаслідок якого й утворюється аналізована конструкція, пор.: *гудзик був / містився / лежав у шухляді та гудзик у шухляді*.

5. Лексико-граматичні особливості поєднуваних слів (лексико-семантичні групи іменників і дієслів, валентні властивості предикатів тощо): *Дідусь сидів (де? на чому?) на дивані* – залежний компонент реалізує локативно-об'єктну семантику. Об'єктний відтінок зумовлюється лексичним значенням іменника *на дивані* на позначення конкретного предмета, а локативний – валентністю власне-локативного предиката *сидів*.

Отже, синкретичні семантико-синтаксичні відношення синтаксичних компонентів на рівні простого речення виникають внаслідок різноманітних внутрішньореченневих змін і категорійних частиномовних особливостей поєднуваних слів.

3.3. Різновиди синтаксичного синкретизму

Неспеціалізоване заповнення синтаксичної позиції стає основною причиною появи синтаксичних синкретичних явищ [Загнітко 2007а, с. 247]. Ураховуючи асиметричність форми та змісту синкретичної синтаксичної одиниці та цілу низку чинників, що зумовлюють її появу, А. Загнітко пропонує виділяти формально-позиційний, семантико-

позиційний, функційно-позиційний синтаксичний синкретизм [Загнітко 2007а, с. 245].

Важливим для характеристики виділених різновидів синтаксичної синкретизму стає поняття синтаксичної позиції. У сучасних дослідженнях **синтаксична позиція** тлумачиться не тільки як місце в реченні (препозиція, інтерпозиція, постпозиція) того чи іншого компонента, що виконує певну роль в організації речення, але і як синонім до понять «член речення», «складник структурної схеми», «компонент синтаксичної форми» тощо. Такий підхід передбачає, з одного боку, семантичну закріпленість відповідної синтаксичної позиції, а з іншого, – її функційну визначеність. Власне, у семантиці синтаксичної позиції відображена функційна роль синтаксичного компонента, який займає цю позицію. Отже, між семантикою синтаксичної позиції та функцією форми слова встановлюються відношення відповідності. У разі порушення відповідності цієї триєдності «позиція – семантика – функція» синтаксичного компонента виникають різного роду синкретичні утворення. Необхідним постає окреслення типових (первинних) синтаксичних позицій для тої чи іншої словоформи, зокрема, для субстантива типовим бути залежним від дієслова й, у свою чергу, підпорядковувати ад'єктив; для прислівника типовою є залежність від дієслова; інші синтаксичні позиції, наприклад, субстантив залежить від субстантива або прислівник – від субстантива, тощо трактуються нетиповими (вторинними).

Формально-позиційний синкретизм виникає тоді, коли певна підпорядкована морфологічна форма займає нетипову для неї синтаксичну позицію, через що з'являються додаткові семантичні відтінки та змінюється синтаксична функція. Такою нетиповою синтаксичною позицією, зокрема, буде залежність субстантива від субстантива або прислівника від субстантива тощо: *Аромат (який? де?) у машині був концентрованим* (Т. Горіха Зерня); *Знав отець Єпіфаній, що віднині заволодіє ним довге мовчання, можливо, мовчання (яке? доки?) навіки* (Р. Іванчук).

Семантико-позиційному синкретизму властиве заповнення синтаксичним компонентом типової синтаксичної позиції, однак при цьому він має синкретичну семантику й виконує нетипову функцію через лексичне значення залежного компонента: *Самотній вершник зникне (де? через що?) за туманом* (Л. Костенко) – залежний компонент *за туманом* виражає синкретичну локативно-причинову семантику, оскільки опорне слово *зникне* в силу свого валентного потенціалу прогнозує компонент з локативною семантикою, лексичне ж значення залежного компонента дає можливість реалізовувати причинову семантику *зникне, бо туман*. Або ... *і йдеш, щоб в тиші*

сісти... (І. Малкович) – виділений компонент характеризується синкретичною локативно-атрибутивною способу дії семантикою: *сісти де?* та *сісти як?* Цікавим у цьому плані є приклад семантико-позиційного синкретизму, наведений А. Загнітком: *Жита хилилися на літо*, тобто *хилилися, тому що вже було літо* [Загнітко 2007а, с. 245].

Функційно-позиційний синкретизм стосується таких граматичних форм, функція та семантика яких варіюється залежно від їхньої синтаксичної позиції, тобто йдеться про морфологічну форму, якій у системі частин мови теж притаманний синкретизм. Такою граматичною формою є інфінітив, який, на думку І. Вихованця, «не має чітких морфологічних ознак, за якими його можна було б віднести до певної частини мови» [Вихованець 1988, с. 80]. Інфінітиву властиві всі чотири загальновідомі частиномовні функції – дієслівна, іменникова, прикметникова та прислівникова: *Дощ почав **накрапати***; *Навчати* – *справа відповідальна*; *Мрія **подорожувати** в нього постала зненацька*; *Дівчата побігли до моря **купатися***, тому відповідно до позиції інфінітив може виконувати синтаксичні функції присудка, підмета, означення, обставини. У синтаксичній позиції означення інфінітив реалізує синкретичну, найчастіше об'єктно-атрибутивну семантику, що зумовлена віддієслівним характером опорного субстантива, який зберігає валентність вихідної форми та передбачає поширення компонентом атрибутивної семантики: *За що я поважаю Ромчика, це за вміння (яке? до чого?) швидко **прийняти, оцінити і реалізувати** технічне завдання* (Т. Горіха Зерня).

Отже, синкретизм – це така специфічна риса мовних одиниць різних рівнів, що виявляється в нерозчленованості (недискретності) у них щонайменше двох значень, функцій, позицій, категорій. На кожному мовному рівні синкретичним явищам притаманна специфіка. Синкретизм має системний характер, виявляється в парадигматиці, при цьому властивий і мовленню, синтагматиці. Дослідження синкретичних явищ здійснюється у формальному, семантичному й функційному аспектах, тобто йдеться насамперед про синкретизм форм, семантики та функцій мовних одиниць.

Контрольні питання та завдання до розділу 1

1. На якій підставі терміни «синтаксичний зв'язок» і «семантико-синтаксичні відношення» іноді вживають як синонімічні? Простежте кореляцію синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Наведіть власні приклади.

2. Розставте розділові знаки. Виділіть усі синтаксичні зв'язки в наведеному реченні та вкажіть їхні типи, охарактеризуйте їх з погляду передбачуваності / непередбачуваності, обов'язковості / необов'язковості. Охарактеризуйте всі різновиди семантико-синтаксичних відношень між синтаксичними компонентами.

Мене завжди манив простір не так на своє лоно як поза межі вже баченого і осмисленого а що там далі за лінією пізнаного яке воно те про котре отримав інформацію в словесних або графічних символах величніше ніж я собі уявляв чи набагато мізерніше й на мене чекає розчарування?

3. Порівняйте визначення синтаксичної одиниці, подане в лекції, із визначенням у різних довідкових виданнях. Яке тлумачення, на вашу думку, є більш обґрунтованим? Свою відповідь аргументуйте.

4. Наведіть аргументи «за» і «проти» щодо зарахування тексту до складу синтаксичних одиниць.

5. Доведіть, що поняття синтаксичного значення і синтаксичної функції змістово є близькими.

6. Охарактеризуйте трансформи, модифікати та варіанти в складі синтаксичної парадигми. Наведіть власні приклади.

7. Чим зумовлені два підходи до визначення парадигми речення? Назвіть дослідників, які представляють ці підходи.

8. Розкрийте сутність поняття регулярної реалізації за Н. Шведовою і В. Белошапковою. Назвіть основні регулярні реалізації структурних схем за А. Загнітком. Спробуйте розширити цей список. Наведіть приклади.

9. Утворіть парадигми пропонованого речення відповідно до вузького й широкого тлумачень: В осіннім небі журавлі курличуть (Є. Летюк).

10. Які парадигми речення виділяє І. Вихованець на семантико-синтаксичному рівні речення? Наведіть власні приклади предикатної парадигми. Спробуйте подати суб'єкту, об'єкту, адресату, інструментальну, локативну семантико-синтаксичні парадигми. Наведіть власні приклади комунікативної парадигми.

11. Як у науковій лінгвістичній літературі тлумачать явище синкретизму мовних одиниць? Охарактеризуйте погляди двох-трьох науковців.

12. Визначте специфіку формально-позиційного синкретизму. Наведіть приклади.

13. Визначте специфіку семантико-позиційного синкретизму. Наведіть приклади.

14. Визначте специфіку функційно-позиційного синкретизму. Наведіть приклади.

15. Охарактеризуйте один з чинників, який пов'язує із появою синкретичних явищ на синтаксичному рівні на конкретному прикладі.

16. З'ясуйте, які саме семантико-синтаксичні відношення в наведених реченнях поєднують у собі синкретичні члени речення (об'єктно-означальні, об'єктно-обставинні, обставинно-означальні тощо). Визначте різновид синтаксичного синкретизму.

«Тихий і незвичний спокій!» – подумав Володимир. Не був то спокій, що знав його досі: тиша квартири, моторошна тиша перед початком бою, тиша лісу, коли лежав у польовому шпиталі й дивився, як хитаються над головою і порипують величезні сосни. Тут відчував тишу первозданну, бо не була глуха; можливо, відчувалася так об'ємно, бо звуки гучали напрочуд владно, світ раптом поширився і просторів для Володимира, тихе світло розлилося по ньому.

Ішов уздовж вулички, брук – тільки в нікчемних залишках, інколи розливалася на дорозі брунатна калюжа, скраю галасливо хлюпалися горобці: сонце впало на плесо, і калюжа раптом заграла й запромінилася гострими голубими спалахами. Горобці з шурхотом злетіли, покинувши в поросі мокрі гнізда; від найближчої хати долинув дзвін посуду, з іншого боку закудкудакала курка й загорлав півень. Ліниво звивався з димарів літніх печей струмчастий дим, і Володимир аж розвернувся, роздивляючись усе те (В. Шевчук).

РОЗДІЛ 2.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОГО СИНТАКСИСУ

Тема 4. Генеративний (породжувальний) синтаксис

4.1. Загальні принципи генеративної граматики

Генеративна, або породжувальна, граMATика – принципово інший науковий підхід у лінгвістиці, що прийшов на зміну структуралізму, хоча деякі дослідники й вважають генеративну лінгвістику своєрідним його продовженням [Селіванова 2011, с. 76]. Як відомо, базовою ідеєю структуралістів є розуміння мови як організованої системи взаємопов'язаних елементарних одиниць, що утворюють складну ієрархію. Найбільш знані лінгвістичні школи структуралізму – Празька школа структурної лінгвістики, «гloseматика» Л. Єльмслева, американська дескриптивна лінгвістика. Попри значні досягнення структуралістів і розробку точних формальних методів дослідження, головним завданням лінгвістики переважно залишався, як і в попередні періоди розвитку лінгвістичної науки, – опис і класифікація мовних одиниць. Американський дослідник, професор лінгвістики Массачусетського технологічного інституту Н. Хомський уперше запропонував перейти від практики точного опису мовних фактів до їх пояснення, тобто до пошуку тих універсальних принципів і законів, що лежать в основі будь-якої мови.

Відправною фундаментальною ідеєю генеративної граматики стає концепція Н. Хомського про **вроджену здатність людини до оволодіння мовою**. Дослідник категорично заперечує біхевіористську теорію вивчення мови, відповідно до якої дитина опановує мову шляхом стимулів і реакцій, які отримує із зовнішнього мовного середовища. Н. Хомський звернув увагу на певний парадокс, що попри складність і багатоманітність мовної системи дитина доволі швидко засвоює рідну мову (за 2–4 роки), може легко відрізнати граматично правильні структури від неправильних. Більше того, якщо подібні умови створити тваринам (мавпам, папугам тощо), вони не зможуть вживати людську мову, а отже, здатність людини до мови є ознакою нашого біологічного виду, специфікою генома людини. У зв'язку з цим Н. Хомський пояснює факт швидкого й відносно легкого

оволодіння рідною мовою дитиною через взаємодію вродженого компонента (спільного, універсального для всіх людей й такого, що визначає особливості мислення, зокрема й структуру мовного знання) й зовнішнього стимулу (конкретної мови, якою розмовляє оточення).

Здатність мовців відрізнати правильні речення від неправильних, а також розуміти семантику речень Н. Хомський називає **мовною компетенцією** [Хомский 1972, с. 9]. В основі мовної компетенції, на думку дослідника, лежить певний початковий компонент мовного знання, що є універсальним, тобто біологічно притаманним людині. Саме цей універсальний компонент забезпечує необхідну базу для засвоєння граматики будь-якої природної мови. Теорію граматики, яка характеризує універсальний початковий компонент знання мови, Н. Хомський кваліфікує **універсальною граматиною** [Хомский 1972, с. 11]. Іншу мовну здатність, а саме вміння застосовувати знання в реальній ситуації спілкування, тобто обирати мовні засоби, які відповідають цій ситуації, артикулювати та сприймати на слух або зором, співвідносити процес мовлення з процесом мислення, Н. Хомський визначає **мовним вживанням** [Хомский 1972, с. 14–18].

Знання мови, таким чином, генеративісти тлумачать як вміння будувати правильні конструкції з формальних мовних структур (фонетичних одиниць) і значень (семантичних одиниць) і встановлювати правильні відношення між ними. При цьому одне з основних положень породжувальної граматики полягає в тому, що формальні одиниці та значення пов'язані між собою через посередництво синтаксису. Синтаксичний компонент стає породжувальним у тому смислі, що він задає синтаксичні структури, які потім інтерпретуються семантичним і фонетичним компонентами.

Теорія Н. Хомського відрізняється від традиційної лінгвістики насамперед тим, що вона принципово змінила уявлення про те, з якого боку мовної ієрархії породжується мова. Догенеративна лінгвістика пропонувала такий порядок: зі звуків (фонем) складаються морфеми, з морфем – слова, зі слів – словосполучення і речення. З точки зору генеративної лінгвістики породження мови відбувається у зворотному напрямку – від синтаксису до фонології. Отже, у центрі породжувальної граматичної системи опиняється не морфологія, як було в попередніх наукових граматичних підходах, а синтаксис, і речення кваліфікується головною одиницею мовної системи. Основне завдання генеративної лінгвістики – змодельовати процес породження мови від абстрактних синтаксичних структур до фонологічних одиниць.

Засадничими принципами генеративної лінгвістики сучасні лінгвісти вважають такі [Кубрякова 1994, с. 34–47], [Загнітко 2007а, с. 56–57]:

1) розгляд мови як ментального феномена. Н. Хомський висуває тезу про те, що знати мову означає перебувати в певному ментальному стані [Кубрякова 1995, с. 178]. Дослідник багато в чому розвиває ідеї Р. Декарта, зокрема про творчий характер мови, неодноразово звертається у своїх працях до ідей В. Гумбольдта, французьких граматистів Пор-Рояля;

2) концепція нативізму як вродженої бази мовних знань. На думку Н. Хомського та його послідовників, визначальну роль в оволодінні мовою відіграють саме вроджені універсальні мовні структури, а мовленнєве оточення виконує функцію певного пускового й регулятивного механізму в процесі опанування мови;

3) зосередженість на універсальних структурах синтаксису, їхніх трансформацій та обмежень, зважаючи на граматичну правильність;

4) відмова від так званого атомізму, тобто детального опису окремих мовних елементів, на користь запровадження універсальних моделей мовної компетенції та мовної діяльності;

5) перевага дедуктивних методів дослідження над емпіричними;

6) можливість застосування теоретичних розробок у прикладних галузях автоматичної обробки мови.

4.2. Основні етапи генеративної теорії Н. Хомського

Генеративна лінгвістика має декілька етапів свого розвитку, кожний з яких пов'язаний з появою нових студій Н. Хомського. У 1960-х рр. виникає стандартна теорія; у 1970-х рр. – розширена теорія із семантичним компонентом, у 1980-х рр. – теорія керування та зв'язування; у 1990-х рр. – теорія принципів і параметрів; з кінця 1990-х рр. – мінімалістська програма [Селіванова 2011, с. 76–77].

Стандартна теорія. Перший етап генеративізму бере свій початок від 1957 р., коли була опублікована праця Н. Хомського «Синтаксичні структури». Відповідно до **стандартної теорії** кожне речення має глибинну й поверхневу структури. Глибинна структура постає як мисленнєвий аналог синтаксичної репрезентації певних конструкцій у мовленні, що породжується за правилами структури складників універсальної вродженої бази (базового компонента) й формує поверхневі формальні синтаксичні структури шляхом різних трансформацій, тобто правил граматичної побудови. Отже, модель перетво-

рення глибинної синтаксичної структури в поверхневу може мати такий вигляд [Загнітко 2007а, с. 217], [Тестелец 2001, с. 526] (рис. 4.1):

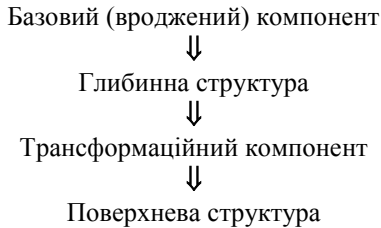

Рис. 4.1. Модель перетворення глибинної структури в поверхневу

Якщо порівняти такі речення: 1. *Олена зачинила вікно*; 2. *Олена не зачинила вікно*; 3. *Вікно зачинене Оленою*; 4. *Зачинення вікна Оленою*, то стає очевидним, що всі вони мають тотожну глибинну синтаксичну структуру: *Олена зачинила вікно*. Поверхневі ж структури породжуються з глибинної за допомогою різних трансформацій, зокрема трансформації заперечення (*Олена не зачинила вікно*); трансформації пасивізації (*Вікно зачинене Оленою*); трансформації номіналізації (*Зачинення вікна Оленою*) тощо. Саму ідею трансформацій Н. Хомський запозичив у свого вчителя З. Харріса – розробника трансформаційного аналізу.

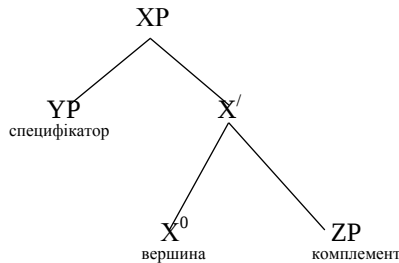
Однак кожна конкретна мова може мати специфічний набір трансформацій, через що нівелюється концептуальна ідея універсальної граматики, наприклад, трансформаціями, не властивими українській і багатьом іншим мовам, будуть так звані стрибок афікса (*John likes fish*) або підтримка Do (*Does John like fish?*) тощо. Крім цього, суто формальні трансформації дають можливість породжувати велику кількість неправильних речень, так зване надлишкове породження. Зокрема, Н. Хомський, щоб продемонструвати різницю в поняттях граматичність та осмисленість, вигадав граматично правильне, але позбавлене смислу речення *Colorless green ideas sleep furiously* (*Безкольорові зелені ідеї люто сплять*). У зв'язку з цим у породжувальну модель додали смисловий складник – правила семантичної інтерпретації, іншими словами трансформації не повинні змінювати загальне значення, тобто зберігати тотожною пропозицію речення. Таке розуміння трансформацій стало поштовхом для появи розширеної стандартної теорії.

Розширена стандартна теорія приділяє значно більше уваги семантичній інтерпретації в процесі перетворення глибинних структур

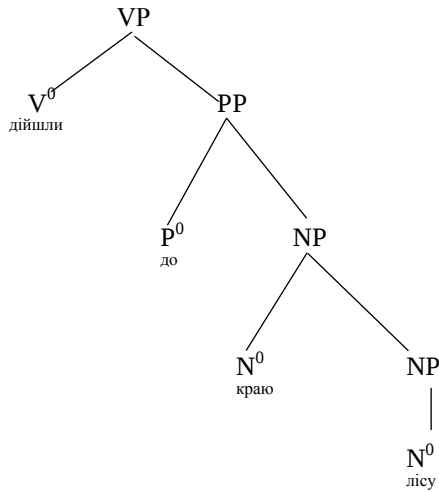
на поверхневі, у результаті чого лінгвісти дійшли висновку, що трансформації певним чином видозмінюють семантику речення. До того ж було з'ясовано, що обмеження на різного типу трансформації мають здебільшого універсальний характер, що стало підґрунтям для формування **теорії керування та зв'язування**, яка складається з окремих модулів:

1. X-штрих-теорія визначає загальну структуру синтаксичних груп, компоненти якої не є рівноправними й утворюють певну ієрархію, яку можна відобразити за допомогою однотипних схем-дерев, або дерев залежностей [Селіванова 2011, с. 78].

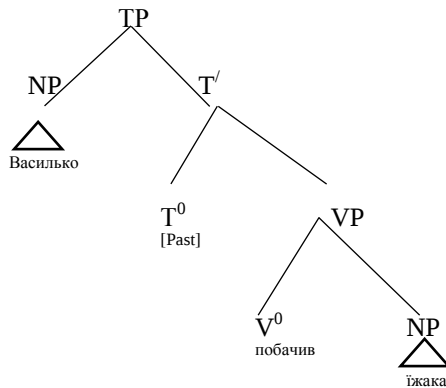
Генеративний синтаксис оперує чотирма основними типами синтаксичних груп: іменникова група NP (noun phrase); дієслівна група VP (verb phrase); прикметникова група AP (adjective phrase); прийменникова група PP (prepositional phrase). Група може складатися як з одного слова, так і кількох слів, за винятком прийменникової [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 33]. Наприклад, NP – *будинки*; *великий будинок*; *будинок, що зведений моїм прадідусем, на якого я дуже схожий*; VP – *готувався*; *готувався до іспитів*; *сумлінно готувався до іспитів*; AP – *задоволений*; *задоволений собою*; *дуже задоволений поведінкою своїх дітей*; PP – *після дощу*; *незабаром після дощу*; *незабаром після холодного осіннього дощу*. Схема складових має такий вигляд:

Вершина – головна складова, яка зумовлює синтаксичну поведінку всієї групи; комплемент – залежна складова; специфікатор – вказівні й присвійні займенники або прислівники. Структура дієслівної групи *дійшли до краю лісу* презентована таким способом:

Для того щоб подати речення як схему-дерево, варто врахувати його поділ на підметову (іменну) та присудкову (дієслівну) групи та окрему групу, що стосується часового плану речення. На вершині перебуватиме часовий компонент, комплементом буде дієслівна, тобто присудкова група, специфікатором – підметова. У генеративних граматиках ті компоненти, що можуть у подальшому розгалужуватися, у схемах-деревах часто зображають як трикутник. Наприклад, просте двоскладне речення типу *Василько побачив їжака* матиме таку схему-дерево:

Механізм перетворення ієрархічної глибинної структури в лінійну послідовність називається лінеаризацією й відбувається за одним і тим самим правилом: першим іде специфікатор найвищої в дереві групи, другим – її вершина, третім – комплемент. Таке правило визначає порядок слів і в групі специфікатора, і в групі комплемента, якщо такі є.

2. Тета-теорія вивчає відношення між предикатом і його аргументами, тобто компонентами, що позначають учасників ситуації, описаної предикатом [Селіванова 2011, с. 78]. Цей модуль генеративної граматики подібний до теорії валентності й стає необхідним у силу того, що Х-штрих-теорія не розпізнає позбавлені смислу, але при цьому граматично правильні речення на кшталт *Василько їсть автобус* тощо.

У генеративній граматиці за кількістю аргументів виокремлюють авалентні, одно-, дво- та тривалентні предикати (предикати з більшою кількістю аргументів генеративісти не розглядають, вважаючи інших можливих учасників ситуації ад'юнктами, тобто факультативними компонентами) [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 57]. Найчастіше в межах генеративного синтаксису аргументам приписуються такі ролі: **Агенс** – той, хто усвідомлено виконує певну дію: *Оксана прибирає кімнату*; *Бабуся варить борщ*; *Євген вчить вірш*; **Пацієнс** – аргумент, що зазнає на собі певну дію або зміну свого стану: *Дмитро купив квіти*; **Експерієнцер** – той, хто перебуває в певному емоційному чи ментальному стані: *Дитина злякалась собаки*; *Марія замислилась*; **Мета** – аргумент, у напрямі до якого виконується дія: *Юрко поїхав до Парижа*; *Туристи вирушили в ліс*; **Джерело** – аргумент, що є вихідним пунктом руху або джерелом отримання чогось: *Юрко повернувся з Парижа*; *Євген узяв книжку в Сашка*; **Місце** – місцезоташування: *Андрій живе на п'ятому поверсі*; **Бенефіціант** – той, хто отримує певну користь від дії: *Ірина подарувала Оленці шалик*; *Євген присвятив вірш дідусяві*.

Отже, тета-теорія визначає набір тета-ролей різних предикатів, стежить за тим, щоб кожному аргументу відповідала тільки одна роль, до того ж чітко детермінує роль кожного аргумента.

3. Теорія обмеження вивчає обмеження на переміщення під час трансформацій. Одним з перших вивчати обмеження на переміщення почав американський лінгвіст Дж. Росс [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 13]. Дослідник звернув увагу, що жодна трансформація не можлива, якщо слово, яке необхідно перемістити, входить у сурядну конструкцію. Генеративісти виходили з того, що питальне речення утворюється внаслідок переміщення так званого питального слова, пор.: *Василько прочитав що – Що прочитав Василько?* (глибинна

структура вже містить питальне слово). Однак у реченнях типу *Василько прочитав казку та віришик* такі переміщення не можливі, оскільки при цьому виникають граматично неправильні структури: *Що прочитав Василько та віришик?* або *Що прочитав Василько казку та?* Згодом з'ясувалося, що це обмеження для сурядних конструкцій підтверджується на матеріалі різних мов і його можна вважати універсальним.

Загалом теорія керування та зв'язування досліджує переміщення питальних груп, іменних груп і вершин, визначаючи можливі обмеження на такі переміщення.

4. Теорія керування пояснює, як виникають ієрархічні відношення між елементами глибинної структури. Вважається, що **А** керує **В** тоді й тільки тоді, коли 1) **А** керує **В**; 2) не порушується мінімальність (між **А** і **В** не повинно бути **С**, який теж може керувати **В**); 3) **А** є або вершиною, або переміщеною ХР [Митренина 2012, с. 113]. Наприклад, у реченні *Юрко бачить Дмитра, який несе стілець* предикат *бачить* керує своїм комплементом *Дмитра, який несе стілець*, однак іменною групою *стілець* не керує, оскільки між ними є предикат *несе*, що керує групою *стілець*. Іншими словами, **А** керує **В**, коли може приписати йому певну тета-роль.

5. Теорія відмінка вивчає формальні властивості іменних груп, зв'язані з відмінком. У генеративній граматиці розрізняють морфологічні (словозмінні) та абстрактні відмінки [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 82]. Основна ідея генеративної теорії відмінка полягає в тому, що структурна позиція іменної групи повинна бути синтаксично маркована. Наприклад, в українській мові це маркування має форму морфологічного відмінка, тобто називний відмінок зазвичай займає синтаксичну позицію підмета, знахідний – прямого додатка, давальний – непрямого зі значенням адресата тощо. У багатьох сучасних мовах немає морфологічного відмінка або є його залишки, однак у цих мовах все одно діє система абстрактних відмінків, що, по суті, означає, що іменна група в певних синтаксичних позиціях асоціюється з певними функціями, такими як підмет, додаток тощо та, навпаки, для того щоб виконувати певну синтаксичну функцію, іменна група повинна займати певну синтаксичну позицію.

Теорія відмінка передбачає, що кожна іменна група має отримати абстрактний відмінок від опорного слова. Засобами вираження абстрактного відмінка можуть бути афікси морфологічного відмінка, службові слова – прийменники (у французькій мові), післяйменники (в японській мові). Абстрактні відмінки генеративісти пропонують

поділяти на два види: структурні та інгерентні [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 82–85]. Структурний відмінок не залежить від особливостей конкретних лексем, він притаманний іменним групам, що займають певні синтаксичні позиції. Зокрема, виокремлюють структурний називний і структурний знахідний відмінки: *Студенти пишуть лекцію*. Інгерентні відмінки властиві конкретним лексичним одиницям. Наприклад, в українській мові прийменник *до* стосується інгерентного родового відмінка (*до батька*), прийменник *назустріч* – інгерентного давального відмінка (*назустріч батькові*); прийменник *з* – інгерентного орудного відмінка (*з батьком*); прийменник *при* – інгерентного місцевого відмінка (*при батькові*). Дієслова теж можуть визначати для свого комплемента різні інгерентні відмінки: *співчувати батькові, цікавитися батьком, боятися батька*. Можлива ситуація відмінкового конфлікту, коли, наприклад, у конструкції *співчувати батькові* іменна група характеризується структурним знахідним відмінком (фактично займає позицію об'єкта) та інгерентним давальним. Генеративісти вважають, що конфлікт розв'язується на користь інгерентного відмінка [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 85].

6. Теорія зв'язування пояснює кореферентні зв'язки займенників з їхніми антецедентами. Поняття зв'язування запозичене генеративістами з логіки, де воно означає функцію оператора, яка перетворює сентенцію в повне висловлення. Певна іменна група α буде зв'язаною антецедентом β , якщо β керує α та обидві ці іменні групи мають однаковий референційний індекс [Тестелец 2001, с. 597]. Наприклад, беремо речення 1. *Хлопчик пішов* і 2. *Чи правильно він зробив?* Займенник *він* у другому реченні може стосуватися будь-якої особи чоловічої статі, яка згадувалася раніше; коли ж друге речення вживається безпосередньо після першого, то, ймовірно, займенник *він* вказує на ту ж людину, яка є референтом іменної групи *хлопчик*. Це й буде означати кореференцію, тобто «спільну референцію»: мається на увазі, що *хлопчик* і *він* мають одного референта в зовнішньому світі.

В іншій групі речень 1. *Хлопчик шкодував, що він пішов*. 2. *Кожен хлопчик шкодував, що він пішов*. 3. *Ніхто не шкодував, що він пішов* займенник *він* стосується всіх іменних груп: *хлопчик, кожен хлопчик, ніхто*. Проте кореференція з іменними групами *кожен хлопчик* та *ніхто* не відбувається, оскільки займенник не може означати один і той самий референт, що й іменні групи, тому що вони не мають референта, тобто не вказують на певну людину чи групу людей у зовнішньому світі.

В аспекті зв'язування всі мовні конструкції генеративісти поділяють на анафори, прономінали та референційні вислови. Анафори мають бути зв'язані в межах певної складової, до якої вони входять. Анафорами є, зокрема, зворотний і взаємні займенники *себе, одне одного, одне одному* тощо. Пронімінали вимагають, щоб вони, навпаки, не були зв'язані, прономіналами зазвичай є більшість анафоричних займенників, зокрема формально не виражені актанти: *Хлопчик шкодував, що пішов*. Референційними висловами є повні іменні групи [Тестелец 2001, с. 597].

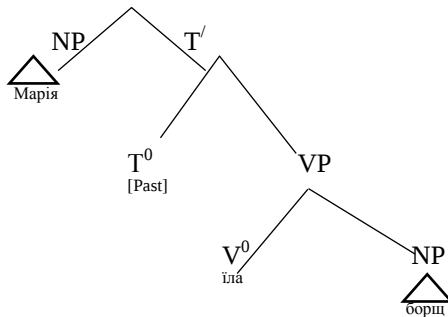
Теорія зв'язування допомагає встановити коло можливих інтерпретацій займенників і пояснити, чому певні речення із займенниками є граматичними, а інші – ні. У цьому плані показовим буде зіставлення граматичності англійських речень і неграматичності їхніх українських еквівалентів: *John thinks that a picture of himself will be on the show* – Джон думає, що *своя* фотографія буде на виставці; *John knows that an article about himself appeared in the paper* – Джон знає, що *стаття про себе* з'явилася в газеті.

Теорія принципів і параметрів. Генеративісти ставлять за мету описувати граматику різних мов за допомогою універсальних принципів, а мовну специфіку пояснювати за допомогою певного набору параметрів. Американський лінгвіст М. Бейкер запропонував таку метафору: якщо порівняти буханець хліба та крекери, то вони виглядають як цілком різні продукти, однак у рецепті приготування їхня відмінність мінімальна, оскільки насправді вони відрізняються лише наявністю чи відсутністю дріжджів. Те саме стосується й мов [Бейкер 2008, с. 60]. Граматики української та японської мов на перший погляд сильно відрізняються, однак якщо віднайти правильні «формули» цих мов, то відмінність між ними буде мінімальною, тобто йдеться про наявність спільних принципів у мовах, певних інваріантів та відмінностей у значеннях параметрів. На сьогодні виділяють такі параметри:

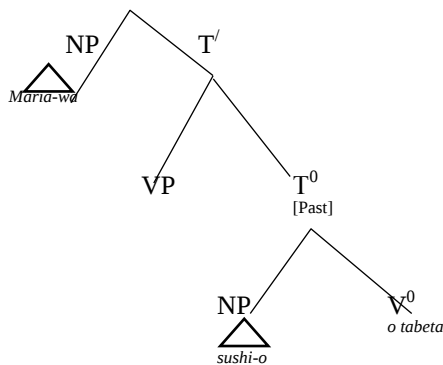
1. Параметр розташування вершини, тобто головного елемента тої чи іншої конструкції. Вершинами в генеративній граматиці визнаються, зокрема, дієслова, від яких залежать додатки, прийменники щодо іменних груп, підрядні сполучники щодо підрядних речень. Більшість мов залежно від розташування вершин щодо своїх залежних груп можна поділити на лівобічні та правобічні [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 16]. Якщо зіставляти за цим параметром українську та японську мови, то українська буде лівобічною, а японська – правобічною. Дерева залежностей українського речення *Марія їла*

борщ та японського *Maria-wa sushi-o tabeta* (Марія їла суші) виглядають так:

TP (українське речення)

TP (японське речення)

2. Параметр дієслівної серіалізації виявляється в можливості дієслівної групи керувати залежним дієсловом. Наприклад, в англійській мові дієслівна група містить тільки одне власне-дієслово, а в кхмерській мові дієслівну групу утворює декілька дієслів [Митренина 2012, с. 16]. У деяких випадках дієслівна серіалізація властива й українській мові, зокрема в конструкціях типу *піду подивлюся, ходить розмовляє* тощо.

3. Параметр висування теми передбачає особливе висування теми, яке властиве, наприклад, японській мові, де поширеними й звичними є речення на кшталт *Риба: лосось дуже смачний*. В українській мові подібне висування теми можливе лише в так званих експресивних синтаксичних конструкціях називного теми чи називного уявлення, які функційно актуалізують філософський роздум, спонукають до роздумів, концентрують увагу тощо [Загнітко 2011,

с. 825]: *Море – чорна грудка печалі, душа Мефістофеля наодинці. Терпне рояль під пальчиками дівочими, і в воду падає з кручі земля. Шерхлі трави вологі пасажі ловлять, і стогін стихії туманом важким облягло* (В. Стус).

4. Параметр нульового підмета означає, що в певних мовах окремі синтаксичні позиції, наприклад, позиція підмета, можуть бути матеріально не виражені через їхню необов'язковість [Митренина 2012, с. 18–2], це так званий синтаксичний нуль. У цьому плані показовим буде зіставлення української та англійської мов. По-перше, в українській мові можливою й доволі частотною є постпозиція підмета щодо присудка, наприклад, *Йде Михайло*, натомість в англійській мові речення такого типу є неграматичними *Comes Michael*. Непрямий порядок слів в англійській мові стає можливим, тільки якщо позиція підмета зайнята спеціальними словами: *Here comes Michael* (*Ось йде Майкл*).

По-друге, досить часто в українській мові присудок уживається без підмета, якщо виконавець дії вже згадувався в попередньому контексті, це так звані контекстуально й ситуативно неповні речення: *Де Михайло? – Йде*. В англійській мові в таких випадках має вживатися підмет, інакше речення буде неграматичним: *He comes*.

По-третє, українській мові притаманні особливі односкладні безособові речення, де позиція підмета формально є надлишковою, насамперед йдеться про речення, які описують різноманітні атмосферні й природні стани: *Дощить; Світає*. В англійській мові в таких реченнях обов'язково вживаним є семантично порожній займенник *it*: *It rains*.

Отже, на думку генеративістів, теорія принципів і параметрів пояснює швидке засвоєння рідної мови в дитячому віці: універсальні принципи мови є вродженими, а параметри певної мови дитина засвоює, чуючи мовлення свого оточення. Різноманітність мов за типом, будовою є результатом різної параметризації загальних принципів.

Мінімалізм, або мінімалістська програма – це сучасний етап розвитку породжувальної граматики. Концептуальна ідея мінімалізму полягає в тому, що мова шукає для розв'язання певних проблем максимально простий і красивий спосіб, тобто в мові відсутня надлишковість та зайві механізми. Загальний закон економії мовних зусиль мовців визнаний на сьогодні й використовується в багатьох лінгвістичних теоріях.

Відповідно до програми мінімалізму генеративісти відмовилися від понять глибинних і поверхневих структур, мінімалізм здебільшого зорієнтований на когнітивний аналіз мовних явищ [Селіванова 2004, с. 79]. Усі трансформації було зведено до однієї, яку назвали альфа-

переміщенням, тобто будь-який елемент можна було перенести в будь-яку позицію. Однак згодом генеративісти стали вважати, що відбувається не переміщення елемента, а копіювання відповідної позиції [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 74].

Замість репрезентаційної теоретичної моделі породження мови, тобто такої, за якою глибинне речення перетворюється на поверхнєве, а потім оцінюється в плані його граматичної правильності / не правильності, генеративісти запропонували дериваційну модель. У дериваційній моделі структура речення характеризується як певна послідовність етапів його побудови з більш простих фрагментів, тобто запропоновано модульний підхід до мови. Кожен модуль має специфічну, притаманну лише йому структуру, що не може бути пояснена на основі структурних особливостей інших модулів [Селіванова 2011, с. 574]. Кожен з етапів дериваційного процесу оцінюється як припустимий чи неприпустимий.

Мінімалістська теорія репрезентує мову як сукупність двох основних компонентів – лексикону (фонологічні ознаки, лексична інформація, формальні риси, валентності тощо) й обчислювальної системи. Обчислювальна система обирає з лексикону одиниці й конструє синтаксичні деривації. Ці два головні компоненти мовної системи відповідають двом інтерфейсам: фонетичний і логічний формам. У процесі деривації система може вилучати нові одиниці з лексикону й приєднувати їх до вже побудованого фрагменту речення. Правила трансформації при цьому визнаються універсальними, однак в одних мовах такі універсали виявляються лише на рівні логічної форми, а в інших – у формальній реалізації.

Називаючи нову теорію мінімалізмом, Н. Хомський мав на увазі й те, що вона постулює в граматиці лише два рівні – фонологічний і логічний. Логічний рівень зв'язаний із мисленням та являє собою семантико-концептуальну підсистему, а фонологічний рівень орієнтований на механізми артикуляції та сприйняття (артикуляційно-перцептивна підсистема) [Тестелец 2001, с. 631]. Дериваційну модель породження мовлення подано на рис 4.2.

Остання на сьогодні версія мінімалізму – **теорія фаз**. Фази – це етапи деривації синтаксичної структури. Кожній фазі відповідає певна побудова синтаксичної структури, яку далі не можна змінити, це так звана умова непроникності фази. Винятком з цього суворого правила стає межа фази, специфікатор фазової вершини. Групи, які перебувають на вершині специфікатора, можуть зазнавати змін і трансформацій далі [Chomsky 2008, с. 133–166]. Ключовими моментами такого аналізу

стають визначення фази, знаходження межі фази, характеристика самої фази тощо.

Отже, на сьогодні генеративна граматика пройшла декілька етапів і продовжує активно розвиватися, шукаючи найоптимальніші підходи до побудови універсальної породжувальної моделі мови. Попри численну критику генеративна граматика залишається одним з найавторитетніших напрямів сучасної лінгвістики, що вплинула на появу й розвиток інших галузей лінгвістичних знань, а її засновник, Н. Хомський, є найбільш цитованим лінгвістом у світі (за даними «The Arts and Humanities Citation Index» – 4000 цитат протягом 1980–1992 років).

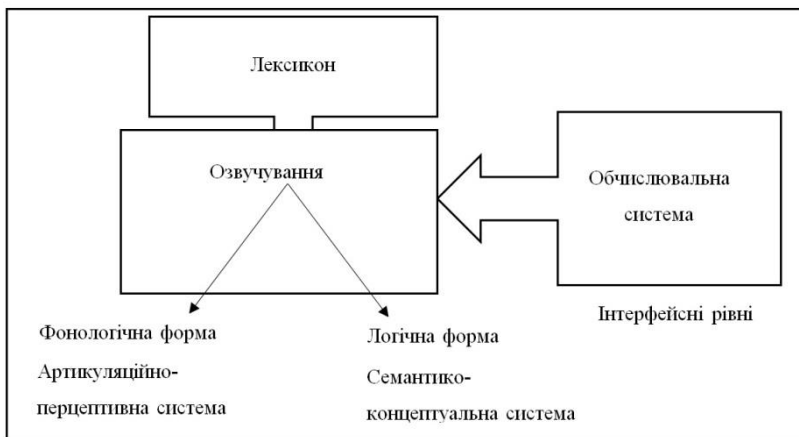

Рис. 4.2. Дериваційна модель породження мовлення

4.3. Вплив генеративної граматики на сучасну лінгвістику

В американській лінгвістиці й до сьогодні генеративна граматика є домінантним напрямом досліджень, а в європейській – найбільш впливовим. Теорія Н. Хомського без перебільшення зробила революцію в мовознавстві. На думку українського вченого Ф. Бацевича, наслідком порушення Н. Хомським питання про співвідношення в людині вродженого та набутого з досвідом, свідомі та підсвідомі чинники, межі людського розуму стали значні зміни й за межами лінгвістики [Бацевич 2000, с. 19]. Як прибічники, так і критики генеративізму визнають, що генеративна граматика є найбільшим науковим досягненням лінгвістики ХХ ст. Н. Хомський переконливо довів, що використання суворих формальних понять і математичних моделей для лінгвістичних досліджень не тільки підвищує їхню якість, а й виявляє фундаментальні принципи побудови мови, що часто залишаються

непоміченими за її інтуїтивного опису. Хоча в центрі зацікавлень генеративістів перебуває граматики, однак вплив генеративної лінгвістики на сучасне мовознавство загалом складно переоцінити. За словами сучасного американського лінгвіста-генеративіста Д. Песецького, «головне досягнення сучасної лінгвістики – підтвердження здогадки про те, що властивості різних мов визначаються певними загальними законами» [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 312].

Динамічний підхід до мови в генеративній лінгвістиці став потужним стимулом для дослідження синтаксичної семантики. Генеративісти дійшли висновку, що семантику речень можна студіювати шляхом суворого формального аналізу так само, як і поверхневу структуру речення. Семантика речення за допомогою правил семантичної інтерпретації виводиться з його глибинної структури [Бондаренко 2011, с. 144]. Найбільш репрезентативною в цьому плані постає відмінкова граматики Ч. Філлмора [Путіліна 2010, с. 40], у якій глибинна структура речення сформована предикатом і його глибинними відмінками, а поверхнева структура представлена формально-граматичними засобами певної мови, при чому ці рівні постають взаємопов'язаними.

Генеративна теорія Н. Хомського дала поштовх для розвитку генеративної фонології, відповідно до якої фонологічний аспект граматики являє собою набір звуків / сегментів і правил їх перетворення [Бондаренко 2011, с. 145]. Такі традиційні поняття фонології як фонема, алофон, склад у межах генеративного підходу виключаються. Генеративісти вважають, що за певним звуковим набором закріплюється те чи інше значення випадково, отже, смислорозрізнавальна роль фонем заперечується [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 126]. Усталені асоціації між звучанням і значенням слів не є універсальними, тобто вони специфічні для кожної мови. Генеративна фонологія пропонує звукову модель мови, згідно з якою звукові сегменти зазнають трансформацій у певному оточенні. У синтаксичній же семантиці значну роль відіграють не звукові особливості мови як такі, а інтонаційні характеристики фраз. Наприклад, російська дослідниця Н. Слюсар аналізує в такому аспекті семантику російських речень *Казнить, нельзя помиловать* і *Казнить нельзя, помиловать*, які за фонемним складом є абсолютно тотожними, але смисл цих речень протилежний [Митренина, Романова, Слюсарь 2012, с. 134].

Генеративна лінгвістика Н. Хомського сформувала значною мірою психолінгвістику, а трансформаційна породжувальна модель мови покладена в основу експериментальної психолінгвістики. Психолінгвістика, зокрема, в її американській версії, зосереджена на спробах

перевірити, наскільки ідеї породжувальної лінгвістики відповідають реальній мовленнєвій поведінці людей [Бондаренко 2011, с. 146]. З цих позицій одні психолінгвісти розглядають оволодіння мовою дитиною, інші – роль мови в соціальних взаємодіях, треті – зв'язок мови й пізнавальних процесів.

Поняття глибинної структури речення, запропоноване в межах генеративної лінгвістики, сприяло розвитку когнітивної лінгвістики. Її головна ідея полягає в тому, що мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності. Спираючись на положення Н. Хомського про ментальні репрезентації, когнітивісти висунули ідею про існування певних форм репрезентації способів отримання, обробки й збереження інформації в самому мозку людини у вигляді своєрідних структур свідомості [Кубрякова, Демьянков 2007, с. 10]. Когнітивна лінгвістика також розглядає проблеми національно-мовної картини світу, особливості її репрезентації на різних мовних рівнях.

Окремі положення генеративної граматики виявилися значущими для прикладної лінгвістики й появи теорії формальних моделей мови, головна ідея яких полягає в розробці єдиного алгоритму, що дає можливість конструювати граматично «правильний» текст певною мовою [Бондаренко 2011, с. 147]. Крім того, генеративна лінгвістика знаходить своє застосування в машинному перекладі, автоматичній обробці текстів тощо.

Отже, генеративна теорія граматики Н. Хомського має значний вплив на розвиток сучасних напрямів синтаксичної семантики, фонології, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, прикладної лінгвістики тощо.

Тема 5. Семантичний синтаксис

5.1. Речення як семантична одиниця

Традиційно основним об'єктом вивчення лінгвістичної семантики було слово, однак протягом 1960–1970-х рр. починається активне дослідження семантики й інших мовних одиниць, насамперед речення. На поширення семантичного синтаксису вплинули розвідки багатьох видатних лінгвістів XX ст., зокрема Ван Валіна, З. Вендлера, Ч. Філлмора, У. Чейфа, Ш. Баллі, А. Вежбицької, Н. Арутюнової, І. Вихованця, В. Гака, Г. Почепцова та інших.

Оскільки семантичний синтаксис є відносно новим напрямом досліджень, то науковці ще не виробили єдиного підходу до характеристики семантики речення (кожен лінгвіст, по суті, пропонує власну модель). Розвиток семантичних досліджень у синтаксисі зумовлений передусім активним опрацюванням денотативної, або референтної, концепції речення та теорії номінації, відповідно до яких речення тлумачать як мовний знак, що має, як й інші мовні знаки, білатеральний характер: змістовий і формальний бік. Однак речення, на відміну від лексеми, – складний мовний знак, який відображає не просто певний об'єкт реальної дійсності, а цілу ситуацію. Це означає, що речення теж може виконувати номінативну функцію, ставати засобом номінації певної події. У ролі денотата речення виступає відображувана ним ситуація дійсності.

Поняття ситуації має в сучасній лінгвістиці декілька тлумачень. Найбільш поширеним і певною мірою усталеним можна вважати погляд В. Гака, згідно з яким ситуація співвідноситься з реальною дійсністю, тобто є екстралінгвістичним референтом речення [Гак 1972, с. 367]. Не менш обґрунтованим видається й підхід, за яким ситуацію кваліфікують як семантичний аналог речення, тобто семантичну одиницю, що складається з певної кількості семантичних позицій, які синтагматично зв'язані між собою та мають відповідне лексичне наповнення [Сильницький 1973, с. 382]. Іноді ситуацію розглядають як своєрідний спосіб мислення про об'єктивну дійсність [Лекомцев 1983, с. 200]. Варто відзначити й комплексний підхід до визначення ситуації В. Храковського, у межах якого індивідуальною денотативною ситуацією, або подією, називають «смысловую структуру речення, що являє собою виділений та оброблений думкою й мовою фрагмент дійсності» [Храковский 1989, с. 5]. Отже, поняття ситуації стосується водночас й екстралінгвістичної дійсності, і мислення, і мови, відповідно, виокремлено його три аспекти: денотативно-референційний, логіко-синтаксичний, лінгвістичний. При цьому простежується їхня взаємодія: мовець відображає об'єктивну дійсність тільки через певний «образ дійсності»,

що наявний у його пам'яті, й лише після цього факти об'єктивної дійсності набувають мовного втілення, тобто стають мовними одиницями – реченнями.

В. Касевич пропонує виділяти денотативні та сигніфікативні ситуації, перші з яких визначаються як елементи екстралінгвістичної дійсності, описувані окремим реченням, а другі – як зміст речення, що виокремлює певний фрагмент відображеної реальності та становить семантичний відповідник денотативної ситуації [Касевич 1988, с. 61].

Поняття ситуації тісно пов'язане з іншим базовим поняттям семантичного синтаксису – пропозицією. Поняття пропозиції запозичене в лінгвістику з логіки, де ним позначають змістову спільність між реченням і його можливими перефразуваннями в межах певної мови, а також перекладами іншою мовою.

Пропозицію в лінгвістиці найчастіше намагаються кваліфікувати як семантичний образ ситуації або фактів реального світу чи інших можливих світів, реалізованих у реченні як його значення [Богданов 1996, с. 28].

В українському мовознавстві поширеним став погляд І. Вихованця, відповідно до якого пропозиція – це «семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення, похідних від речення конструкцій, що становить стабільне семантичне ядро, об'єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації, події» [Вихованець 1993, с. 121–122]. Отже, пропозиція – це певна семантична модель відображуваної ситуації, що становить основу семантичної структури речення.

Теоретичною проблемою є наявність / відсутність у структурі пропозиції компонента суб'єктивної модальності. Українські лінгвісти переважно розглядають пропозицію як об'єктивний зміст речення, поза суб'єктивним змістом та поза тією проєкцією, якої надає реченню його відповідна формальна організація [Українська 2004, с. 535], [Вихованець 1993, с. 114–116], [Загнітко 2011, с. 541], [Гуйванюк, Кульбабська 1998, с. 141].

У межах ситуативної лінгвістики здійснюються спроби класифікувати ситуації з опертям на пропозиційне значення речення [Гуйванюк, Кульбабська 2006, с. 60–63]. Об'єктивне, пропозиційне значення речення споріднене з іншими мовними одиницями – словом і словосполученням, хоч вони й означають різні фрагменти дійсності – ситуації, події, мисленнєві процеси, що переконливо обґрунтовує І. Вихованець [Вихованець 1993, с. 179], пор.: *Обробляли дерево – обробка дерева – деревообробка*. На думку Н. Гуйванюк, О. Кульбабської, у реченні може міститися повідомлення про кілька простих ситуацій –

основної та побічних. Основна ситуація в реченні виражається за допомогою предиката й зумовлених його валентністю субстанціальних синтаксем – суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної та локативної. Побічна (додаткова) ситуація називає мікроситуацію за допомогою складного слова, словосполучення, звороту тощо: *Володимир обійшов двір* (основна ситуація), *злякавши курку під каштаном* (побічна ситуація) (В. Шевчук).

У працях з когнітивного синтаксису пропозицію найчастіше визначають як мисленнєвий аналог, прообраз певної ситуації із притаманними їй відношеннями або як особливу оперативну одиницю свідомості чи специфічну одиницю збереження, репрезентації знань у мозку людини, ментальну структуру, відображення ситуації й типів відношення в ній, узагальнених й організованих у нашій свідомості [Панкрац 1992, с. 23].

У «Лінгвістичній енциклопедії» пропозицію тлумачать як «структуру репрезентації знань про певну ситуацію (подію), що характеризується відносною об'єктивністю й несуперечливістю і не використовує механізми уяви» [Селіванова 2011, с. 602]. Такий підхід базується на поглядах Дж. Лакоффа, який основною характеристикою пропозиції вважає саме відносну об'єктивність і визначає її як ідеалізовану когнітивну модель, певну ментальну сутність – гештальт [Лакофф 1981, с. 350–368].

Останнім часом у мовознавстві активізуються дискусії щодо пропозиційного характеру невербальної інформації. Дослідники наголошують на тому, що обробка інформації зором, слухом і мовою має схожі принципи організації, а отже, пропозиційні структури виконують функцію зв'язку вербальних і невербальних репрезентацій. Проте на сьогодні в лінгвістиці переважає думка про виключно вербалізований характер пропозицій [Селіванова 2011, с. 604].

Одним із центральних завдань семантико-синтаксичних досліджень є з'ясування характеру зв'язку, з одного боку, між семантичною структурою речення, його пропозицією та екстралінгвістичним денотатом, а з іншого, – між семантичною (глибинною) й формальною (поверхневою) структурами речення як мовної одиниці.

Установлюючи співвідношення понять пропозиції та ситуації, науковці виходять з того, що ситуація є елементом недискретного досвіду мовця, через що ту саму ситуацію кожен мовець може презентувати в різні способи. Пропозиція є результатом інтерпретації, або концептуалізації, недискретного досвіду певної ситуації. Пропозиція за такого підходу стає одним із компонентів семантики речення, однак таким, що містить у собі основний його інформаційний зміст

[Загнітко, Павлович 2013, с. 242]. З іншого боку, пропозиція описує ситуацію та її глибинну структуру, що виражається різними синтаксичними структурами за одної й тої самої незмінної ситуації. Наприклад, ситуації *Ігор перебуває в стані хвороби грипу* можуть відповідати такі формальні синтаксичні конструкції *Ігор хворіє на грип; Ігор хворий на грип; В Ігоря грип; Ігор грипує* тощо.

Семантичну структуру речення визначають як проєкцію його складників і синтаксичних зв'язків на предикатно-актантні рамки або предикатно-аргументні структури ситуацій та зв'язки між ними [Селіванова 2011, с. 622]. Відповідно семантична структура речення формується знаками різної семантичної природи – предикатними та непередикатними, яку описують у вигляді сукупності семантичних відношень, які встановлюються між компонентами його синтаксичної структури [Українська 2004, с. 622], наприклад, агенс – дія – пацієнс: *Студенти виконують завдання*; носій стану – стан: *Мені холодно*. Уперше доцільність такого опису семантичної структури речення довів Ч. Філлмор, який запропонував поняття семантичного відмінка як мовної універсалії.

Окрім семантичної структури речення, поширеним в українському синтаксисі є поняття семантико-синтаксичної структури речення, яку інтерпретують як спосіб репрезентації дійсності в мисленні та мові [Вихованець 1993, с. 116].

Відношення між семантичною структурою речення та його денотатом найчастіше тлумачать як ізоморфні, тобто тотожні, оскільки свідомість мовця відображає кожен елемент ситуації певною одиницею змістового плану. І. Штерн вважає, що структурний ізоморфізм між ситуацією і пропозицією виявляє себе в тому, що центральній події або ознаці ситуації відповідає предикат пропозиції, а партиципантам ситуації – аргументи [Штерн 1998, с. 259].

Відношення між семантичною і формальною структурою речення більшість сучасних лінгвістів пояснює як відношення асиметричного дуалізму. Зокрема, У. Чейф вважає план змісту і план форми мовних одиниць автономними, кожен з них при цьому має власне членування, між якими виникають складні взаємозалежності. На думку вченого, «типи невідповідностей, які знаходимо між значенням речення та його звучанням, різноманітні й мають різні пояснення» [Чейф 1975, с. 30]. Р. Лангакер стверджує, що організація поверхневої (формальної) структури речення може значно відрізнятися від глибинної (семантичної), головна ж їхня відмінність, на думку лінгвіста, полягає в тому, що на формальному рівні реалізується менше клауз (так званих елементарних предикацій), ніж пропозицій у глибинній структурі [Лангакер

1992, с. 43–45]. На переконання Л. Теньєра, семантичний рівень речення є фундаментом власне-синтаксичної структури, поясненням та обґрунтуванням речення-висловлення, оскільки «синтаксичного зв'язку без семантичного не існує» [Теньєр 1988, с. 55].

Семантику речення найчастіше лінгвісти тлумачать, спираючись на концепцію Ш. Баллі про диктум і модус, як комплекс об'єктивного пропозиційного змісту ситуації та її суб'єктивних інтерпретацій мовця, за словами самого вченого «...модус і диктум доповнюють одне одного» [Баллі 1955, с. 47].

Відповідно до концепції Н. Шведової, семантику речення визначають як його абстрактне мовне значення, що становить відношення семантичних компонентів, сформованих взаємною дією граматичних і лексичних значень речення [Русская 1980, с. 124]. Очевидно, що семантика речення не являє собою механічну сукупність значень окремих слів, що входять до його складу. На думку Г. Почепцова, речення стає «якісно новою одиницею з притаманним лише їй набором семантичних величин, з-поміж яких є й такі, що не є прямими похідними наявного складу речення» [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981, с. 238].

На думку Й. Андерша, семантика речення представлена трьома рівнями, які співвідносні з вершинами так званої семантичної тріади (дійсність – мислення – мовний знак), а саме денотативним, логіко-семантичним і мовно-семантичним. Науковець обґрунтовує ієрархічність виділених семантичних рівнів речення: денотативний презентує найнижчий рівень, на якому ґрунтується логіко-семантичний, що, у свою чергу, стає основою для мовно-семантичного [Андерш, 1978, с. 13].

Загалом значення мовної одиниці – «це складне структуроване утворення, що містить компоненти, внутрішньо диференційовані на денотативні, сигніфікативні, конотативні» [Загнітко, Павлович 2013, с. 238]. Семантика речення за такого підходу розглядається як складна ієрархія його семантичних компонентів, базовими з-поміж яких постають денотативний, що відображає ситуацію дійсності та є ядром семантики речення, і сигніфікативний, що передбачає інтерпретацію мовця. Залежним від денотативного та сигніфікативного компонентів є пропозиційний, основу якого формує предикат із залежними аргументами. Пропозиційному компоненту підпорядковані комунікативний, що являє собою своєрідний спосіб організації пропозиції, та прагматичний, який містить інформацію про мовця. Компонент суб'єктивного смислу, що залежить від сигніфікативного, охоплює цілий комплекс семантичних компонентів: предикативність як сукупність категорій модальності (реальності / ірреальності), синтаксичної

темпоральності та персональності; категорії комунікативної настанови, емоційності, вірогідності повідомлення, відношення до дійсності (ствердження / заперечення) [Загнітко, Павлович 2013, с. 237–243]. І. Вихованець тлумачить такі компоненти суб'єктивного смислу обов'язковими суб'єктивними значеннями речення [Вихованець 1993, с. 117].

Заслужують на увагу й прагнення мовознавців розмежувати зовнішню та внутрішню семантику речення. Зовнішня семантика кваліфікується як номінативна, що позначає, іменує певну ситуацію (подію), а внутрішня тлумачиться як семантика синтаксичних позицій [Левицький 2005, с. 122]. Така концепція співвідносить зовнішню семантику речення з поняттям пропозиції, а внутрішню з власне-мовним значенням.

Попри значну розмаїтість актуальних теорій семантичного синтаксису, переважно виокремлюють три основні підходи до опису семантики речення: денотативний, логіко-семантичний, функційний (за І. Вихованцем мовно-семантичний). Ці напрями дослідження в семантичному синтаксисі зумовлені тим, який саме аспект вивчення семантичної тріади (дійсність – мислення – мовний знак) обирає дослідник.

5.2. Логіко-синтаксичний підхід до семантики речення

Логіко-синтаксичний підхід передбачає вивчення синтаксичної семантики з опертям на теорію логіки. Для дослідника першочерговими завданнями стають установити, яким чином думка мовця виражається в реченні, охарактеризувати логічні поняття та відношення між ними, співвідношення речення з логічними структурами.

Однією з перших спроб у межах такого підходу стала **відмінкова граматики Ч. Філлмора**. Ч. Філлмор починав свою наукову діяльність як генеративіст. У 1968 р. учений опублікував класичну роботу «Справа про відмінок», у якій запропонував оригінальну версію породжувальної граматики, що значно відрізнялася від розширеної стандартної теорії. Лінгвіст запропонував використовувати для опису глибинних синтаксичних структур семантичні ролі, або глибинні відмінки, тобто «універсальні, можливо, вроджені поняття, що ідентифікують деякі типи суджень, які людина здатна створювати про події, що відбуваються навколо неї» [Філлмор 1981, с. 405]. Пропозицію речення дослідник тлумачить як набір відношень, які існують між актантами, чий склад визначається лексичним значенням предиката, як правило, дієслова, але без вказівки на модальність і синтаксичний час. Пропозитивна структура речення, іншими словами,

виражає диктум речення. Пропозицію, на його думку, можна визначити як таку, що відображає онтологічно наявні відношення між предметами або предметом і його властивістю й осмислення цього відношення у свідомості людини.

Семантична структура речення являє собою мисленнєвий аналог ситуації, який репрезентує зв'язок предиката з глибинними відмінками. Глибинні відмінки є універсальними елементами системи смислів будь-якої мови й можуть бути виражені або не виражені в морфологічних відмінках різних мов, мати різні можливості мовної репрезентації. Кожному предикату властивий певний набір глибинних відмінків – відмінкова рамка, при цьому кожному з відмінків відповідає певний учасник ситуації, тобто партиципant. Наприклад, ситуація, що окреслюється дієсловом *дарувати*, передбачає наявність як мінімум трьох партиципantів: хто дарує, що й кому.

Первинно список глибинних відмінків Ч. Філлмора складався з п'яти: ергатив, агентив, датив, комітатив, інструменталь. У подальшому цей список уточнюється й відмінкам приписується певна семантична інтерпретація: агентив (А) – істота, збудник дії: *Джон чистить свої зуби*; датив (Д) – особа, на яку спрямована дія або стан: *Жінка взяла на руки свою дитину*; інструменталь (І) – неістота, що залучена в дію: *Я прибув сюди на літаку*; фактив (F) – предмет або істота, що виникає в результаті дії: *Я побудував великий дім*; локатив (L) – місце дії або її просторова орієнтація: *Я вирушив до лісу*; об'єktiv (O) – предмет, на який спрямована дія (у першому варіанті відмінкової граматики ергатив). Об'єktiv – найбільш нейтральний відмінок, функція якого залежна від семантики дієслова: *Джон дав Мері книгу*.

У подальшому набір семантичних ролей знову змінюється: агентиву протиставляється контрагентив – сила, яка заважає дії: *Ми не прийшли до вас через сильний вітер*; фактив замінено результативом, датив стає експерієнціром – суб'єктом сприйняття: *Я втомлений*; додається джерело, яке стає різновидом локатива.

Найважливішими семантичними ролями, які виділяють практично всі лінгвісти, що є представниками відмінкової граматики, стають такі:

1) агенс – партиципant, що здійснює контроль над ситуацією, той, за чією ініціативою дія розгортається, мисленнєвий аналог активного діяча-істоти;

2) пацієнс – партиципant, на якого спрямована дія і чий фізичний стан, зокрема й положення в просторі, змінюється в результаті реалізації ситуації, мисленнєвий аналог істоти (іноді залучають і неістоти), на яку спрямовано інформативну, донативну та емотивну дії

(Ч. Філлмор пацієнс не виділяв, у його концепції пацієнс відповідає об'єктиву);

3) експерієнцер – партиципant, чий внутрішній стан зазнає впливу ситуації, тобто це мисленнєвий аналог носія психічного або психологічного стану;

4) стимул – партиципant, який стає джерелом впливу на внутрішній стан іншого учасника ситуації;

5) інструментив – партиципant, що використовується одним із учасників для зміни фізичного стану іншого учасника, мисленнєвий аналог знаряддя дії;

6) реципієнт – партиципant, що набуває чогось у процесі реалізації ситуації.

Ч. Філлмор наголошує, що набір глибинних відмінків є універсальним, тобто властивим кожній мові. Це означає, що попри зовнішню різноманітність відмінкових систем у різних мовах світу в основі все-таки лежить універсальний склад семантичних ролей. Окрім цього, одна й та сама конкретна ситуація може по-різному осмислюватися в одній і тій самій мові, тому одним і тим самим партиципантам можуть приписуватися різні семантичні ролі. До того ж деякі семантичні ролі виключають або, навпаки, передбачають одне одного. Наприклад, у межах однієї ситуації стимул передбачає наявність експерієнцера, інструментив – наявність агенса та пацієнса, та, навпаки, експерієнцер і пацієнс в одній ситуації не поєднуються.

Відповідно до поглядів Ч. Філлмора, відмінки семантично елементарні й подальшого членування не зазнають. Кожний відмінок має тільки одне входження в структуру речення, тобто будь-яке відмінкове відношення реалізується в семантично простому реченні тільки один раз. З цього випливає, що коли певна відмінкова форма вживається в поверхневій структурі речення більше ніж один раз (у різних іменних групах), то маємо або більше ніж один глибинний відмінок, або пропонуване речення є семантично складним.

Ч. Філлмор зробив спробу встановити відповідність між системою поверхневих відмінків, які оформлені за допомогою прийменників, і набором семантичних ролей. Той факт, що прийменники не здатні однозначно ідентифікувати глибинні відношення, підтверджується тим, що один і той самий прийменник може відображати різні глибинні відмінки: *Я прибув на літаку* – інструментив, *Я сиджу на стільці* – локатив. Розглядаючи співвідношення поверхневих і глибинних відмінків, Ч. Філлмор відзначає, що вони здатні корелювати різними способами, наприклад, два різні глибинні відмінки можуть виражатися в поверхневій структурі однаково: *Я написав статтю*

(агентив представлений наз. в.). – *Стаття* написана (об’єктив виражений наз. в.); або ж, навпаки, один семантичний відмінок може реалізуватися декількома морфологічними: *Я захворів. Мене морозить.*

На сьогодні лінгвісти стверджують, що не завжди можна однозначно тлумачити семантичні відношення між предикатом й актантом, і досить часто в одному відношенні поєднуються два семантичні відмінки. Із розвитком концепцій семантичного синтаксису кількість семантичних ролей зросла: В. Богданов пропонує виділяти 14, Ю. Апресян – 25, Н. Леонтьєва – 100. Причинами такої розбіжності в кількості семантичних ролей здебільшого є ступінь дроблення значень граматичних відмінків і значень синтаксичних одиниць.

Ідеї відмінкової граматики Ч. Філлмора значно вплинули на розвиток синтаксичної типології, а також на розвиток штучного інтелекту, де була створена низка метамов відмінкового типу. Особливий внесок Ч. Філлмора полягає в тому, що він вперше запропонував модель граматики, у якій одиниці опису безпосередньо співвідносяться з основними елементами мислення людини, що структурують її базовий досвід.

Концепція Н. Арутюнової. Н. Арутюнова, порівнюючи поняття пропозиції в логіці й лінгвістиці, пов’язує теорію пропозиції з теорією номіналізації речення, виділяє групи дієслів пропозиційного відношення, відзначає специфіку й типи пропозиційних відношень:

1) номіналізація-процес, яка характеризується предикатами, що виражають спосіб протікання дії, місця та часу, узагальнювальними предикатами будуть слова зі значенням *подія, процес*: *Прогулянка дітей затягнулася допізна*;

2) номіналізація-факт, яка характеризує сам факт існування / неіснування події, переважають предикати оцінного значення, узагальнювальним предикатом буде слово *факт*: *Ця прогулянка була корисною для дітей*;

3) номіналізація-пропозиція (судження), яка характеризується відсутністю модусних параметрів, переважають предикати модального значення, які оцінюють твердження як істинне / неістинне: *Те, що діти гуляли, правда* [Арутюнова 1988, с. 70–73].

Н. Арутюнова пропонує виокремлювати логіко-синтаксичні структури, які презентують найбільш загальні моделі, відповідно до яких «думка формує смисл» [Арутюнова 1988, с. 18]. Окрім цього, важливим стає зв’язок логіко-синтаксичних структур із референцією, тобто віднесеністю «актуалізованих імен, іменних висловів (іменних груп) або їхніх еквівалентів до об’єктів дійсності» [Лингвистический 1990, с. 411]. Для кваліфікації логіко-синтаксичних типів речення дослідниця застосовує поняття конкретної та понятійної референції.

Конкретна референція означає співвіднесеність із певною реальією позамовної дійсності. Іншими словами, надати імені конкретну референцію означає співвіднести, ідентифікувати це ім'я з конкретним предметом позамовної дійсності. Компоненти ж із понятійною референцією корелюють з процесами мислення про позамовну дійсність. Важливим також є той факт, що суб'єкт і предикат у реченні можуть мати різну референцію. Відповідно до цього дослідниця виділяє чотири логіко-синтаксичні типи речення:

1) екзистенційні (буттєві), у яких стверджується існування / неіснування певних об'єктів: *На нашому подвір'ї живе цуценя* (конкретна референція);

2) номінації, у яких певний об'єкт набуває свого називання: *Цуценя звати Сірком* (конкретна референція);

3) ідентифікації (тотожності), у яких установлюється тотожність об'єкта дійсності самому собі: *Сірко – це Сірий* (понятійна референція);

4) характеристичні (власне-предикації), у яких певному об'єкту дійсності приписуються відповідні ознаки, властивості, стани, дії тощо: *Сірко* (конкретна референція) *стане грізним собакою* (понятійна референція). Речення характеристичні, у свою чергу, поділяються на реляційні, визначеної характеристичні, обставинної характеристичні, які можна також класифікувати ще на різні підтипи, виходячи із семантики предиката та характеру референції.

На думку І. Вихованця, концепція семантичного синтаксису Н. Арутюнової близька до денотативного напряму досліджень [Вихованець 1993, с. 114].

Заслужують на увагу спостереження Н. Арутюнової щодо функціонування пропонованих логіко-синтаксичних типів речення в текстах. Текст переважно починається екзистенційними реченнями, у яких стверджується про існування предмета (особи), про який піде мова. На другому етапі розповіді предмет повинен бути названий, номінований, чим забезпечується його однозначна ідентифікація в подальшому тексті. Наступний етап побудови тексту передбачає введення речень характеристичних (власне-предикації). У конкретних текстах наведена схема введення інформації «екзистенція – номінація – характеристична» може зазнавати численних модифікацій: *У матері троє дітей – дочки Наталочка, Оля й маленький-маленький син Олег. Йому тільки два роки. Він часто питається мами й сестричок: «А що це? А чому голуб літає, а курка не літає?»* (В. Сухомлинський).

5.3. Денотативний підхід до семантики речення

Денотативна концепція семантичного синтаксису співвідносить речення з дійсністю. У межах денотативного підходу дослідники ставлять перед собою завдання встановити певні співвідношення між реченням-висловленням, ситуацією дійсності або певною подією, яку це речення відображає, та свідомістю мовця. Одні науковці, з-поміж яких П. Стросон, співвідносять речення-висловлення з дійсністю через референцію суб'єкта речення, референтом у такому разі є предмет дійсності чи можливого світу, речення ж загалом не має референта, воно складається з денотативного (суб'єкта) змісту та сигніфікативного (предиката) [Стросон 1982, с. 55–86].

Інші лінгвісти вважають, що саме речення-висловлення має референт. Оскільки речення являє собою певний мовний знак, то його семантичну структуру буде презентувати «сукупність елементарних смислів., які мовець виділяє в описуваній ситуації» [Гак 1998, с. 218]. Ідею про знаковий характер речення активно розвивав В. Гак, відповідно до якої речення має позначуване та означаване й виконує при цьому розрізнявальну функцію. Референтом речення стає пропозиція, або ситуація-модель, структура якої ізоморфна структурі ситуації дійсності. Отже, виходить, що референтом речення-висловлення виступає не денотат, а сигніфікат, тобто ідеальний референт.

А. Загнітко, вивчаючи референцію імен, обстоює думку про те, що «здатність означати притаманна імені незалежно від його використання, а здатність позначати виявляється тільки в актуалізованих іменах, тобто іменах, що використані в реальному тексті» [Загнітко 2007, с. 44]. Отже, референція мовних одиниць відбувається лише в мовленні.

Концепція В. Гака. Учений, порівнюючи мовну реалізацію синтаксичних структур типу *Він сідає на стілець*; *Він сідає на підлогу*; *Він сідає на поїзд* у російській і французькій мовах, робить висновок, що в одних випадках структура ситуації є визначальною для формування семантичної структури речення-висловлення, а в інших структурах її вплив обмежений через парадигматичні зв'язки денотата з іменем, через що можливі різні варіанти формальної організації речення-висловлення [Гак 1998, с. 219–220]. У першому реченні денотат *стілець* уже містить сему «сидіння», тому дієслівна форма часто може бути вербально не виражена, у другому – денотат *підлога* не буде виявляти типові синтагматичні відношення між відповідною дією, вербалізація дієслівної форми буде обов'язковою, а в третьому – маємо фразеологізовану структуру, тому очевидно стає дослівна неперекладність такої форми іншими мовами (автор порівнює російськомовний ідіоматичний вислів із англійською та французькою мовами).

Спираючись на критерій так званої відмінної риси денотата, В. Гак пропонує виділяти три типи номінації ситуацій:

1) однозначна, неальтернативна ситуація зі стійкими предметними відношеннями: *Він сідає на стілець*;

2) двозначна, альтернативна ситуація, у якій відмінна риса денотата може бути відсутньою: *Він сідає на підлогу*;

3) невизначена ситуація, де відмінна риса денотата нерелевантна: *Він сідає на поїзд*.

Оскільки предикат є синтаксичним і смисловим центром речення, то на основі семантики предиката В. Гак виокремлює такі типи речень (на матеріалі французької та російської мов): 1) буттєві: *Чи існувала Троя? У цьому місті три театри. Цієї осені буде багато овочів*; 2) кваліфікаційні, з-поміж яких вирізняє: а) тотожності: *Київ – столиця України*; б) класифікації: *Київ – столичне місто*; в) характеристики: *Він працюючий*; 3) статальні, що описують стан довкілля: *Світає*; 4) статальні, що виражають стан суб'єкта: *Петро спить; Йому весело*; 5) реляційні, що відображають відношення між субстанціями: *У Петра два брати; Я знаю цю людину*; 6) локальні: *Він тут*; 7) акціональні, що описують дію активного суб'єкта: *Він пише листа*.

У концепціях денотативного семантичного опису синтаксису увага науковців також зосереджена на опрацюванні модальної рамки речення. Пропозиції, на думку одних лінгвістів, як референти речень-висловлень становлять його глибинну семантичну структуру, на думку інших, у семантичну глибинну структуру висловлення входить, окрім денотативного змісту, ще й модальний, який визначає відношення події до моменту мовлення. Такий підхід ґрунтується на вченні Ш. Баллі про диктум і модус висловлення. Заслугує в цьому плані концепція модальної рамки речення, яку запропонувала Т. Шмельова.

Концепція Т. Шмельової. Головна думка дослідниці полягає в ідеї тотальної, всезагальної модусної побудови речення-висловлення. Модус речення, на її переконання, складається з трьох блоків категорій:

1) метакатегорій, які «забезпечують осмислення висловлення щодо умов та умовностей спілкування» [Шмельова 1988, с. 27];

2) актуалізаційних категорій, які являють собою сукупність таких координат, як особа, модальність, час, простір, і служать для позначення того, як «повідомлюване в диктумі співвідноситься з дійсністю» [Шмельова 1988, с. 30]. Таке розуміння актуалізаційних категорій зближує їх з предикативністю як найголовнішою характеристикою речення;

3) кваліфікаційних категорій, які виражають рефлексії автора щодо свого чи чужого повідомлення з позиції джерела інформації (автори-

зація), її достовірності / недостовірності (персуазивність), позитивного / негативного ставлення до диктуму (оцінність) [Шмелёва 1988, с. 32];

4) соціальних категорій, які представляють ритуально (етикетно) демонстровані соціальні відносини [Шмелёва 1988, с. 35–36], маються на увазі вислови типу *будь ласка, даруйте, будьте ласкаві* тощо.

Розглядаючи диктум, Т. Шмельова зосереджує увагу на типології пропозицій, з-поміж яких вирізняє подієві, які презентують події, що відбуваються з їх учасниками: *Я йду додому; Дитина сумує; Мама варить борщ; Ми в аудиторії* тощо; та логічні, які є результатом мисленнєвих процесів, зокрема характеристизації: *Фільм дуже цікавий*; ототожнення: *Лінгвістика – це мовознавство*; зіставлення: *Я люблю вчитися, а сестра не любить*; каузальності: *Сестра не приїхала, тому що запізнилася на поїзд* тощо.

5.4. Функційний підхід до семантики речення

Функційний синтаксис являє собою частину функційної граматики, яку все частіше тлумачать не лише як один з напрямів, а загалом новий етап у розвитку лінгвістики, що включає в себе різні концепції та школи [Загнітко 2006], [Мустайоки 2006, с. 108–109]. Базовий принцип функційних описів мовних одиниць – «від значення до форми». Семантичну структуру речення кваліфікують такою самою мовною реальністю, як і граматичну його структуру [Золотова 1973, с. 13], у зв'язку з чим у межах функційного (мовно-семантичного) підходу дослідники намагаються встановити кореляцію між семантичною й формальною структурами речення. Основним поняттям, яким оперують лінгвісти за такого підходу, стає синтаксема як мінімальна семантико-синтаксична одиниця, що характеризується співвідношенням форми і змісту й виконує низку синтаксичних функцій. Представниками функційного вивчення семантики речення є І. Вихованець, Г. Золотова та ін.

Концепція І. Вихованця. І. Вихованець розробив типологію функційних підходів до синтаксичних явищ, чітко розмежувавши формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний і комунікативний яруси синтаксису. При цьому дослідник наголошує, що повний функційний синтаксис відповідної мови має охоплювати як семантичний синтаксис, так і комунікативний та формальний [Вихованець 1992, с. 194]. І. Вихованець запропонував доволі обґрунтовану й викінчену типологію предикатних, субстанціальних і вторинних предикатних синтаксем. Лінгвіст зосереджує увагу на закономірностях співвідношення форми й семантики досліджуваної одиниці, встановленні інваріанта кожної синтаксеми й можливих її реалізацій

на формальному рівні. Вихідними в концепції І. Вихованця стають поняття семантично елементарних / неелементарних речень, формально елементарних / неелементарних речень, семантико-синтаксичної валентності предиката. Семантичну структуру речення І. Вихованець розуміє як «зміст речення, поданий в узагальненому, типізованому вигляді з урахуванням тих елементів значення, які накреслює йому форма речення» [Вихованець 1993, с. 121]. Семантичну структуру, на думку вченого, речення як певний об'єктивний смисл відображають поняття пропозиції та валентності предиката, яка й визначає кількість і характер валентно зумовлених синтаксем: *Ми привезли вантаж братові машиною з Луцька до Кременця* (приклад І. Вихованця). Детальний розгляд концепції функційно-семантичного синтаксису І. Вихованця запропонований у розділі 3 навчального посібника.

В українській лінгвістиці концепція функційно-семантичного синтаксису І. Вихованця посідає вагоме місце та відіграє провідну роль у сучасних дослідженнях синтаксичного ладу української мови. Дослідник заснував наукову школу категорійної граматики, що «вперше у слов'янському світі в центрі опису містить систему категорійних одиниць із послідовним описом їхньої структури, функцій» [Загнітко 2015, с. 81]. Наукові ідеї вченого на сьогодні розвивають провідні українські лінгвісти К. Городенська, А. Загнітко, Н. Костусяк, О. Межов, М. Мірченко, В. Ожоган, М. Скаб, Р. Христіанінова та інші, які розв'язують актуальні проблеми граматичної теорії, структури категорійних одиниць, граматики залежностей, трансформаційної та функційної граматики тощо. Учені формують уже власні наукові школи, виходячи з концептуальних засад наукової теорії І. Вихованця.

Однією з потужних в українському мовознавстві є наукова школа професора А. Загнітка з теоретичної, функційної і контрастивної граматики, у межах якої розглядаються й проблеми функційно-семантичного синтаксису. Дослідники Донецької граматичної школи аналізують особливості реалізації в українській мові функційно-семантичних категорій локативності (О. Виноградова), сукупності (І. Домрачева), атрибутивності (Л. Островська), адресатності (Л. Пац), демінутивності (О. Ситенко), компаративності (О. Щепка), суб'єктивної модальності (В. Ткачук), безвідносної міри ознаки (Л. Дорошенко), умови (А. Малявін); розробляють функційно-семантичні моделі реалізації в українській мові присудка (М. Вінтонів); характеризують структурно-семантичні типи сурядності (Г. Глушкова), функційно-семантичні типи ряду (Т. Радіонова), структурно-функціональні різновиди номінативних речень (І. Сушинська); опрацьовують типологію речень із предикатами партитивного відношення, специфіку синтак-

сичних фразеологізмів (Г. Ситар), семантику й прагматику неповних речень (Т. Марченко), синкретизм у системі членів речення (Ю. Наливайко), семантичний об'єкт і типи його вияву (О. Путіліна); визначають особливості функціонування прислівних складнопідрядних речень у художніх текстах (О. Луценко), синкретичні типи підрядності в системі складного речення (В. Зарицька), типи складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними (В. Мараховська), семантико-граматичні типи власне-прислівних складнопідрядних речень (Л. Пономарьова) тощо [Аспіранти 2010, с. 278–323].

Концепція Г. Золотової. Відповідно до тлумачення Г. Золотової, кваліфікаційними ознаками синтаксеми стають її категорійно-семантичне значення, відповідна морфологічна форма й здатність займати відповідну синтаксичну позицію, тобто виконувати певну функцію.

Визначаючи синтаксему насамперед як конструктивну одиницю для побудови речення й враховуючи її відповідну функцію в побудові комунікативної одиниці, дослідниця пропонує таку типологію функційних типів синтаксем (приклади Г. Золотової):

1) вільні, яким властиве ізольоване вживання в заголовках: *Над морем*;

2) зумовлені, які вживані як компоненти-поширювачі цілого речення, з-поміж яких вирізняє: предукований компонент (суб'єкт): *Над морем – туман*; предукувальний компонент (предикат): *Літак – над морем*; поширювач (ситуант): *Над морем сходить сонце*; ускладнювач: *Він догнав нас біля воріт*;

3) зв'язані, які характеризуються прислівним синтаксичним зв'язком і відповідно є компонентами словосполучень, серед яких виділяє: зв'язані синтаксеми придієслівної позиції: *летіти над морем*; присубстантивної позиції: *хмарки над морем*; приад'єктивної / приадвербіальної позиції: *Легкі над морем (хмарки)*.

Грунтуючись на семантиці предиката та зважаючи на його морфологічний спосіб вираження, Г. Золотова виділяє такі моделі речень:

1) *Студенти пишуть лекцію* (предикат має форму дієслова й виражає акціональну ознаку, дію суб'єкта);

2) *Студентам весело* (предикат має форму станівника (слова категорії стану) й виражає статуюальну ознаку, стан суб'єкта);

3) *Студенти кмітливі* (предикат має форму прикметника й виражає квалітативну ознаку, властивість предмета);

4) *Студентів п'ятеро* (предикат має форму числівника й виражає квантитативну ознаку, кількість предметів);

5) *Мій син – студент* (предикат має форму іменника й виражає кваліфікативну ознаку, віднесеність до класу предметів).

Результатом багаторічних досліджень Г. Золотової стало академічне видання «Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса» (М., 1988).

Функційна граматики О. Бондарка зосереджена на вивченні й описі закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних рівнів мови, що беруть участь у вираженні смислу висловлення. Основним принципом функційної граматики в концепції О. Бондарка стає синтез двох напрямів аналізу: від семантики до форми й від форми до семантики. Базовим поняттям, яке запропонував О. Бондарко, є поняття функційно-семантичного поля, що кваліфікується як система різнорівневих засобів певної мови (морфологічних, синтаксичних, словотвірних, лексичних, лексико-синтаксичних тощо), об'єднаних на підставі спільності та взаємодії їхніх семантичних функцій [Бондарко 1984, с. 21].

Семантичний простір функційно-семантичного поля представлено системою мікрополів, які певним чином взаємодіють між собою. На думку О. Бондарка, поняття функційно-семантичного поля співвідноситься з поняттям категорійної ситуації, що визначається як типова змістова структура, яка ґрунтується на певному функційно-семантичному полі. Ця категорійна ситуація представляє певну семантичну категорію, що лежить в основі конкретного функційно-семантичного поля й спирається у своєму вираженні на елементи різних мовних рівнів, що взаємодіють у висловленні. Функційно-семантичне поле може мати моноцентричну або поліцентричну структуру залежно від кількості центрів поля, що протиставляються одне одному за типом реалізовуваних функцій. Комплекс функційно-семантичних полів конкретної мови складний і багатоманітний, різні рівні мовних засобів у певних функційно-семантичних полях можуть збігатися, унаслідок чого формуються цілі групування полів.

У структурі функційно-семантичного поля прийнято виділяти ядерну та периферійну зони. Ядерну зону (центр) складають зазвичай категорійні носії певного значення, а периферію – некатегорійні засоби. Центр поля формують ті конструкції, у яких певний тип значення актуалізується структурно-формальними засобами [Гулыга, Шендельс 1969, с. 50]. Для центру (ядра) категорійне значення є основним або навіть єдиним й до того ж однозначно вираженням. Головними характеристиками центру функційно-семантичного поля, за О. Бондарком, стають: 1) максимальна концентрація базисних семантичних ознак, що визначають якісну специфіку певного

функційно-семантичного поля; 2) участь у максимальному числі опозицій; 3) найбільша спеціалізованість певного мовного засобу для реалізації цієї семантичної функції; 4) регулярність функціонування цієї одиниці. На периферії функційно-семантичного поля перебувають неспеціалізовані засоби вираження категорійного значення, для яких домінантною є семантика інших мікрополів, а категорійна семантика цього функційно-семантичного поля виступає як відтінок.

Моделювання функційно-семантичного поля дає можливість простежити взаємодію (поступові переходи з одного класу в інший) граматичних і лексичних елементів, що мають спільні семантичні функції, окреслити обсяг значеннєвих компонентів, властивих певним зонам поля, виділити центральні й периферійні зони поля з урахуванням спільних і відмінних (диференційних) ознак функційно-об'єднаних мовних засобів.

У серії колективних монографій 1987–1996-х років О. Бондарко та його однодумці запропонували таку типологію функційно-семантичних полів, як аспектуальність, темпоральність, модальність, персональність, становість, суб'єктність, об'єктність, означеність, локативність, буттєвість, посесивність, зумовленість. У процесі опису кожного поля як основне завдання розглядалася детальна інвентаризація значень, що належать до відповідного поля, і засоби їхнього формального вираження.

Потребує свого теоретичного осмислення також поняття функційно-семантичної категорії, яку визначають як концептуально інтегровану систему різноярусних мовних і комунікативних засобів, що здатні виконувати одну спільну функцію та встановлення її корелятивності з поняттям функційно-семантичного поля, пор. підхід М. Всеволодової до тлумачення функційно-семантичної категорії та функційно-семантичного поля [Всеволодова 2007].

Отже, семантика речення залишається актуальним предметом дослідження в лінгвістиці попри значні напрацювання та досягнення в цьому напрямі, потребують уваги мовознавців проблеми моделювання семантики речення, що активізує прикладний аспект вивчення, взаємозв'язків синтаксичної та лексичної семантики, вплив характеру інформації, що передається мовним знаком, на реалізацію ним мовної семантики тощо.

Тема 6. Когнітивний синтаксис

6.1. Теоретичні принципи когнітивної лінгвістики

Когнітивна лінгвістика вивчає функціонування мови як різновид когнітивної діяльності, а когнітивні механізми й структури людської свідомості досліджуються через мовні явища. Когнітивна лінгвістика розвиває традиційну для лінгвістики, філософії, психології проблему зв'язків між мовою та мисленням. Ще В. Гумбольдт висловив припущення, що мова являє собою не лише інструмент для вираження думки, але й засіб її формування, що впливає на сам процес мислення. Мова в межах когнітивної лінгвістики тлумачиться як когнітивний феномен, як засіб пізнання й сприйняття світу, а отже, унаслідок цього – як інструмент створення лінгвальної реальності людського буття.

Найбільш відомими представниками європейської та американської когнітивної лінгвістики є Ч. Філлмор (фреймова семантика), Р. Лангакер, Л. Талмі (когнітивна граматики), Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер (концептуальна метафора), Д. Герартс, Р. Дірвен (концептуальна метонімія).

Класичними в галузі лінгвокогнітології стали праці Дж. Лакоффа, М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо» (1980); Л. Талмі «Як мова структурує простір» (1983); «Динамічні процеси в мові і когнітивістиці» (1988); Ч. Філлмора «Фрейми і семантика розуміння» (1985); Р. Лангакера «Основи когнітивної граматики» (1987), «Концепт, образ, символ» (1990).

Головна мета когнітивної лінгвістики – визначити статус і способи участі мови, з одного боку, в індивідуальних когнітивних процесах, а з іншого, – у віртуальній колективній свідомості носіїв певної мови [Селіванова 2011, с. 237]. Переважно до основних завдань когнітивної лінгвістики мовознавці зараховують такі: 1) охарактеризувати роль мови в процесах пізнання та осмислення світу; 2) розкрити людину як мовну особистість; 3) з'ясувати особливості взаємозв'язку концептуальних і мовних структур; 4) установити й описати засоби та способи мовної категоризації й концептуалізації реальності; 5) окреслити шляхи формування концептосфери мови та мовної картини світу (когнітивної моделі світу, ментальної репрезентації) [Маслова 2004, с. 24–25].

Когнітивна лінгвістика має значну розгалуженість напрямів досліджень. Т. Скребцова узагальнила основні теоретичні принципи когнітивної лінгвістики, виділивши 3-поміж з них такі [Скребцова 2018, с. 34–39]:

1. Принцип антропоцентризму, який, на відміну від традиційного для лінгвістики системоцентризму, побудованого на вивченні мови як автономної системи, передбачає, що мову не можливо розглядати відокремлено від людини як її носія й творця. Принцип антропоцентризму влучно сформулював В. Гак, відповідно до якого «мова існує в людині для людини й реалізується через людину, тому для розуміння її побудови й функціонування найважливішого значення набуває взаємодія трьох елементів: мовних форм, самої людини з її мисленням і психологією та позамовною дійсністю [Гак 1998, с. 369].

2. Принцип відкритості, або міждисциплінарності, який означає, що когнітивна лінгвістика використовує досягнення інших наук, зокрема психології, культурології, антропології, історії тощо.

3. Визнання центральної ролі фізичного досвіду взаємодії людини з довкіллям в організації її понятійної системи, тобто когнітивна система, зокрема й мовна здатність як її складова, формується в нашій свідомості не а priori, а в результаті постійної взаємодії з реальністю.

4. Визначення мовної здатності як реалізації загальних когнітивних механізмів, тобто через мову можна вивчати мислення людини, її пам'ять, пізнавальні процеси тощо.

5. Принцип органічного взаємозв'язку мовної здатності та психіки людини, через що лінгвістичний аналіз не обмежується вивченням мовної поведінки, але поширюється й на відповідні ментальні стани та процеси.

6. Принцип залучення до аналізу екстралінгвістичної інформації, що включає різного роду відомості про учасників комунікації (соціальний статус, психологічні особливості, комунікативні цілі, фонові знання, минулий досвід тощо) і ситуацію спілкування (місце, час, обстановка, тип мовленнєвої події, статусно-рольові характеристики учасників, рівень офіційності та ін.). Уся ця інформація утворює контекст, і чим він ширший, тим адекватнішою є інтерпретація тексту.

7. Принцип експланаторності: перехід від опису мови до її інтерпретації. Якщо структурна лінгвістика ставить своїм завданням насамперед описати те, як організовано мову, то когнітивна – чому саме так мову влаштовано.

8. Принцип холістичного (цілісного) опису мови та процесів сприйняття й породження текстів, який спирається на неможливість точного опису мови, шляхом поділу її на окремі аспекти дослідження: мовну одиницю адекватно дослідити можна тільки цілісно, тобто з урахуванням різних її планів.

9. Принцип функціоналізму, що передбачає вивчення не мовної системи як такої, а особливостей вживання, функціонування мови, тобто «мову в дії».

10. Принцип текстоцентризму, який тісно пов'язаний з попереднім принципом функціоналізму, передбачає, що «всі мовні реалії набувають смислу тільки в тексті. Без вказівки на те, як та чи інша мовна одиниця чи категорія бере участь у створенні певного типу тексту, уявлення про мову буде неповним» [Дем'янков 1985, с. 73].

11. Принцип семантикоцентризму базується на уявленні про безпосередній зв'язок змістового плану мови з пізнавальною діяльністю людини.

У сучасній когнітивній лінгвістиці, попри значні відмінності в підходах до інтерпретації тих чи інших мовних явищ, можна виділяти такі основні розділи:

1) концептологію – вчення про концепти як «макро- і мікро-структури, що відображають особливості ментальної категоризації світу» [Загнітко 2007, с. 149];

2) когнітивну семантику – вчення про взаємовідношення знань і мовних структур (переважно лексичних);

3) когнітивну граматику – вчення про особливості втілення когнітивних процесів і явищ у граматичній системі мови.

Сучасний когнітивний напрям вивчення мови настільки складний, що може кваліфікуватися як міждисциплінарна когнітивна наука, що об'єднує зусилля лінгвістів, філософів, психологів, нейрофізіологів, культурологів, фахівців у галузі штучного інтелекту тощо.

6.2. Когнітивна граматика

Когнітивна граматика Р. Лангакера. Р. Лангакер з 1976 р. опрацьовує теорію, яку первинно назвали просторовою граматиною (space grammar), а пізніше перейменували в когнітивну граматику. Науковець, заперечуючи фундаментальні положення генеративної граматики Н. Хомського про автономність мовної системи, незалежність граматики від лексики тощо, формулює основні положення пропонованої когнітивної граматики [Лангакер 1992, с. 7–8]:

1) граматика не є самодостатньою системою, а отже, не може бути досліджена без урахування когнітивних процесів;

2) граматичні структури варто описувати за допомогою «символічних одиниць, при цьому лексика, морфологія та синтаксис утворюють континуум символічних структур» [Лангакер 1992, с. 13]. Синтаксичні одиниці є біполярними, вони мають два полюси – семантичний і фонологічний;

3) формальна семантика, що базується на умовах істинності, не здатна адекватно характеризувати значення мовних висловів.

У когнітивній граматиці Р. Лангакера значення дорівнює концептуалізації, або ментальному досвіду. Концептуалізація розуміється ним надто широко й охоплює як усталені поняття, так і нові уявлення, а також сенсорні, кінестетичні та емоційні враження, усвідомлення комунікантами соціального, фізичного, лінгвістичного контексту мовленнєвої ситуації. Фактично концептуалізація – це когнітивна обробка, тобто нейрофізіологічні процеси людського мозку [Лангакер 1992, с. 9]. Для концептуалізації мовець використовує як семантичні, так і синтаксичні засоби. Синтаксичні відрізняються від семантичних лише тим, що мають відносно фіксований і специфічний для певної мови характер. Наприклад, в українській мові різниця між реченнями *Він кричав* і *Він крикнув* полягає в наявності в структурі другого речення дієслова-предиката суфікса *ну*, що виражає значення однократності дії. В англійській мові для передавання такої самої інформації використовують особливу лексичну одиницю: *He cried (was crying) once*.

Для Р. Лангакера значення мовної одиниці не вичерпується властивостями позначуваного, а включає в себе те, як мовець сприймає й осмислює відповідний об'єкт чи ситуацію. Для опису цього аспекту вчений вводить поняття інтерпретації (*mental construing*), яке означає, що, вживаючи ту чи іншу мовну одиницю чи граматичну конструкцію, мовець тим самим робить вибір на користь одного з можливих способів позначення відповідного об'єкта. У зв'язку з цим лінгвіст робить висновок, що речення, у яких одна й та сама ситуація презентована по-різному, не є семантично еквівалентними, навіть якщо їхні умови істинності збігаються, наприклад, у реченнях *Це трикутник* і *Це тристоронній багатокутник* тощо (приклад Р. Лангакера). У цьому полягає суттєва відмінність когнітивних концепцій мови від генеративної теорії, у якій семантична еквівалентність речення досягається за рахунок однакової референції й тотожних умов істинності.

Семантична структура речення в граматиці Р. Лангакера організована егоцентрично (суб'єктивно) й спирається на «перформативний» базис, у центрі якого перебуває мовець. У реченні виділяються також «епістемічний» та об'єктний рівень, найнижчий за ієрархією й модифікований видовими показниками. Наприклад, загальна схема семантичної репрезентації речення *He may see her* (*Він, можливо, бачить її* або *Він може бачити її*) має такий вигляд: основа, епістемічний рівень – *May*, екзистенціальний рівень – *Do*, рівень об'єктного змісту – *See, He, Her*. Однією з головних категорій тут є категорія предиката. Для наочного зображення структури речень, що

описують рух, місцеперебування тощо, використовуються графіки, які репрезентують місця локалізації, траєкторію руху тощо [Штерн 1998, с. 173].

Отже, когнітивна граматика Р. Лангакера презентує «суб'єктивістський» погляд на значення, який ототожнює його з концептуалізацією: граматика лише пропонує носію мови певний інвентар символів, а їх вживання для побудови й оцінки висловлювань природною мовою – це вже результат діяльності людини, а не граматики.

Граматика конструкцій. Когнітивна граматика Р. Лангакера справила значний вплив на формування граматики конструкцій, яку часто розглядають як один з варіантів когнітивної лінгвістики загалом [Croft 2001]. Граматика конструкцій не являє собою цілісного напрямку досліджень, виявляючи в інтерпретації кожного науковця певну близькість до того чи іншого аспекту когнітивної лінгвістики. Поняття конструкції в цій науковій концепції фактично дублює поняття мовної одиниці Р. Лангакера як певного когнітивного шаблону [Лангакер 1992, с. 13].

Однією з перших праць у межах граматики конструкцій стало дослідження Дж. Лакоффа, що є частиною його відомої книги «Жінки, вогонь та небезпечні речі: що категорії мови говорять нам про мислення» й присвячене англійським реченням з конструкцією *There is...* Дж. Лакофф виділяє різноманітні вживання цієї синтаксичної конструкції, аналізує зв'язки, які існують між використаннями таких конструкцій, об'єднує відповідні приклади у дві групи – дейктичні та екзистенційні конструкції [Лакофф 2004]. У процесі студіювання учений пропонує таку дефініцію синтаксичної конструкції: «кожна конструкція є утворенням пари «форма – значення», де форма – множинність умов, що стосується синтаксичної та фонологічної форми, а значення – множинність умов щодо значення й вживання» [Лакофф 2004, с. 601].

Важливою для подальшого розвитку граматики конструкцій стала стаття Ч. Філлмора у співавторстві з П. Кеєм і К. О'Конором «Регулярність та ідіоматичність у граматичній конструкції: випадок *let alone*», у якій лінгвісти запропонували зробити предметом лінгвістичної теорії так звану мовну периферію – численну кількість різноманітних конструкцій, які намагаються кваліфікувати як фразеологізми або часто взагалі ігнорують [Fillmore, Kay, O'Connor 1988]. Науковці підкреслюють суперечливий характер таких конструкцій: їхнє значення не впливає із синтаксичної структури й лексичного наповнення, тобто вони мають формальні ознаки ідіоми, але відсутність лексичної сталості структури не дає можливості розглядати їх як

ідіоми, з одного боку, а з іншого, – такі конструкції не входять до основних синтаксичних моделей мови, а отже, не вивчаються в граматиці.

Усі мовні одиниці, які неможливо побудувати за допомогою регулярних правил з менших одиниць, Ч. Філмор пропонує визначати конструкціями. Конструкція – цілісний знак, її структурні елементи нерозкладні: конструкція *C* – пара, що складається з форми і значення, у якій певний аспект *F* або певний аспект *S* не утворюється регулярним способом із властивостей елементів, що входять до складу *C* або із властивостей інших конструкцій [Fillmore, Kay, O'Connor 1988, с. 512]. Конструкціями при цьому можуть визнаватися мовні одиниці будь-якого рівня: морфеми, слова, речення.

У пропонованій статті розглядалися англійські речення зі сполучником *let alone*, що можна перекласти українською як *не кажучи вже про* (наприклад, *He doesn't like shrimp, let alone squid*), які кваліфікувалися як формальні, або лексично відкриті, ідіоми. Автори статті демонструють, що формальним ідіомам притаманна внутрішня організація й продуктивність. Формальні ідіоми являють собою цілком регулярні моделі, які, однак, не мають сталого лексичного наповнення, у зв'язку з чим їх варто аналізувати як конструкції.

На формальному рівні компонент *let alone* поєднує дві рівноправні одиниці *A* і *B* та зумовлює співвідношення між ними. Однак для реалізації цього комплексу в тексті потрібен ще елемент *C*, який заперечуватиме пропозицію в підрядному реченні, наприклад, *I doubt – я сумніваюсь: I doubt (C) he made colonel (A) let alone general (B). – Я сумніваюся, що він став полковником, не кажучи вже про генерала* [Fillmore, Kay, O'Connor 1988, с. 522–523].

На семантичному рівні конструкція з *let alone* передбачає варіанти розвитку подій, при чому перша пропозиція *A* є слабшим припущенням порівняно з *B*. Отже, її семантику можна описати так: якими б не були причини сумніватися в *A*, причини не вірити у *B* серйозніші.

На прагматичному рівні заперечується слабше припущення, ніж те, у якому зацікавлений мовець, тому пропозиція, про яку йде мова (*він є генералом*), заперечується з більшою силою, ніж якби вона перебувала у сфері дії простого заперечення.

Отже, альтернативою традиційному лінгвістичному опису автори пропонують граматику конструкцій, у якій носіями семантичної інформації можуть бути не лише слова, але й більші за обсягом структури. На прикладі конструкцій з *let alone* лінгвісти детально

простежують взаємозв'язок формально-синтаксичних, семантичних і прагматичних характеристик компонентів конструкції.

Центральною ідеєю граматики конструкцій стала цілісність конструкції як мовного знака, через що пояснення її специфіки стає неможливим без урахування всіх її мовних рівнів. Отже, Ч. Філлмор і його співавтори, по-перше, заперечують автономність мовних рівнів: конструкція не може бути побудована, поки не взято до уваги всі різнорівневі обмеження на компоненти конструкції; по-друге, поверхнева структура конструкції виявляється мотивованою семантикою, найголовніше в кожній конструкції – її значення. Значення конструкції утворюється не простою сумою властивостей окремих компонентів, а їх складною взаємодією. Когнітивісти пропонують для розуміння сутності конструкції метафору, відповідно до якої конструкція схожа на складений пазл, у якому ціле презентоване як невіддільне, але водночас і як зібране з окремих фрагментів [Рахилина, Тестелец 2016, с. 16].

Ч. Філлмор ще до обґрунтування граматики конструкцій звернув увагу на те, що певні аспекти значення слова можуть бути зв'язані з його синтаксичним оточенням. У статті «Справа про відмінок» лінгвіст відзначає, що англійські речення *Bees are swarming in the garden* і *The garden is swarming with bees* нееквівалентні, оскільки друге речення може означати, що сад повний бджіл, у той час як перше вказує, що бджоли літають лише в певній його частині [Філлмор 1981, с. 440]. При цьому як глибинна структура обох речень, так і лексичне їх наповнення однакові.

Ч. Філлмор знайшов пояснення таких випадків у тому, що актантна рамка дієслова сама по собі вже має певне значення. Досліджуючи глибинні відмінки, Ч. Філлмор вийшов на новий рівень узагальнення, з'ясувавши, що стандартні типи ситуацій можуть бути визначені як сукупності глибинних відмінків. Ці сукупності він запропонував називати відмінковими рамками, або фреймами [Філлмор 1981а, с. 499]. Так, рамка «агенса – інструмент – об'єкт» формує ситуацію «реалізованої зміни»: *Я відчинив двері ключем*; рамка «об'єкт – шлях – мета» відображає «ситуацію пересування»: *Вода тече крізь отвір підлоги в приміщення складу*; рамка «експерієнцер – зміст» відображає ситуацію сприйняття: *Ви запам'ятали той випадок*.

Ч. Філлмор запропонував не визначати фрейми в термінах семантичних ролей, а, навпаки, прийняти фрейми як вихідні поняття, відповідно ситуації з різними наборами учасників можна тлумачити в термінах фреймів. Типовим прикладом фрейму є «торговельна подія», де *покупець купує товар від продавця, який його продає за гроші*, що

відображають *ціну*, яка визначає *вартість* цього товару і яку *платить* покупець за товар і *витрачає* гроші. Виділені курсивом слова утворюють групу та визначають одне одного в складі фрейму. Вибір того чи іншого слова залежить від точки зору мовця на подію [Филлмор 1981a, с. 517–520]. Дещо пізніше Ч. Філлмор обґрунтовує й теорію фреймової семантики, яка стала основою багатьох сучасних когнітивних досліджень [Филлмор 1988].

Особливий внесок Ч. Філлмора у розвиток когнітивної лінгвістики загалом полягає в тому, що він вперше винайшов модель граматики й словника, у якій мовні одиниці безпосередньо співвідносяться з основними елементами людського мислення, що структурують його базовий досвід.

Близькими до граматики конструкцій є дослідження А. Вежбицької, яка обрала об'єктом свого вивчення частково лексикалізовану модель, що, по суті, є конструкцією. Зокрема, можна охарактеризувати статтю «Why can you *have a drink* when you can't **have an eat*?», у якій А. Вежбицька доводить, що конструкції англійської мови, побудовані за моделлю *have a V*, не є довільними та не мотивованими. Детальний лінгвістичний аналіз таких утворень дає можливість виділити як семантичний інваріант такої конструкції, так і смислові відтінки, що характеризують специфіку вживання в ній різних дієслів [Wierzbicka 1982].

Ще одна стаття А. Вежбицької «Boys will be boys» присвячена тавтологічним реченням англійської мови на кшталт *War is war; The law is the law; Kids are kids; A party is a party* тощо. Авторка формулює семантичні правила, що зумовлюють вживання того чи іншого варіанта: іменник в однині чи множині, з артиклем чи без нього, дієслово у формі теперішнього чи майбутнього часу. Мовознавиця виявляє семантичні зв'язки між варіантами вживання й усю сукупність таких конструкцій подає у вигляді певної системи [Wierzbicka 1987].

У межах когнітивної лінгвістики синтаксичні структури розглядаються як моделі пізнання світу. Обґрунтованими видаються в цьому плані спостереження А. Вежбицької над інфінітивними і безособовими конструкціями російської мови порівняно з англійською. Дослідниця наполягає на тому, що культурний розвиток нації відображається не тільки в лексичних, але й граматичних структурах і йде паралельно з розвитком як лексичних, так і граматичних структур. Безособові конструкції російської мови типу *Его переехало трамваем; Его убило молнией* свідчать про те, що для носія російської мови світ являє собою «сутність, непізнану й повну загадок, а справжні причини подій є незрозумілими й непізнаними» [Вежбицкая 1996, с. 73]. На думку

А. Вежбицької, *трамвай* чи *блискавка* в подібних безособових російських реченнях зображені так, наче вони були інструментом якоїсь невідомої сили. Російська дослідниця Є. Галкіна-Федорук відзначає, що такі синтаксичні конструкції надзвичайно поширені в російському фольклорі, що, безперечно, доводить типовість цих конструкцій для свідомості носіїв російської мови [Галкіна-Федорук 1958]. Альтернативні синтаксичні конструкції з активним діячем у російській мові теж можливі, наприклад, *Его переехал трамвай. Его убила молния*, однак у розмовному мовленні значно переважають конструкції безособові.

Порівнюючи англійські конструкції *He succeed / He failed* з російськими відповідниками *Ему это удалось / Ему это не удалось*, А. Вежбицька робить висновок про те, що англійська номінативна конструкція передбачає частину відповідальності за успіх чи неуспіх у певній ситуації на особу, яка в ній перебуває, натомість російська дативна конструкція звільняє діяча від будь-якої відповідальності за кінцевий результат – «які б речі з нами не відбувалися, гарні чи погані, вони не є результатом наших власних дій» [Вежбицкая 1996, с. 72]. В англійській граматиці, на відміну від російської, якраз і переважають синтаксичні конструкції, у яких каузація безпосередньо пов'язана з волею людини.

Становлення когнітивної лінгвістики сприяло появі й когнітивного синтаксису, що орієнтований на аналіз проєкції синтаксичних конструкцій на структури знань людини. У цьому плані активізуються дослідження тих мовленнєвих утворень, які не вкладаються в традиційні пропозиційні рамки синтаксичних схем. В українській лінгвістиці спроби аналізу синтаксичних структур такого типу зреалізовані науковою когнітологічною школою О. Селіванової на матеріалі паремій і поетичних текстів. Одна з базових концепцій наукової школи – когнітивно-ономасіологічний аналіз мотивації мовних одиниць [Селіванова 2011, с. 654].

Г. Ситар – представник Донецької граматичної школи А. Загнітка – комплексно досліджує синтаксичні фразеологізми з погляду конструкційної граматики й пропонує тлумачити їх як один з різновидів граматичних конструкцій, що являють собою «некомпозиційні одиниці з виразним прагматичним спрямуванням» [Ситар 2017, с. 44].

Українська дослідниця С. Жаботинська, ґрунтуючись на теорії фреймової семантики Ч. Філлмора, когнітивної граматики Р. Лангакера й теорії концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона, розвинула власну концепцію базисних фреймів. Мовознавиця вважає, що базисним фреймам притаманна певна сукупність інструментів мислення – пропозицій, що мають найвищий

рівень узагальнення, або схемності, а також виділяє такі типи фреймів: предметні, акціональні, посесивні, таксономічні, компаративні, ідентифікаційні [Жаботинська 2011, с. 3–11].

6.3. Концепти. Проблема кваліфікації синтаксичних концептів

Уся когніція, тобто пізнавальна діяльність людини, спрямована на засвоєння навколишнього світу, формування й розвиток умінь орієнтуватися в цьому світі на основі здобутих знань. Центральне місце в такій пізнавальній діяльності людини посідають процеси концептуалізації. Концептуалізацію тлумачать як осмислення інформації, мисленнєве конструювання предметів і явищ, що формує певні уявлення про світ у вигляді концептів. Поняття стає концептом тоді, коли воно набуває певних ціннісних асоціацій. Протиставляючи терміни *поняття* і *концепт*, лінгвісти переважно підкреслюють, що поняття є раціонально-логічним феноменом, тому має універсальний характер, а концепт – когнітивно-оцінним, що відображає національну специфіку пізнання світу [Приходько 2013, с. 21].

Більшість лінгвістів відзначають складність кваліфікації концепту в силу його синкретичності [Загнітко 2010, с. 18], [Краснобаєва-Чорна 2006]. Український лінгвіст А. Приходько пропонує виділяти такі дефініційні моделі кваліфікації концепту [Приходько, с. 13–15]:

1. Епістемічна модель, в основі якої лежить усвідомлення інформаційних джерел людських знань і досвіду, що постають як синтез логічних, гносеологічних і когнітивних аспектів діяльності.

2. Психо(ментальна) модель, що заснована на розумінні концепту як продукту людської свідомості, яка є вищою формою відображення дійсності психікою людини.

3. (Етно)культурна модель, яка базується на усвідомленні ролі етнокультури в житті соціального колективу; характеристика концепту як точки перетину світу культури й світу індивідуальних смислів.

4. (Прагма)регулятивна модель, у якій підкреслюється інтенціональний характер дискурсивного використання ментальних сутностей: ідеться про їхню здатність до регуляції й спрямування комунікативної поведінки, визначення етноспецифічних норм, стратегій і стереотипів спілкування.

5. Аксіологічна модель, відповідно до якої концепт формується оцінними уявленнями членів соціуму про морально-етичні категорійні константи (опозиції добро / зло, правда / кривда, любов / ненависть, краса / потворність, справедливість / несправедливість тощо).

На думку дослідниці Ж. Краснобаєвої-Чорної, на сьогодні нараховується щонайменше сім підходів до тлумачення концепту: логіко-

філософський (представники: Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге), відповідно до якого концепт визначають як одиницю мислення; власне-філософський (представники: Ж. Дельоз, Ф. Гаватарі); лінгвістичний (представники: В. Гак, В. Звегінцев, Л. Резніков, О. Тараненко), за яким значущими постають його когнітивна й номінативна функції; лінгвокультурологічний (представники: А. Вежицька, І. Захарченко, Л. Іванова, В. Красних, В. Маслова), за якого вся культура презентована як сукупність концептів і відношень між ними, а сам концепт – як одиниця культури; когнітивний (представники: В. Дем'янков, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін), де концепт кваліфікується як інструмент збереження знань про світ; психолінгвістичний (представники: А. Залевська, О. Селіванова, В. Старко, О. Цапок, І. Штерн), згідно з яким концепт є одиницею людської психіки; літературнокультурологічний (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська), за яким концепти окреслюють індивідуально-авторську картину світу [Краснобаєва-Чорна 2006, с. 27–28].

Концептами можна вважати не будь-які поняття, а лише найбільш важливі для певної національної культури. Культурна значущість концепту, на думку А. Загнітка, простежується через 1) семантичне поле концепту; 2) формування навколо певного слова фразеологічної сім'ї; 3) кількісно частотне входження слова в прислів'я, приказки, вислови, тексти популярних пісень, назви книг, часописів тощо [Загнітко 2010, с. 16].

Складний характер організації концепту передбачає, що концепт може бути як окремим смислом, так і цілісною концептуальною структурою, яка включає інші концепти різної міри абстракції [Коннова 2012, с. 55]. Відповідно до такого розуміння пропонують вичленовувати типи концептів: уявлення; схема; поняття; фрейм; сценарій (скрипт); гештальт [Болдырев 2001, с. 36–38], [Мороз 2010, с. 4].

Уявлення – це узагальнений чуттєвий образ різного роду предметів і явищ, наприклад, *степ* – великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір.

Схема – це мисленнєвий аналог предмета, явища, що має просторово-контурний характер, наприклад, *дорога* як шлях з пункту А до пункту Б.

Поняття – концепт, що містить найбільш узагальнені ознаки предмета чи явища, його об'єктивні, логічно конструйовані характеристики, наприклад, *мальва* – багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами, зібраними по кілька в пазухах листків, іноді в китицеподібні суцвіття [Великий 2005, с. 642].

Фрейм – багатокомпонентний концепт, який являє собою інформацію про стереотипну ситуацію, наприклад, фрейм *університет*. Фрейм можна презентувати у вигляді дворівневої структури вузлів і відношень: 1) вершинні вузли, які містять дані, завжди об'єктивні для розглядуваної ситуації (*студенти, викладачі, лекції*); 2) термінальні вузли, або слоти, які заповнюються даними з конкретної ситуації (нерідко слоти подають як підфрейми, або вкладені фрейми: *абітурієнти, магістранти*). Активізуючи фрейм через дані другого рівня, можна відтворити всю структуру ситуації загалом.

Сценарій, або скрипт (англ. script – сценарій), – це фрейм, представлений динамічно як певна часова послідовність етапів, епізодів, наприклад, окремі епізоди всередині фрейму *університет: сесія, іспит, практика, підготовка до семінарського заняття*.

Гештальт (від нім. Gestalt – фігура, образ) – це концептуальна структура, цілісний образ, який поєднує в собі чуттєві та раціональні компоненти в їхній єдності, як результат нерозчленованого сприйняття ситуації, вищий рівень абстракції – недискретне, неструктуроване знання. Гештальт може розглядатися, з одного боку, як початковий рівень процесу пізнання, на якому в індивіда сформовано лише найбільш загальні, неструктуровані знання, наприклад, гештальт *університет* для тих, хто ніколи не вчився у виші та не знає його структуру, особливості навчального процесу тощо. З іншого боку, гештальт можна розуміти як найвищий рівень пізнання, коли людина володіє вичерпними, систематизованими знаннями про об'єкт, у неї сформовано різні типи концептів. У такому разі гештальт виступає як концептуальна система, що об'єднує всі типи концептів, які вичленовуються в процесі пізнання, актуалізуючи свій образний, понятійний, схематичний, фреймовий та інші рівні цих концептуальних сутностей, які тісно переплітаються в мисленнєвій та мовленнєвій діяльності людини.

У працях з когнітивної лінгвістики останніх років досліджуються концепти, виражені синтаксичними засобами, вводиться поняття синтаксичного концепту. Проте лінгвісти, по суті, ототожнюють поняття синтаксичного концепту та поняття пропозиції, маючи на увазі під пропозицією ментальний корелят позамовної ситуації.

Г. Волохіна і З. Попова синтаксичний концепт визначають як «типову пропозицію, яка зафіксована конкретною структурною схемою простого речення» [Волохіна, Попова 2003, с. 7]. Типова пропозиція, на відміну від пропозиції конкретного висловлення, що містить конкретне лексичне наповнення, охоплює клас висловлень і відображає не індивідуальну ситуацію, а певний тип ситуації – клас

відношень, що виділені людською свідомістю, для позначення якого в мові наявна певна структурна схема речення. Наприклад, синтаксичний концепт «розташування предмета в просторі» матиме такий вигляд типової пропозиції: суб'єкт – існування – місце.

Відмінність концептуальної (мисленнєвої), пропозиційної, синтаксичної (мовної) структури речення і рівня екстралінгвістичної ситуації простежується у визначенні, запропонованому Л. Фурс: «Синтаксично презентований концепт являє собою максимально абстраговані компоненти смислу, які концентрують у структурованому вигляді знання про світ і мову й спроектовані на їхню репрезентацію в пропозиційній формі» [Фурс 2004, с. 5]. Отже, синтаксичний концепт поєднує в собі гранично узагальнену ситуацію про відношення між об'єктивними сутностями у вигляді схеми «суб'єкт дії – дія – об'єкт дії», а кожен компонент цієї схеми спроектовано, у свою чергу, на структуру речення. Конструкція речення співвідноситься з референтом, тобто ситуацією об'єктивної дійсності, за допомогою концепту, що має вигляд пропозиційної структури.

Дослідниця І. Очирова для опису синтаксичного концепту «небуття» російської мови пропонує таку типологію структурних схем, що презентують цей концепт [Очирова 2011]: 1) ядерна структура: кого / чого немає де коли (51 % конструкцій); 2) напівпериферія: у кого немає кого / чого (20 % конструкцій); 3) периферія: а) на кому немає (не вдягнуто) чого; б) серед кого немає чого; в) між ким немає чого; г) без кого / чого немає кого / чого; д) кого / чого немає з ким; е) кому немає чого; ж) фразеосхеми: 1) бракує чого / кого; 2) недостатньо чого / кого.

Більш переконливою, проте, видається думка інших лінгвістів, які вважають виокремлення синтаксичних концептів доволі суперечливим, оскільки пропозиція як семантичний інваріант речення являє собою лише понятійний аспект, тоді як для концепту важливими стають ще й перцептивно-образний і ціннісний [Приходько 2013, с. 57].

6.4. Картина світу. Мовна картина світу

Поняття картини світу запозичене в когнітивну лінгвістику з філософії і фізики й стало фундаментальним для дослідження співвідношень між людиною і світом, мовою і мисленням. Думка про мову як особливе світобачення та дзеркало мислення, яке, з одного боку, відображає світосприйняття мовців, а з іншого боку, визначає їхній світогляд, була сформульована В. Гумбольдтом: «Так, відобразившись у людині, світ стає мовою, яка ... зв'язує світ з людиною й

дозволяє людині плідно впливати на світ» [Гумбольдт 1984, с. 198]. Досі не втратили свого значення окремі положення теорії В. Гумбольдта про взаємозв'язок мови та нації, її носія:

1) мова, попри постійний вплив на неї, зберігає свою індивідуальність, яка притаманна її характеру; мова реагує на впливи й допускає вільне вживання тільки в межах свого характеру [Гумбольдт 1984, с. 178–182];

2) зворотний вплив мови визначається тим, що через неї все створене народом в минулому впливає на індивіда; індивідуальність же людини аналогічна індивідуальності мови завдяки тому, що джерело впливу на них один і той самий, але перша навряд чи може протистояти останній [Гумбольдт 1984, с. 229–232];

3) окремі особливості надають іноді мові новий характер, однак така здатність до змін належить знову ж таки питомому характеру мови [Гумбольдт 1984, с. 270];

4) кожна мова конкретної нації вже перейшла в певний стан, з певними словами, формами, словозміною, тому що вже справила на цю націю вплив, який пояснюється не простою реакцією на більш ранні впливи цього народу, але й самим характером мови. Мову можна тлумачити як сплав питомо мовного характеру й того, що сприймає мова від характеру нації [Гумбольдт 1984, с. 47–52].

Учення В. Гумбольдта про взаємозв'язок мовної структури й конкретних мовних засобів, за допомогою яких носії мови відображають дійсність, здобуло подальший розвиток у теорії лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Б. Ворфа, основним положенням якої є теза про взаємний вплив мови і нації, їхню постійну взаємодію. Е. Сепір обґрунтовує думку про те, що наше сприйняття світу детерміноване тою мовою, якою ми володіємо: «Ми бачимо, чуємо й загалом сприймаємо світ саме так, а не інакше, головним чином завдяки тому, що наш вибір у процесі його інтерпретації визначається мовними звичками нашого суспільства» [Сепир 1993, с. 261]. Подібний погляд висловлює й Б. Ворф: «Ми розчленовуємо світ, організовуємо його в поняття й розподіляємо значення так, а не інакше, переважно тому, що ми – учасники угоди, що передбачає подібну систематизацію. Ця угода має силу для певного мовленнєвого колективу й закріплена в системі моделей нашої мови» [Уорф 1960, с. 175].

Відповідно до теорії лінгвістичної відносності сприйняття дійсності і структурація, тобто систематизація, впорядкування, досвіду людини певною мірою визначається лексичною і граматичною системами мови. Особливості мов відображаються в поглядах і звичаях народів, окреслюючи духовну й культурну своєрідність

мовних колективів. Мислення і світогляд, отже, залежні від картини світу, що створена мовою, оскільки система кожної мови є не лише засобом відтворення думки, але й джерелом її формування.

А. Вежицька вважає, що кожна мова, утворюючи свій «семантичний Всесвіт», відзеркалює водночас й особливості національного світогляду. Якщо Е. Сепір і Б. Ворф говорили про несумісність національного світогляду окремих народів, то А. Вежицька вважає можливим зіставлення національно-специфічних концептів, ведучи мову про так звані семантичні примітиви – універсальні семантичні одиниці, які неможливо розкласти на більш елементарні компоненти – «я», «ви», «іноді», «частина» тощо [Вежицькая 2011, с. 27–33].

Цілісна картина світу складається з концептуальної і мовної картин світу. У свідомості людини концептуальна картина світу складається з інтеріоризованих уявлень про світ, мовна картина – «уявлення предметів, явищ, фактів ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках і категоріях» [Селіванова 2011, с. 300] й базується на концептуальній картині світу. Видається обґрунтованим погляд Г. Колшанського, за яким більш коректним є поняття мовномисленнєвої картини світу, відповідно до якого мовна модель базується на когнітивній без ототожнення мови і мислення [Колшанский, с. 23–27].

На думку А. Загнітка, «чим більший національний досвід, тим емпіричною постає здатність утворювати концепти», у зв'язку з чим обґрунтованим стає й «твердження про національно-когнітивний простір як базу існування певного народу» та його функціонування [Загнітко 2007, с. 140–141]. При цьому значущим виявляється розмежування індивідуального когнітивного простору, колективного когнітивного простору і національно-мовної когнітивної бази, що й знаходять своє вираження в мовній картині світу.

Автором терміна «мовна картина світу» вважають Л. Вітгенштайна, який, щоправда, використовував інші дві назви: «картина світу» (*Bild der Welt*) та «картина дійсності» (*Bild der Wirklichkeit*). Картину світу він тлумачив як «певну ситуацію в логічному просторі, ... існування та не-існування подій» [Витгенштейн 1994, с. 8]. Термінологічне обґрунтування поняття мовної картини світу отримало в працях Л. Вайсгербера: «У мові конкретної спільноти живе й діє духовний зміст, скарбниця знань, яку по праву називають картиною світу конкретної мови» [Вайсгербер 1993, с. 210]. У працях Л. Вітгенштайна та Л. Вайсгербера йдеться про взаємозалежність мови і мислення, але для Л. Вітгенштайна мова була лише межею між світом осмисленим і світом непізнаним, у той час як для Л. Вайсгербера мова є тою

системою, яка організовує світосприйняття народу. За такого підходу вчений розвиває ідею В. Гумбольдта про те, що «кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, за яке вийти людині дано лише постільки, поскільки вона одразу вступає в коло іншої мови» [Гумбольдт 1984, с. 80], оскільки «різні мови – це аж ніяк не різні позначення одної й тої самої речі, а різні бачення її» [Гумбольдт 1984, с. 349].

Мовна картина світу чітко структурована й у своєму мовному вираженні є багаторівневою. Вона визначається особливим набором звуків та звукових сполук, особливостями побудови артикуляційного апарату, просодичними характеристиками мовлення, словниковим складом, словотвірними можливостями мови, синтаксисом словосполучень, речень, а також пареміологічною системою.

Мовна картина світу створюється:

1) номінативними засобами мови (вербально-граматична рамка) – номінатами, що фіксують той чи інший поділ і класифікацію об'єктів національної дійсності, а також значущою відсутністю номінативних одиниць (лакунарність різних типів);

2) образними засобами мови – національно-специфічною образністю, метафорикою, напрямками розвитку переносних значень, внутрішньої формою мовних одиниць;

3) фоносемантикою мови;

4) словотвірними засобами мови, які формують можливості інтерпретації нових явищ, що потрапляють у поле нашого зору й потребують концептуалізації;

5) граматичними засобами мови, що забезпечують однорідність інтерпретації світу;

6) функціональними засобами мови – мовленнєвими жанрами і мовними стилями, що проєктують на нашу свідомість поведінкові стереотипи тої мовної спільноти, до якої ми належимо.

В. Карасик визначає низку онтологічних характеристик мовної картини світу, за якими можна зіставити мовні картини світу різних народів [Карасик, с. 91–94]:

1) базу мовної картини світу утворює концептосфера, яка формується наявністю імен-концептів;

2) мовній картині світу притаманна нерівномірна концептуалізація, тобто різна номінативна щільність однойменних концептів різних мов, наприклад, в англійській мові багато диференційних назв концепту *пливти* – *to swim, to sail, to navigate, to float, to drift*, де виділяються ознаки істоти, що контролює дію, плавання на кораблі, керування кораблем, плавання як тримання на поверхні води, плавання

як безконтрольний рух у воді; у китайській мові – найменувань запахів; у мовах північних народів – найменувань снігу, оленів; до речі, в українській мові теж більше 20 назв снігу з вітром – *заметіль, завірюха, буран, хуртовина, метелиця, віхола, хуга, завія, сніговій, сніжниця, хуговій, юга, хвища, хугавиця, хурделиця, хурделя, хурдига, хуртеча, сніговиця, віхало, завійниця, заметільниця, замета* та ін., хоча в більшості європейських мов вживається одне найменування – *сніжний шторм*;

3) у різних мовних картинах світу відзначається специфічне поєднання асоціативних ознак концептів, наприклад, відмінність внутрішньої форми номіналем, які називають одне й те саме явище в різних мовах, зокрема, українське слово *війна* походить від давнього кореня зі значенням «ганяти, переслідувати, полювати»; англійське *war* «війна» співвідноситься з давньоверхньонімецьким *werra* «суперечка», «плутанина»;

4) існує специфіка класифікації певних предметних сфер, наприклад, загальновідомо, що в культурах Південно-Східної Азії прийнято применшувати себе під час називання, у європейських – ні;

5) спеціальна орієнтація предметних сфер на той чи інший напрям спілкування, наприклад, у російській мові дослідники відзначають багато розмовних номінацій переміщення без певної мети *слоняться, шатається, болтається, таскається, иляться, шлѐндать* тощо.

Учені вважають, що глобальна мовна картина світу конкретної мовної особистості утворюється з [Любимова 2011]:

1) національно-специфічної картини світу, у якій «фіксується певний культурний стереотип, інваріантний образ цього фрагмента світу, притаманного тому чи іншому етносу» [Уфимцева 2006, с. 141]. Кожен народ по-своєму бачить навколишню дійсність, що й відображається в мові;

2) раціональної картини світу, що пов'язана з пізнавальною діяльністю людини та включає в себе: а) наївну картину світу, яка виникає в результаті набуття досвіду; б) наукову картину світу, що має підґрунтям теоретичне пізнання;

3) ірраціональної картини світу, у якій виділяють: а) міфологічну картину світу, яка формується на основі інтуїтивної інтерпретації світу; б) релігійну картину світу;

4) художньої картини світу, що включає: а) фольклорну картину, яка виникає на базі міфологічної; б) власне-художню картину світу.

З історичного погляду мовна картина світу змінна в часі, тобто в кожний наступний етап вона частково не тотожна сама собі. При цьому вона, з одного боку, є наслідком історичного розвитку етносу та

мови, а з іншого, – джерелом формування своєрідного шляху їх подальшого розвитку.

Становлення і розвиток когнітивної лінгвістики дали поштовх до більш глибокого дослідження процесів сприйняття людиною світу через мову, способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності й внутрішнього рефлексивного досвіду, а також до встановлення співвідношення когнітивних механізмів свідомості з природною мовою та її мовленнєвою реалізацією.

Тема 7. Прагматичний синтаксис

7.1. Прагматика як напрям лінгвістичних досліджень

Прагматика як галузь теоретичних досліджень і розв'язання прикладних завдань спирається на досягнення філософії, логіки, лінгвістики, семіотики, антропології, етнографії, риторики, нейробіології, психології, соціології, когнітивістики тощо. Філософський напрям прагматизму утверджував необхідність вирішення важливих проблем на підставі спрямованої практичної діяльності. Поняття і термін «прагматика» (від грецького «дія», «справа», «користь») уведено американським вченим Ч. Моррісом у кінці 30-х років XX ст., який займався проблемами семіотики – загальної теорії знаків, що вивчала специфіку побудови, функціонування й використання знакових систем. Ч. Морріс запропонував поділ семіотики на **семантику**, тобто відношення знаків до об'єктів, **синтактику** – відношення між знаками, та **прагматику** – відношення між знаком і його інтерпретатором [Сусов 2006, с. 9–12]. Особливість семантики полягає в тому, що відмінності в предметах визначають різницю в їх номінаціях, тобто знаках, наприклад, грубий зошит для регулярних записів називається або *щоденник*, або *журнал* залежно від призначення цього предмета. Специфіку синтактики становить сполучуваність знаків, наприклад, іменник на позначення поняття «поїзд» сполучатиметься з прикметником *товарний*, *літак* буде *транспортний*, а *машина* є *вантажною*, хоча всі ці прикметники виражають ознаку засобу для переміщення вантажів. Особливість же прагматики виявляється в тому, що вибір конкретного слова на позначення певного поняття визначається не стільки його сутністю, скільки нашим ставленням до нього, зокрема, дуже непосидючу дитину залежно від ступеня нашого роздратування її поведінкою можемо назвати *дзига*, *крутько*, *непосида*, *непосидько*, *вертун*, *зірвиголова* тощо.

Філософія мови, яка почала активно розвинути в середині XX ст., значною мірою підготувала підґрунтя для формування саме лінгвістичної прагматики. На думку Л. Вітгенштайна, мова – це специфічна діяльність, що пов'язана з іншими сферами діяльності й має на меті досягнення конкретних цілей у конкретних умовах [Бацевич 2011, с. 47]. Л. Вітгенштайн вважає, що філософські проблеми можна розв'язувати, вивчаючи всі можливі вживання слів, тобто для нього мова – не якась абстрактна система знаків, а насамперед конкретні живі мовленнєво-мисленнєві акти, що тісно

інтегровані в різні сфери людської діяльності [Витгенштейн 1994, с. 79]. Як модель пояснення принципу функціонування мов Л. Вітгенштайн обрав принцип ігор, а схожість між мовою та грою вбачав у тому, що вони регулюються певними правилами, тобто природна мова являє собою сукупність багатьох «мов-ігор» [Витгенштейн 1994, с. 84–85]. Філософ переконливо обґрунтовує, що з певною номінацією не може бути пов'язане лише одне значення, що реалізується в усіх своїх вживаннях, тому «значення слова – це його вживання в мові» [Витгенштейн 1994, с. 89].

Розвиток ідей лінгвістичної прагматики відбувається паралельно з актуалізацією антропологічних аспектів філософського, зокрема мовного, знання. Предметом сучасної лінгвістичної прагматики визнають суб'єктивний чинник у мові, який, окрім мовця, його адресата й зв'язків між ними, охоплює й інші чинники, пов'язані з **виявом суб'єктивності в мові** [Бацевич 2011, с. 12]. У центрі уваги лінгвістичної прагматики опиняється людина, а головним науковим підходом до мови проголошується антропоцентричний або навіть егоцентричний. У межах антропоцентричного напрямку виконували свої студії лінгвісти Дж. Остін, П. Грайс, Дж. Сьорл, чиї праці зумовили в 60–70 рр. XX ст. «прагматичний бум» у мовознавстві. Ключовими в їхніх дослідженнях ставали положення про мовну комунікацію як діяльність, мову як засіб взаємодії комунікантів, а функціонування мовних одиниць відповідно визнавалося зумовленим контекстом і ситуацією [Шевченко 1998, с. 21].

Від Ф. де Соссюра в лінгвістиці розмежовують поняття мови як абстрактної системи мовних одиниць і мовлення як конкретної її реалізації. Однак оперування лише поняттями мови і мовлення виявилось недостатнім для розуміння сутності мовного феномена, необхідним постало виокремлення мовленнєвої діяльності, тобто спілкування, комунікації. У зв'язку з цим акценти дослідження в лінгвістиці зміщуються від внутрішньосистемного аналізу мовних одиниць до вивчення мови через її носіїв, культуру, середовище функціонування тощо [Бацевич 2011, с. 9], [Маслова 2014, с. 8–10], [Сусов 2006, с. 22]. Ф. Бацевич згідно з концепцією британського дослідника Дж. Ліча формулює відмінності між граматикою (традиційним формальним описом мови) і прагматикою (функційним описом мови) [Бацевич 2011, с. 72–73], подані в таблиці 7.1.

Таблиця 7.1.

Відмінності між граматиною та прагматикою

Традиційний опис мови	Функційний опис мови
Семантика граматична, оскільки має відповідні правила	Прагматика риторична, оскільки керується принципами
Правила граматики конвенційні (усталені)	Принципи прагматики не конвенційні, вони мотивуються залежно від мети спілкування
Граматичні відповідники визначаються схемами	Прагматичні відповідники визначаються проблемами та їх розв'язанням
Граматичні пояснення формальні	Прагматичні пояснення функційні
Грамматика ідеаційна, тобто існує у сфері мислення	Прагматика міжособистісна та текстуальна
Семантика описується в термінах дискретних категорій, які визначаються	Прагматика описується в термінах безперервних цінностей, які не визначаються

У лінгвістичній прагматичі на сьогодні виділяють кілька напрямів досліджень: 1) теорія мовленнєвих актів Дж. Остіна та його послідовників (Дж. Сьорля, Т. ван Дейка, О. Падучевої, І. Сусова та ін.); 2) теорія правил і конвенцій мовленнєвого спілкування (Г. Грайс, Дж. Ліч, Е. Гофман та ін.); 3) теорія знань та інтерпретаційних потреб комунікантів (М. Макаров, І. Кобозєва та ін.), що безпосередньо взаємодіє з когнітивною лінгвістикою, психолінгвістикою тощо [Богданов 1996, с. 268–270].

Ф. Бацевич, спираючись на концепцію Д. Мея, обґрунтовує виділення *мікропрагматики*, що зорієнтована на вивчення прагматичного потенціалу мовних одиниць (морфем, слів, речень, текстів); *макропрагматики*, що характеризує міжособистісне спілкування з огляду на такі поняття: інтенційність, емпатія учасників комунікації, прагматичні аспекти стратегій і тактик спілкування, принципи, максими і постулати спілкування тощо; *мегапрагматики*, що зосереджена на проблемах специфіки соціального контексту, міжкультурної комунікації в її зв'язках з проблемами організації дискурсів, мовленнєвих актів і мовленнєвих жанрів [Бацевич 2009, с. 34].

Л. Безугла, розглядаючи етапи становлення й розвитку лінгвістичної прагматики, виділяє комунікативний, когнітивний і дискурсивний напрями дослідження. Комунікативний насамперед зосереджується на комунікативних діях одного з комунікантів; когнітивний вивчає інтенційні стани мовця; дискурсивний є сучасним напрямом, який аналізує когнітивну і мовленнєву взаємодію в дискурсах різних типів [Безугла 2012, с. 99].

У структурі сучасної функційно-комунікативної, антропо- і когнітивно зорієнтованої науки про мову лінгвістична прагматика посідає особливе місце. Вона тісно пов'язана з філософією мови, соціолінгвістикою, психолінгвістикою, теорією мовленнєвих актів, функційним синтаксисом, лінгвістикою тексту, дискурсивним аналізом, конверсаційним аналізом, етнографією мовлення, когнітивною лінгвістикою, дослідженнями у сфері штучного інтелекту, комунікативною лінгвістикою. Лінгвістична прагматика, з одного боку, являє собою основу комунікативної лінгвістики, яка досліджує процеси спілкування людей із використанням мови та з урахуванням різноманітних чинників спілкування. Однак, з іншого боку, на думку Ф. Бацевича, комунікативна лінгвістика має ширше коло проблем, оскільки вивчає також і ті складові спілкування, які безпосередньо не стосуються особистості мовця чи адресата, зокрема, йдеться про місце і час спілкування, специфіку каналів комунікації, різноманітні фізичні шуми, що впливають на характер комунікації тощо [Бацевич 2011, с. 14].

Отже, лінгвістична прагматика аналізує коло проблем, які пов'язані з вживанням мови в найрізноманітніших ситуаціях людського спілкування з урахуванням усіх його складових – від глибинно-психологічних до контекстних і ситуативних.

7.2. Теорія мовленнєвих актів

У сучасній лінгвістичній прагматичі важливим є встановлення співвідношення таких понять, як речення, висловлення, мовленнєвий акт. Лінгвісти розрізняють їх переважно за співвіднесеністю з поняттями мови, мовлення і комунікації як мовленнєвої діяльності.

Речення, на думку Г. Почепцова – засновника Київської прагматично-лінгвістичної школи – можна досліджувати як самодостатню одиницю, не виходячи за межі мовної системи [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981, с. 269], тобто статус речення кваліфікується традиційно як мовно-системний. Речення має предикативність, що формує його граматичне значення. Денотативна ситуація представлена пропозицією речення й організовує його семантичну структуру. Отже, речення – мовна одиниця структурного і семантичного синтаксису.

Висловлення найчастіше тлумачать як актуалізоване в мовленні речення [Гак 1973, с. 349–358]. Взаємозв'язки речення і висловлення є діалектичними: речення як мовна одиниця може бути презентована в мовленні різною кількістю варіантів, що виражають додаткові смисли, пов'язані з намірами мовця та іншими параметрами комунікативної ситуації, зокрема інтонаційними ознаками, актуальним членуванням

тощо. На думку І. Сусова, структуру висловлення в прагматичному аспекті можна подати формулою «речення плюс прагматична функція, що задана мовцем» [Сусов 2006, с. 54].

Мовленнєвий акт визначають як базову мінімальну одиницю вербальної комунікації, що являє собою «інтенційно й ситуативно зумовлене, граматично й семантично організоване висловлення, що супроводжується відповідними діями мовця, спрямованими на адресата та його реакцію» [Селіванова 2011, с. 425]. Ф. Бацевич пропонує подвійну кваліфікацію мовленнєвого акту, з одного боку, як цільову мовленнєву дію, що реалізується відповідно до загально-прийнятих у суспільстві принципів і правил мовленнєвої поведінки, та, з іншого боку, як мінімальну одиницю прагматичної ситуації [Бацевич 2011, с. 286].

За тлумаченням української дослідниці І. Шевченко, основу висловлення загалом складає речення не лише як фізична, але й змістова й функційна сутність. На її думку, «у висловленні не може виявитися нічого такого, чого б не було закладене в реченні», через що дослідниця вважає за необхідне в лінгвістичній прагматичі застосовувати поняття речення-висловлення [Шевченко 1998, с. 23]. Отже, речення-висловлення за такого розуміння являє собою мовну основу мінімальної одиниці мовленнєвої комунікації, а мовленнєвий акт – мінімальна одиниця дискурсу, що враховує не лише комунікативний акт інтенції мовця, але й мовленнєву взаємодію мовця і адресата для досягнення певних перлокутивних цілей [Шевченко 1998, с. 24].

Засновником теорії мовленнєвих актів є британський лінгвіст Дж. Остін. Науковець, як представник неопозитивізму, наголошував на діяльнісній і теологічній природі мови, а мовлення розглядав як знаряддя здійснення цільової установки мовця в діяльнісній ситуації [Селіванова 2011, с. 424]. На його переконання, під час комунікації у свідомості мовця відбуваються певні мовні та когнітивні дії (акти): 1) **локуція** – створення граматично правильного речення з певним смислом і референцією; 2) **ілокуція** – надання висловленню потрібної комунікативної спрямованості; 3) **перлокуція** – вплив на свідомість або поведінку адресата [Остин 1986, с. 22–129]. Отже, мовець, породжуючи висловлення в ситуації спілкування, тобто з орієнтацією на адресата, виконує певну дію, реалізує мовленнєвий акт: повідомляє про щось, обіцяє, просить, наказує, засуджує, попереджає тощо.

Зміст **ілокуції** відбивається в ілокутивній силі висловлення, яка включає в себе ілокутивну мету, засоби та умови її досягнення, різного роду інтенсифікатори. Поняття ілокутивної сили співвідноситься з

комунікативною інтенцією, тобто наміром, прагненням мовця. Часто ілокуцію тлумачать як власне те, заради чого створюється мовленнєвий акт, ототожнюючи, по суті, мовленнєвий акт і його ілокутивну складову. Іntenція виступає як довербальний етап комунікації й безпосередньо стосується її поствербального етапу, тобто втілення того наміру, що лежить в основі мовленнєвого акту. Висловлення в такому разі виконує роль тої проміжної ланки, яка зв'яже наміри, мотиви мовця, які визначаються позамовними чинниками, з намірами й очікуваннями адресата. З погляду прагматики один і той самий пропозиційний зміст речення може брати участь у різних мовленнєвих актах і відповідно мати різну інтенцію, ілокутивний зміст. Наприклад, речення *З вікна тягне* в конкретному мовленнєвому акті може сприйматися або як повідомлення-інформація, або як прохання зачинити вікно. Українська дослідниця С. Шабат-Савка обґрунтовує кваліфікацію інтенції як лінгвістичної категорії, що має міжрівневий статус, оскільки презентована одиницями різних мовних рівнів: «у якій виразно експлікований план змісту (інтенційні потреби мовця: поінформувати, оповісти, запитати, спонукати, побажати, подякувати, вибачитися, поспівчувати, похвалити тощо) і план мовної репрезентації» (синтаксичні, дискурсивні, морфологічні, лексичні засоби) [Шабат-Савка 2014, с. 119].

Локуція співвідноситься з актом «говоріння», вимовлянням мовленнєвого акту, це власне-мовна структура висловлення. Відповідно до тлумачення Дж. Сьорля, локутивний акт є *пропозиційним актом*, що включає *референцію* – виділення з об'єктивної дійсності певного об'єкта, та *предикацію* – приписування цьому об'єкту певних ознак [Маслова 2014, с. 51]. Отже, локутивна сила мовленнєвого акту полягає в його когнітивному змісті. Прикладами реалізації лише локутивної сили може бути вимовляння окремого речення з навчальною метою, зокрема, під час опрацювання нормативної вимови. У реальному ж акті спілкування реалізація мовної структури речення нерозривно пов'язана з наданням йому ілокутивної сили.

В ідеальному мовленнєвому акті реалізоване речення досягає своєї мети у вигляді *перлокутивного ефекту*, який тлумачать як той вплив, що висловлення справляє на адресата, при цьому мається на увазі не сам факт розуміння адресатом смислу висловлення, а ті зміни, які стають результатом цього розуміння: адресат повірить, виконає прохання чи наказ, змінить свою думку тощо. За концепцією Дж. Остіна перлокуція передбачала тільки позитивний результат мовленнєвого акту, однак тоді лишаються осторонь ті мовленнєві акти, де результати мовлення не збігаються з інтенційними очікуваннями

мовця. У сучасній теорії мовленнєвих актів перлокутивний ефект переважно кваліфікують як будь-яку реакцію адресата – і позитивну, і негативну. Таке розуміння перлокуції вперше висловив Дж. Сьорль, який відмежував перлокуцію від перлокутивного результату, окрім того, науковець наголошував, що перлокутивний результат не залежить від інтенції мовленнєвого акту [Селіванова 2011, с. 428]. Українська дослідниця Л. Безугла вважає, що в разі неуспішності мовленнєвого акту йдеться про перлокутивну спробу [Безугла 1998, с. 7]. І. Шевченко взагалі виводить перлокутивний акт за межі мовленнєвого на тій підставі, що перлокутивний акт є наслідком реалізації мовленнєвого акту [Шевченко 1998, с. 30].

У сучасній лінгвістиці найчастіше мовленнєвим актом вважають висловлення, що виражає якусь мовленнєву дію в певній комунікативній ситуації. З огляду на суб'єктивні чинники адресанта (мовця) і адресата (співрозмовника) І. Шевченко виділяє такі аспекти мовленнєвого акту [Шевченко 1998, с. 25–30]:

1) адресантний – у мовленнєвому акті завжди містяться різноманітні відомості про мовця, зокрема, його рівень володіння мовою, психологічний стан, соціальний статус, ситуативна роль, вік, фах, стать тощо. На підставі цих даних в адресата формується певний образ мовця, який впливає на подальшу мовленнєву поведінку. Адресантний аспект відповідним чином впливає на вибір стратегій і тактик комунікації;

2) адресатний – включає сукупність чинників, які презентують адресата спілкування. Ураховуючи адресата, мовець визначає тональність висловлення, обирає необхідні мовленнєві акти, прямий чи непрямої спосіб реалізації ілокуції тощо;

3) інтенційний (мотиваційний) – визначає основний мотив висловлення, який виникає в адресанта (мовця) залежно від певної комунікативної ситуації й загалом на підставі його досвіду спілкування. Важливо підкреслити, що мотив не збігається з ілокутивною силою й важливий для розуміння мовленнєвого акту. Наприклад, під час співбесіди з майбутнім роботодавцем часто ставлять запитання, мотивом яких є не отримати певні відомості про потенційного працівника, а з'ясувати його реакцію на несподівані запитання, поведінку в нестандартній ситуації, оцінити комунікативні якості мовлення тощо. Іншим прикладом, що доводить принципову відмінність між ілокутивною силою й мотивом мовленнєвого акту, може бути висловлення *Як пройти на вокзал?*, яке мотивується залежно від конкретної ситуації різними причинами: бажанням дізнатися розклад, прийти на місце зустрічі, поїхати тощо;

4) ілокутивний – окреслює ілокутивну силу мовленнєвого акту. На відміну від мотиву мовленнєвого акту, його ілокутивна сила завжди має експліцитний спосіб вираження: спеціалізовані синтаксичні структури, інтонація, розділові знаки, лексичні, граматичні засоби тощо. Наприклад, найчастіше квеситиви (мовленнєві акти запитання) в українській мові реалізуються за допомогою питальних речень з відповідною інтонацією;

5) локутивний – вивчає формальний бік вираження змісту мовленнєвого акту. У прагматичному аспекті аналізуються переважно так звані службові слова: частки, сполучники, модальні слова, дейктичні елементи тощо, проте останнім часом особливої ваги набувають дослідження лексичних і граматичних засобів вираження прагматики мовленнєвих актів;

6) денотативний – відображає пропозицію, що є основою змісту мовленнєвого акту. Денотативний аспект обов'язковий для будь-якого мовленнєвого акту. Пропозиція виділяється мовцем із ширшого поняття інформаційного змісту висловлення. Кожен мовленнєвий акт передає ту чи іншу інформацію й тим самим зумовлює зміну поведінки комунікантів, що відбувається як наслідок зміни рівня знань про об'єкт комунікації. Найчастіше виділяють три види інформації, що містяться в самому процесі комунікації: а) когнітивна інформація – пропозиційний, фактичний зміст висловлення; б) індексальна – інформація про психологічний і соціальний статус мовця; в) регулятивна – інформація про ведення інтеракції, зміну ролей, зворотній зв'язок [Белл 1980, с. 100–105];

7) контекстний – дає можливість установити характер комунікативної інтенції мовленнєвого акту, його ілокутивну силу, оцінити прагматичний ефект. Сама пропозиція речення змінюється залежно від контексту, оскільки до складу пропозиції входить елемент референції, дейксису тощо. Наприклад, мовленнєвий акт *Я буду вдома через п'ять хвилин* в умовах різних контекстів може бути повідомленням, обіцянкою, попередженням, погрозою, окрім того, залежно від контексту буде позначати різних комунікантів, місце і час, різні денотати. Контекстний аспект найчастіше присутній в мовленнєвому акті імпліцитно. Очевидно, що в контекстному аспекті мовленнєвого акту слід вести мову також і про пресупозицію як одне з основних понять для його моделювання. **Пресупозиція** – це імпліцитний складник змісту висловлення, який передує вербальному плану та сприяє його успішному сприйняттю та розумінню [Селіванова 2011, с. 589]. О. Падучева вважає, що можна щонайменше говорити про 1) екзистенційні пресупозиції, які стосуються існування фактів і предметів; 2) прагматичні

пресупозиції, що передбачають зрозумілість повідомлення, які регулюються мовцем щодо адресата; 3) категорійні пресупозиції, які визначають семантичну сполучуваність; 4) семантичні пресупозиції, що відповідають умовам істинності й несуперечливості повідомлення тощо [Лингвистический 1990, с. 396]. М. Макаров наголошує на тому, що хоча прагматичну пресупозицію й трактують у лінгвістиці, по-перше, як уявлення мовців про контекст, по-друге, як спільні чи фонові знання учасників комунікації, по-третє, як доречність чи успішність висловлення, однак, по суті, йдеться про уявлення комунікантів про контекстуальні умови [Макаров 2003, с. 135–136]. Отже, для успішної комунікації її учасники повинні мати спільний когнітивний фонд, тобто певний набір спільних пропозицій контексту, без якого їхня мовленнєва діяльність ускладнена або загалом неможлива;

8) ситуативний – характеризує мовленнєву ситуацію як референт висловлення, тобто «сукупність елементів об’єктивної дійсності, що наявні у свідомості мовця в момент мовлення й зумовлюють певною мірою відбір мовних елементів під час формування самого висловлення» [Гак 1973, с. 358]. Параметри ситуації безпосередньо впливають на визначення типу мовленнєвого акту й способи його вираження – прямі чи непрямі;

9) метакомунікативний – відображає засоби контактовстановлення, що забезпечують початок, продовження мовленнєвої інтеракції, максими ввічливості, етикетні вислови тощо.

Отже, мовленнєвий акт як основна одиниця вербальної комунікації має складну структуру. Прагматика мовленнєвого акту зумовлена багатьма чинниками, які окреслюють особливості його функціонування: психічними, соціальними, вольовими, емоційними, естетичними тощо.

7.3. Класифікація мовленнєвих актів

Розробники теорії мовленнєвих актів запропонували різноманітні класифікації мовленнєвих актів. Одною з перших стала вже традиційна типологія Дж. Сьорля, яка ґрунтувалася на значній кількості критеріїв, з-поміж яких найсуттєвішими постають: ілокутивна мета, спрямованість мовленнєвого акту (наприклад, ствердження орієнтовані від слів до світу, а обіцянки та вимоги – від світу до слів), психологічний стан мовця [Серль, с. 170–194]. Відповідно до цих критеріїв Дж. Сьорль виділяє мовленнєві акти:

1) репрезентативи, або асертиви, – мовленнєві акти, які описують певний стан речей, при цьому мовець покладає на себе відповідальність за істинність цього повідомлення. Тип комунікативної

ситуації асертивів – це констатація або прогноз. Підтипами репрезентативного мовленнєвого акту стають повідомлення, ствердження, опис, констатація. Прикладами репрезентативів є мовленнєві акти на кшталт: *Шлях війна кличе, завтра і рушимо* (С. Жадан); *Пашиковський ще не є нова література – він є предтеча нової літератури* (О. Забужко); *Було йому років під сорок, був одягнений у шикарний костюм, проте голений череп геть йому не пасував* (С. Ушкалов);

2) директиви – мовленнєві акти, які використовуються мовцем для спонукання адресата до певної дії, до них, зокрема, належать розпорядження, накази, вимоги, прохання, поради, рекомендації та ін.: *Клич хлопців сюди!* – наказав Ворон. – *Козубе, йди з ним і негайно вертайтесь* (В. Шкляр); *Кажи вже швидше...* (С. Андрухович); *А краще ти кидай роботу і їдь до мене – пересидимо вибори в горах, як справжні патріоти* (С. Поваляєва);

3) комісиви – мовленнєві акти, які покладають на мовця зобов'язання здійснити певний вчинок; до комісисів належать обіцянки, клятви, попередження, погрози, пропозиції: *Я просто завтра піду до нього, – вирішує Соня. – Просто піду, і все. Я вдягну сарафан, в якому я була, коли ми познайомилися, знайду в підземному переході квіти, покинуті квіти, принесу йому* (С. Поваляєва); *Гаразд, Джордж, потиснемо руки один одному після всього цього?* (Ю. Шевельов);

4) експресиви – мовленнєві акти, що передають психологічний стан мовця: вибачення, подяку, співчуття, здивування, обурення, докір тощо: *Чому ти хочеш відійти? – здивувався Максимільян* (Т. Антипович); *«Та ну!» – обурився один з «молдаван» і вже хотів повертатися на вокзал* (С. Ушкалов); *Ну що тобі сказати, Стопудів, – каже він, дивлячись на тебе з певним навіть, невласливим для себе, співчуттям* (С. Пиркало); *Бог один. Але я не знаю книги, кривавішої за Біблію. – Тобто? – майже з докором повернувся до мене смушевий капелюшок* (В. Шкляр);

5) декларативи – мовленнєві акти, успішність яких гарантує їх істинність: оголошення, вирок тощо: *Бажаючи, видно, трохи похвалитися, а трохи – сподобатися нам, двом присутнім, він раптом проголосив: – Ми – велика трійка. Поза нами є тільки наші учні* (Ю. Шевельов).

Г. Почепцов, ґрунтуючись на ідеях на Дж. Остіна і Дж. Сьорля, пропонує класифікацію мовленнєвих актів у межах лінгвістичної теорії речення, вирізняючи в реченні взаємопов'язані структурний (конструктивний), семантичний і прагматичний аспекти [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981, с. 271]. У комунікативно-функційному

плані в центрі уваги перебуває комунікативна інтенція, яку дослідник тлумачить як комунікативно-інтенційний зміст речення, що актуалізується лише в умовах вербального спілкування й корелює з мовленнєвою чи якоюсь іншою реакцією адресата. Отже, речення можуть бути співвіднесені з певною інтенцією мовця й забезпечують реалізацію різних мовленнєвих актів, що відповідно мають і відмінну ілокутивну силу. Ілокутивна сила речення отожднюється з його когнітивним змістом. Своєї мети речення досягає у вигляді перлокутивного ефекту висловлення (вплив на стан співрозмовника).

За характером прагматичного компонента в реченні Г. Почепцов виокремлює такі мовленнєві акти [Іванова, Бурлакова, Почепцов 1981, с. 271–278]:

1) констатив, в основі якого комунікативно-інтенційний зміст ствердження: *А потім настав день, коли я припинила боятися, коли страх пішов, лишивши по собі гамму інших почуттів* (Т. Горіха Зерня);

2) промісив (обіцянка) ґрунтується на віднесенні дії до майбутнього, що гарантується мовцем, адресат при цьому виступає зацікавленим у виконанні прогнозованої дії: *Друзе, я покінчу з цим і повернуся. Вважай, що від'їжджаю на короткі гастролі. Повернуся. Обіцяю тобі, – Торн нерішуче взяв зі столу свій хрономат* (Т. Антипович);

3) менасив (погроза) об'єднує з промісивом орієнтація на майбутню подію, а відрізняє той момент, що адресат не зацікавлений у її реалізації: *Я від тебе такого не сподівався, тому гроші на твоє утримання будуть урізані до мізера! І більше ніякого Парижа, ці університети – розсадники нових віянь, які нас погублять! Одна лише мати твоя, Царство їй небесне, була у твоїй сім'ї птахом високого польоту і не зналася зі всякою скверною! Я їй обіцяв, що прослідкую за твоїм вихованням! І я прослідкую!* (А. Хома);

4) перформатив – це такий мовленнєвий акт, у якому дія відбувається одночасно з її констатацією. Дж. Остін використав термін «перформатив» для позначення мовленнєвих дій, які відмінні від констатації фактів [Остин 1986, с. 25]. Дж. Сьорль перформативами називав насамперед висловлення, які містять експліцитний показник ілокутивної сили [Серль 1986, с. 188]. Для утворення таких мовленнєвих актів уживають особливі перформативні дієслова, які виражають ту чи іншу мовленнєву дію, однак не будь-яке дієслово зі значенням мовленнєвої дії – перформативне. На думку Г. Почепцова, перформативне дієслово має включати у своїй семній структурі сему говоріння і сему виконуваної мовленнєвої дії, наприклад, мовленнєвий акт типу *Я тобі натякаю, щоб ти мені допоміг* навряд чи можна вважати

натяком. Значення перформативних дієслів різноманітні: спеціальні повідомлення (*заявляю, підтверджую, підкреслюю*); прояв влади (*призначаю, наполягаю, вимагаю*); обіцянки (*гарантую, запрошую, пропоную*); прохання (*прошу, молю*); соціальні мовленнєві дії (*дякую, вітаю, співчую, бажаю*); реакція на інше висловлення (*припускаю, погоджуюсь, заперечую*). Важливою умовою для реалізації перформативного мовленнєвого акту є не істинність твердження, як для констатива, а щирість мовця. Структурними особливостями перформативних речень лінгвісти визначають вживання присудка тільки у формі теперішнього часу, відсутність у складі присудка модальних компонентів, які допускають нездійснення дії, неможливість заперечної трансформації [Загнітко 2011, с. 124]: *Співчую Вашим почуттям до Павличківни* (Ю. Шевельов); *То гайда. – І, вже коли переступив поріг, трохи запізно, та мовив тепле: – Дякую, Савку* (А. Кокотюха); *Обіймаю Вас сердечно, зичу здоров'я й оптимізму* (О. Забужко);

5) директив виражає пряме спонукання до певної, звичай немовленнєвої, дії. Ступінь інтенсивності спонукання адресата мовцем дає можливість з-поміж директивів виокремлювати *ін'юнктиви*, основним змістом яких є суворий наказ, що є обов'язковим для адресата: *Стривайте... припиніть це все! Негайно!* – вигукнув бармен і схопився за голову (Л. Дереш); *Тримай себе в руках*, – кинула Варвара. – *Пан Чечель – стороння людина* (А. Кокотюха) та *реквестиви*, комунікативно-інтенційний зміст яких окреслює певне прохання мовця до адресата: *Тепер, будь ласка, заповніть анкету, і вас покличуть на розмову до нашого шефа* (С. Ушкалов);

6) квеситив містить певне запитання, на яке співрозмовник повинен дати відповідь: *Як він звався, той хрищастицький готель? І чим нас годували? І чи Ви коли-небудь згадуєте, хто був технічним виконавцем мого наказу? І чи це якийсь ювілей?* (Ю. Шевельов).

Іноді ще виокремлюють фатичні мовленнєві акти як контакто-встановлювальні: *Ну, привіт!* – сказав Соні чоловік (С. Поваляєва); вокативні, що містять звертання, основною метою яких стає привернути увагу адресата: *Мамусю! А де ми з тобою від літньої спеки ховатимемося?* – питала Нані (Люко Дашвар).

У більшості праць з прагматики вважається, що граматично детерміноване значення типу речення не завжди ідентичне з ілюкцією мовленнєвого акту, наприклад, питальне за формою речення *Чи не могли б Ви зачинити вікно?* служить для вираження спонукання-прохання, хоча для цього існують спеціальні конструкції з наказовим способом: *Зачиніть, будь ласка, вікно*. Прямий чи непрямий спосіб вираження комунікативної інтенції є підставою для розмежування прямих і непрямих мовленнєвих актів.

Непрямий мовленнєвий акт – така мовленнєва дія, ілокутивна мета якого не відображається прямо в мовній структурі висловлення. У непрямих мовленнєвих актах ілокутивний тип не збігається з ілокутивною силою: мовець передає інший зміст, ніж той, який він реально позначає. Непрямі мовленнєві акти ґрунтуються на імплікації, тобто експліцитно передається один зміст, а імпліцитно закладається інший [Селіванова 2011, с. 429].

Мовець, витворюючи непрямі мовленнєві акти з певної причини, розраховує не стільки на мовні знання адресата, скільки на немовні, зокрема, знання принципів спілкування, комунікативних принципів діалога П. Грайса, успішності мовленнєвих актів, так званих «енциклопедичних» знань (уявлень про світ) тощо. Реалізація мовленнєвих актів вимагає від мовця передусім дотримання універсальних постулатів спілкування, які були сформульовані П. Грайсом. Вони охоплюють категорії: 1) кількості – «твоє висловлення має містити не більше й не менше інформації, ніж вимагається в конкретному випадку»; 2) якості – «намагайся, щоб твоє висловлення було істинним (не кажи того, що ти вважаєш неправдивим або те, для чого в тебе немає достатніх підстав)»; 3) відношення – «не ухиляйся від теми»; 4) способу – «висловлюйся ясно (не вживай незрозумілих чи неоднозначних висловів)» [Грайс, с. 217–237]. Звичайно, що дотримання цих постулатів – лише ідеал, і на практиці мовець часто їх порушує, однак коли таке порушення має спеціальну мету, то тоді йдеться про непрямі мовленнєві акти.

Дж. Сьорль запропонував власну типологію непрямих мовленнєвих актів, яка базується на відношенні пропозиційного змісту висловлення до комунікативного наміру мовця [Серль, с. 195–222]:

1. Мовленнєві акти, що стосуються здатності адресата виконати певну дію, наприклад, вираження прохання за допомогою питального речення: *Чи не могли б ви передати мені сіль?*

2. Мовленнєві акти, які виражають бажання мовця, щоб адресат виконав певну дію: *Сподіваюся, ви це зробите.*

3. Мовленнєві акти, орієнтовані на виконання певної дії адресатом: *Ви не збираєтеся часом лягати спати?*

4. Мовленнєві акти, що реалізують бажання або намір адресата виконати певну дію: *Вам нескладно підготувати доповідь до середи?*

5. Мовленнєві акти, що стосуються причин виконання дії: *Вам краще зараз піти.*

6. Мовленнєві акти, у яких один з названих елементів поєднується з іншим, а також мовленнєві акти, у яких спонукальне ілокутивне дієслово входить до названих контекстів: *Я сподіваюся, Ви не будете проти, якщо я попрошу Вас залишити нас на декілька хвилин.*

Непрямі мовленнєві акти часто набувають ознак конвенційності, тобто стандартизації мовних засобів у типових ситуаціях. Наприклад, мовленнєвий акт *Можна запропонувати Вам філіжанку кави?* сприймається як пропозиція, а не як запитання. Формально питальні речення *Чи не знаєте, котра година?;* *Чи нема у Вас запальнички?* є усталеними для вираження прохання. На думку білоруського дослідника Б. Нормана, непрямі мовленнєві акти частіше вживаються у вербальній комунікації та є природнішими, ніж прямі [Норман 2009, с. 20]. Лінгвіст наводить численні приклади конвенціалізації непрямих мовленнєвих актів, зокрема, *У тебе є конспект?* квеситив як прохання позичити; *Будь здорова!* директив як побажання здоров'я; *Ви виходите?* (у громадському транспорті) квеситив як прохання пройти до виходу; *Я щось недобре себе почуваю* констатив як висловлення відмови тощо.

У межах теорії непрямих мовленнєвих актів найбільш перспективним є дослідження спонукальних ілокутивних актів, оскільки в силу прийнятих у суспільстві етикетних вимог часто недоречним є висловлення прямих директивів типу *Вийдіть з кімнати!* або експліцитних перформативів *Я наказую Вам вийти з кімнати!*, тому мовець шукає непрямі засоби для реалізації ілокутивної мети мовленнєвого акту.

Київська прагматична школа розглядає непрямі мовленнєві акти як результат прагматичної транспозиції, унаслідок якої вихідна (базова) ілокуція витісняється похідною. Питання про повне чи неповне витіснення однієї ілокуції іншою не є до кінця розв'язаним, однак безсумнівним стає твердження про існування синкретичних мовленнєвих актів, у яких співіснують дві ілокуції, наприклад, мовленнєвий акт докору *Міг би й допомогти* в типовій мовленнєвій ситуації використовується зазвичай не тільки для вираження засудження, але й для вираження спонукання, тобто є директивом. Очевидно, що синкретичні мовленнєві акти значно поширені в усному розмовному мовленні в силу дії загального закону економії мовних засобів. На думку В. Карабана, причиною співіснування двох ілокуцій у межах одного мовленнєвого акту часто є їхній синтагматичний зв'язок у складному мовленнєвому акті [Карабан 1989, с. 13].

Складний мовленнєвий акт – це такий мовленнєвий акт, який поєднує у своїй структурі два простих мовленнєвих акти-функції та дискурсивний акт їх зв'язування. Відношення між мовленнєвими актами-функціями можуть мати характер *субординації*, де один мовленнєвий акт підпорядкований іншому. Такий складний мовленнєвий акт пропонують називати комплексним, наприклад, директив з

підпорядкованим констативом, який містить пояснення, що сприяє здійсненню директива: *Нехай зіграє «Місячну сонату», у нього чудово виходить*. Складні композитні мовленнєві акти також ґрунтуються на **координації**, тобто рівноправному зв'язку, між двома простими мовленнєвими актами, наприклад, поєднання директива та квеситива: *Потанцюймо, чи хочеш щось перекусити?* (детальніше про складні композитні мовленнєві акти див. [Приходько 2017]). Ще одним різновидом складного мовленнєвого акту є так званий складений мовленнєвий акт, у якому зв'язок між його частинами пропонують визначати як специфічне сприяння, зазвичай таку роль сприяння виконує певний метакомунікативний акт (звертання, привітання тощо): *Олю, можна тобі запропонувати повечеряти разом?* Складні мовленнєві акти сприймаються носіями мови як одна комунікативна одиниця, до того ж у формально-синтаксичному аспекті складні мовленнєві акти є складними або формально ускладненими реченнями.

Лінгвісти Г. Кларк і Т. Карлсон звертають увагу на те, що не завжди мовленнєвий акт призначений тому, кому він адресований [Кларк, Карлсон 1986, с. 274]. Наприклад, якщо батько говорить песику: *Лакі, сьогодні з тобою гулятиме Тетянка*, то, безумовно, що такий мовленнєвий акт адресований не песику Лакі, а Тетянці, тоді як загалом мовленнєвий акт сприймається як директив.

Проблема типології мовленнєвих актів лишається актуальною в сучасній лінгвістиці, оскільки мовознавці пропонують різні критерії для їх розмежування. Найбільш поширеними на сьогодні є класифікації за ілокутивною силою мовленнєвих актів, але набули свого поширення також класифікації за ступенем експліцитності / імпліцитності інтенції (прямі та непрямі) та будовою (прості та складні).

7.4. Прагматика синтаксичних одиниць

3-поміж синтаксичних конструкцій є ті, які набувають особливої значущості в прагматичному аспекті. До них переважно відносять нечленовані висловлення, інфінітивні речення, номінативні речення, вокативні речення, вставні та вставлені конструкції тощо. В останні роки в українській лінгвістиці заслуговують на увагу численні дослідження С. Шабат-Савки, присвячені проблемам лінгвістичної прагматики, зокрема кваліфікації поняття комунікативної інтенції [Шабат-Савка 2014], характеристики окремих синтаксичних конструкцій як граматичних маркерів інтенцій мовця – вставних і вставлених конструкцій [Шабат-Савка 2016], парцельованих комунікатів [Шабат-Савка 2017] тощо.

Українські лінгвісти активізують дослідження, які висвітлюють комунікативно-прагматичні ознаки нечленованих синтаксичних утворень, їхній функційний потенціал, а також визначення первинних і вторинних засобів реалізації певних інтенцій мовця в синтаксично нечленованих структурах [Шиць 2015], [Шабат-Савка 2014].

Наявні спроби визначити прагматичні типи односкладних речень (інфінітивних, номінативних, генітивних, безособових) відповідно до класифікації мовленнєвих актів та комунікативних інтенцій автора в українському медіадискурсі [Бондаренко 2019], простежити в зіставному аспекті прагматичні типи номінативних речень української мови [Швець 2016]. Мовознавці пропонують егоцентричне розуміння природи дейксису, зокрема семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ й відповідні контекстуально-ситуативні реалізації семантичної опозиції ‘там’–‘тут’ з урахуванням прагматичних мотивів суб’єкта мовлення [Пилипак 2019].

Обґрунтованими видаються й тлумачення вокативних речень як частини складного мовленнєвого акту, що підпорядковує свою ілокутивну силу ілокутивній силі тих мовленнєвих актів, до складу яких він входить, й виділення відповідних комунікативних інтенцій мовця в українському сучасному художньому дискурсі [Островська 2018a]:

1) повідомлення: *Адю!* – волаю, здається, на все горло, виринаючи з темного печерного підводдя на світло дня: *Адю, я є! Я тут, я в порядку!* (О. Забужко); *Моя любове! Я перед тобою!* (Л. Костенко);

2) наказу: *Геро! Ти ж мені дивись! Щоби ні копійки не витратив!* – сказала з упевненою погрозою (Люко Дашвар); *Юзику! Швидко сюди воду! І посади його кудись!* (А. Хома);

3) прохання, благання: *Ти – моя... Ти моя жінка! Моя! – Сашо, Сашо... – В очах жах.* – Уб’ю! – Замахнувся (Люко Дашвар); *Діду!* – залебедів Лялечка. – Злови мені того лиса! *Діду!* (Г. Пагутяк); *Яшку! Ясю! Спинися!* (В. Лис);

4) поради: *Дарусю! Ніколи не заздри людям* (М. Матіос); *Родіоне Костянтиновичу! Ви не кваптеся з висновками, – наче виправдовуючись, перестерігав Хріняка* (Є. Положий);

5) заборони: *Зосько!* – гаркнув було Яків (В. Лис); *Таму!* Вам ще не мона (В. Лис);

6) вибачення: – *Доброго здоров’я! Чом би мені не жити? Ци ти хотіла, щоб я вмер, не получивши письма? Давай... – Але я... Діду Якове...* (В. Лис); *Христинко! Зачекай! Прости! Я не те хотів сказати... Прости, Христинко...* (О. Бердник);

7) прощання: *Синку! Прощай! Хай доля береже тебе!..* (О. Бердник); *Бувай! Старий вовче!* – сказала йому на прощання (С. Андрухович);

8) привітання: – *Луко! Доброго ранку,* – привіталась Марта (С. Андрухович); *Марусю!* – лагідно вимовила бабуся. – *Це твоя бабуся Галя. Привіт, сонечко!* (Н. Доляк);

9) вітання: *Повідомлення від дружини: «Милий мій! З Днем народження тебе! Приїжджай, отримаєш подарунок»* (С. Лойко);

10) представлення: *Громадо! Брати й сестри!!!* – закричав він, дістаючи з кишені зібгану газету. – *Безперечно, всі ми разом зробили великий внесок у цю незабутню історичну подію! Але наші сподівання втілились у дух матері, яку від сьогодні побачив увесь світ! Ось вона... – він розгорнув першу шпальту газети* (І. Роздобудько);

11) подяка: – *Брате! Дякуємо! Це те, чого ми чекали!* – урочисто промовив пан Цанюк, поплескавши Ройтберга по плечі: – *Вітчизна вас не забуде!* (І. Роздобудько); *Дорогий Романе! Щиро дякую за твій Подарунок, ми його отримали зовсім недавно* (Л. Дереш);

12) похвала: – *Ахмеде! Молодець!* – радісно закричала Христина. – *Таки зважився? Ну й прекрасно! Пора така у нас – крилата! Може, і я вслід за тобою зважуся полетіти* (О. Бердник).

У вокативному мовленнєвому акті ілокутивна сила визначається семантичною функцією звертання в мовленні, тому можна виділити такі ілокутивні вокативні акти на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу:

1) номінативний, за якого інтенцією мовця стає назвати адресата мовлення: *Дорогий щоденнику! Сьогодні день має бути вдалим* (І. Роздобудько); *Пане Вальтер! Мар'ян першим помітив вогонь і першим кинувся гасити,* – встролив носа в розмову двох гавруків найвншній Януш (А. Хома); *Бабо!* – зраділо повідомив вищий. – *Я забив уже вісім голів!* (Г. Пагутяк);

2) власне-вокативний, згідно з яким інтенція мовця – привернути увагу адресата: *Васю!* – гукають до нього. *Обертається* (С. Алексієвич); *Мар'яне! А що б ти подумав на моєму місці?* (А. Хома);

3) соціально-регулятивний, або етикетний, відповідно до якого інтенцією мовця є відобразити статусно-рольове співвідношення комунікатів та ввічливо оформити мовлення: *Високий суд! Зараз я спробую довести свою тезу про психічну невідповідність підозрюваної сукупності речових доказів, а також спробую реставрувати процес суїцидальних спонук у діях підозрюваної...* (М. Матіос);

4) оцінно-характеризувальний, за якого інтенцією мовця стає охарактеризувати адресата і висловити ставлення до нього: *Пане*

Макаре! Ви – свята людина! – розчулився літератор, ховаючи п'ятдесят баксів (Люко Дашвар); Ох, зайчисько... Теплий такий (О. Забужко); І тебе переплюну. Томо невірющий! (А. Хома); Трагічна мово! Вже тобі труну не тільки вороги, а й діти власні тешуть (Л. Костенко);

5) дейктичний, згідно з яким інтенція мовця – вказівка на адресата: *Мишко! Мишко! – кричить Тритон, чаклус над ним (С. Лойко); Хлопчику, мій хлопчику, – без жодної сльозинки прошепотіла вона, хитаючи головою й дивлячись на портрет і лише їй одній було ясно, якого хлопчика стосувалися її слова (С. Лойко); Павле Івановичу? – каже незадоволено. – Ви? (С. Жадан).*

Кожен із виділених ілокутивних актів вокативних речень орієнтований на певний перлокутивний ефект: 1) номінативний – на називання адресата; 2) власне-вокативний – на привертання уваги адресата; 3) соціально-регулятивний – на формування в адресата пресупозиції про статусно-рольове співвідношення комунікатив, на визнання чи невизнання мовцем цього співвідношення; 4) оцінно-характеризувальний – на створення пресупозиції адресата щодо ставлення до нього мовця та власної самооцінки; 5) дейктичний – на вказівку адресата мовлення, що саме він є отримувачем інформації. Виокремлені вокативні мовленнєві акти виконують у прагматичному аспекті спільну ідентифікаційну функцію, що є інваріантною для всіх них, оскільки, перш за все, будь-яке вокативне речення окреслює, ідентифікує адресата мовлення.

Вокативний мовленнєвий акт особливо в препозиції випереджає повідомлення, створюючи необхідні умови для успішної реалізації ілокутивної сили висловлення, тобто, іншими словами, створює загальний тон процесу комунікації: *Мої кохані, милі вороги! Я мушу вам освідчитись в симпатії (Л. Костенко); Пане Юрію, – заговорив Рябцев напрочуд ввічливо. – Я не користуюся, чесно кажучи, своїм ім'ям уже років сорок, якщо не більше. Поки мати була жива, користувався, а потім перестав... (А. Курков).*

Постпозиція вокативного речення свідчить про намір мовця зайвий раз конкретизувати, уточнити для співрозмовника, що саме він є адресатом повідомлення: *Я кохаю тебе. Я кохаю тебе. Я кохаю тебе понад усе на світі. Хлопчику мій сивий. Хлопчику мій... (С. Лойко); Стій, кому кажу! Юзику! (А. Хома).*

Після породження вокативного мовленнєвого акту йде процес його сприйняття й обробки адресатом, що відбувається відповідно до пресупозиції адресата комунікативного акту. При цьому якщо пресупозиції мовця та адресата збігаються, можна, напевно, стверджувати про адекватність розуміння, а отже, й досягнення перлокутивного

ефекту. У таких випадках адресат правильно інтерпретує інтенцію мовця: ***Оксано!** Ти розповідала про своє вікно? – Ні. – Оксана немов прокинулася, її голос прозвучав по-дитячому здивовано. – А що потрібно?* (А. Курков); – ***Бабо!** – сівнув її за руку Лялечка. – Чого тобі, моє золото?* (Г. Пагутяк).

Якщо ж пресупозиція мовця та адресата є різними, можливими стають два варіанти сприйняття вокативного акту адресатом: 1) неспіввіднесеність вокативного акту із собою і, як наслідок, відсутність будь-якої реакції на нього: ***Пане письменнику,** – звернувся до нього Рябцев. – Загальний підйом! Юрко Винничук промимрив у відповідь щось невиразне й відвернувся обличчям від Рябцева, при цьому не підводячи голови й не розплющуючи очей* (А. Курков); 2) оцінка вокативного акту як неадекватного ситуації, неправильного. Реакція адресата в такому разі може бути різноманітна: нерозуміння, обурення, здивування, зміна ставлення до мовця тощо: ***Юначе!** Ви часом не кіноман? – Тарас здивувався запитанню* (А. Курков); ***Саша!** – кричить на нього Ніна. – Да пішли ви! – малий лютю розвертається біжить у шкільний коридор* (С. Жадан); *Ти спиш? **Мар'яне!** Вставай! – Сплю. І дуже не люблю, коли мене будять* (А. Хома); ***Олежку, Олежку!** Славко озирнувся і прихилив голову: – Твій дідю. Тікаймо!* (Г. Пагутяк). За реакцією адресата мовець може оцінювати перлокутивний ефект вокативного акту й успішність мовленнєвого акту загалом.

Отже, різноманітні синтаксичні конструкції стають фундаментом для втілення комунікативно-прагматичних смислів у мовленнєвих актах, вивчення яких становить на сьогодні важливу теоретико-прикладну проблему сучасної української лінгвістики.

Тема 8. Комунікативний синтаксис

8.1. Комунікативний підхід до вивчення синтаксичних явищ

У сучасній лінгвістиці все більше стають актуальними теорія комунікації й комунікативна лінгвістика загалом, що поєднує лінгвістичні, психологічні, філософські, когнітивні та інші підходи до дослідження вербальної комунікації. На переконання Ф. Бацевича, комунікативна лінгвістика розглядає функціонування елементів мовного коду, зокрема семантичних і синтаксичних, у динамічному аспекті спілкування особистостей [Бацевич 2009, с. 18–19]. За такого розуміння комунікативний синтаксис вивчає саме ті мовні механізми, що якраз і забезпечують функціонування речення та інших синтаксичних одиниць у процесі мовлення. Г. Золотова вважає, що комунікативний синтаксис – це «певна система віртуальних одиниць, готових до функціонування в мовленнєвому процесі й реалізації своїх потенцій у різноманітних формах мовленнєвої діяльності на основі своїх системних значень [Золотова 2001, с. 14].

Реальне речення як одиниця зв'язного мовлення найчастіше функціонує не ізольовано, а як частина цілого, як компонент певного тексту. У такому функціонуванні й виявляється динаміка речення, яка зумовлює його різноманітні варіації. Пристосовуючись до комунікативного наміру мовця, речення може модифікувати свої окремі характеристики, зокрема інтонацію, логічний наголос, паузацію, порядок слів, включати до свого складу частки, лексичні повтори тощо. У реальній ситуації спілкування мовець намагається підкреслити саме той змістовий аспект речення, що видається для нього суттєвим для цього конкретного повідомлення. Отже, один і той самий структурно-семантичний склад речення стає базою для реалізації декількох повідомлень. Наприклад, речення *Батько приїхав* з урахуванням контексту може окреслювати такі повідомлення: 1. *Що відомо про батька?* – *Батько **приїхав***; 2. *Хто приїхав?* – ***Приїхав** батько. Батько приїхав*; 3. *Що нового?* – *Батько **приїхав**; Приїхав батько; Приїхав* батько. У наведених повідомленнях змінюються логічний наголос, порядок слів залежно від комунікативного завдання, співвідношення смислів, які відтворюють структурно-семантичний склад речення.

Комунікативний синтаксис, на відміну від конструктивного (статичного), вивчає речення як динамічну структуру, що орієнтована на конкретну мовленнєву ситуацію й відображає комунікативний намір мовця повідомити адресатові певну інформацію. Синтаксична конструкція, що лежить в основі формальної побудови речення,

сприймається як певна абстрактна схема, що не є здатною сама по собі виразити завершену думку, а отже, й забезпечити реченню його комунікативну функцію. Виходить, що комунікативний підхід дозволяє синтаксису вийти за межі речення й характеризувати його як частину тексту.

Актуальним завданням стає з'ясувати *співвідношення понять речення і висловлення*, що в сучасній лінгвістиці являє собою важливе теоретичне питання. Найчастіше висловлення тлумачать як синтаксичну одиницю мовлення, на протигагу реченню, що є синтаксичною одиницею мови. Підставу для такого розуміння вбачають у тому, що речення має властивість відтворюваності, через що його розглядають як системне мовне явище, а висловлення як таке, що не має властивості відтворюваності. Висловлення не береться як готове утворення, а виникає в мовленні, будується мовцем, отже, воно є явищем мовлення. На тій підставі, що висловлення не має ознаки відтворюваності й номінативності, роблять висновок, що висловлення не має статусу одиниці мови.

У становленні вчення про висловлення основну роль відіграли праці представників Празького лінгвістичного гуртка. В. Матезиус кваліфікує висловлення як речення в динамічному аспекті щодо його комунікативної функції [Матезиус 1967, с. 79]. Ф. Данеш, розглядаючи речення як потенційну комунікативну одиницю, а висловлення – як комунікативну одиницю, наголошує на важливості інтонаційних засобів для тлумачення висловлення: «Бувають висловлення, позбавлені форми речення, але не буває висловлення, яке б не мало інтонації» [Daneš 1970, с. 44].

У сучасній синтаксичній науці поширений підхід, за якого речення розглядається як багатоаспектне й багаторівневе явище. Попри те, що лінгвісти виділяють різні аспекти вивчення речення, більшість з них виокремлює комунікативний, або рівень висловлення, пор. наукові погляди Ф. Данеша, Л. Теньєра, І. Вихованця, В. Адмоні тощо. Разом з тим останнім часом навіть є спроби обґрунтувати існування не лише комунікативного рівня речення, а й комунікативного рівня мови загалом, зокрема, у цьому плані заслуговують на увагу дослідження М. Безяєвої [Безяева 2002]. На думку дослідниці, можна вести мову про системність певних комунікативних, або ширше комунікативно-прагматичних, мовних засобів, що реалізуються у висловленні.

І. Вихованець визначає висловлення як комунікативний аспект речення, знімаючи тим самим протиставлення речення і висловлення, на думку вченого, «речення в комунікативному плані є висловлення, основна особливість якого – орієнтація на учасників мовлення»

[Вихованець 1993, с. 155]. Отже, речення одночасно є й одиницею мови, й одиницею мовлення.

У граматичній концепції Н. Шведової, поняття «висловлення» ширше за поняття «речення». Висловлення включають у себе як повідомлення, що формально дорівнюють реченню, так і повідомлення, що не являють собою граматичних речень [Грамматика 1970, с. 574].

А. Загнітко вважає за необхідне розмежовувати поняття синтаксичної конструкції, речення і висловлення. На думку вченого, синтаксична конструкція – це лексично наповнений предикативний мінімум структурної схеми, речення – розгорнутий варіант синтаксичної конструкції з валентно зумовленими залежними позиціями (так званий номінативний мінімум речення), а висловлення – це речення, що в умовах мовленнєвого та немовленнєвого контексту видозмінюється, набуває суб'єктивних смислів та актуальних інтерпретацій і модифікацій [Загнітко 2011, с. 638–639].

Не можна не погодитися з І. Вихованцем, що залежно від методів аналізу й теоретичних підходів різницю між висловленням і реченням доцільно тлумачити в структурному, семантичному або функційному планах [Вихованець 1993, с. 155]. За структурного підходу до висловлення зараховують мовні утворення, що не вкладаються в звичайну схему речення. Згідно із семантичним підходом відмінність висловлення від речення полягає в тому, що висловлення, крім структурно-семантичної схеми, обов'язково включає модально-комунікативний аспект, який виявляється насамперед в інтонації й актуальному членуванні. За функційного підходу висловлення визначають як мовну одиницю, що може дорівнювати реченню, але тільки в безпосередній співвіднесеності з комунікативною ситуацією.

Слушно видається також думка Н. Слюсарєвої про те, що речення і висловлення є співвідносними поняттями, а саме двома аспектами одного об'єкта, що «розглядуваний від ієрархії нижніх мовних рівнів є реченням», а «розглядуваний з боку мовлення – висловленням» [Слюсарєва 1981, с. 33].

У структурному плані висловленню властива неодномірність, яка виявляється в трьох площинах: денотативній, або референційній (співвіднесеність з дійсністю); модальній (ставлення мовця до повідомлюваного) і власне-текстовій (сукупність елементів, що вказують на зв'язок певного висловлення з ширшим комунікативним тлом). Речення, з одного боку, саме може дорівнювати мінітексту, наприклад, афоризми, паремії, тощо, з іншого, – стає базовою одиницею макротексту, у якому всі речення актуалізовані, тобто є висловленнями. Саме в

текстах віртуальні гіпотетичні синтаксичні конструкції стають реальними висловленнями про певні факти й ситуації через співвіднесеність кожного конкретного речення із ситуацією мовлення. Очевидно, що таке розуміння специфіки висловлення зумовлює потребу з'ясувати сутність таких ширших за речення-висловлення понять, як текст і дискурс.

Текст – складний феномен, у якому виявляється його поліфункціональність і дотичність до багатьох аспектів людської життєдіяльності. З. Тураєва зауважує, що лінгвістичне вивчення тексту може стосуватися щонайменше п'яти напрямів, а саме: 1) онтологічного, що відображає характер існування тексту в часі та просторі; 2) гносеологічного, що стосується особливостей втілення в тексті об'єктивної дійсності; 3) власне-лінгвістичного, який пов'язаний із мовним оформленням тексту; 4) психологічного, який вказує на специфіку сприйняття тексту; 5) прагматичного, що характеризує відношення автора до дійсності та змістового наповнення тексту [Тураєва 1986, с. 8]. Окрім цього, інші дослідники відзначають ще когнітивний, інформаційний, соціальний, соціокультурний підходи до тлумачення тексту [Гальперин 2007, с. 8–25], [Кожина 1982, с. 6–18], [Г. Колшанский 1984, с. 152], [Одинцов 1980, с. 78].

А. Загнітко визначає текст насамперед як інструмент комунікації, причому комунікативна функція тексту визнається як основна [Загнітко 2013, с. 190]. Текст як основну одиницю комунікації також характеризує Н. Слюсарєва, підкреслюючи, що будь-який текст виконує три базові функції – комунікативну, когнітивну, емоційну, на думку дослідниці, цей факт має стати підґрунтям для розмежування функцій мови і мовлення [Слюсарєва 1981, с. 37], тобто йдеться про текст як про одиницю мовлення. О. Москальська наголошує, що текст слід розуміти як вищу синтаксичну одиницю і мови, і мовлення [Москальська 1981, с. 16]. В останньому погляді спостерігається пряма кореляція з тлумаченням речення як одиниці і мови, і мовлення, що особливо поширений під впливом ідей І. Вихованця в українській синтаксичній науці.

Систематизуючи погляди різних дослідників на природу і характер тексту, вважаємо за доцільне виокремити основні його категорії. Найчастіше йдеться про 1) цілісність, оскільки з тексту не можна вилучити якусь його частину без втрати смислової завершеності; 2) формальну і смислову зв'язність; 3) членованість, яка передбачає поділ тексту на окремі частини; 4) інформативність об'єктивного чи суб'єктивного характеру; 5) суб'єктність, яка вказує на те, що кожен текст має свого автора й розпочинається з авторського задуму та

послідовної його реалізації; 6) інтенційність, що тлумачиться як авторський намір; 7) об'єктність, що враховує чинники адресата тексту; 8) час і простір (континуум), оскільки в тексті все розгортається в певному часі, до того ж кожний текст пов'язаний з конкретним місцем; 9) ситуативність, яка вказує на залежність певного контексту.

Отже, попри значні розбіжності у кваліфікації тексту все-таки більшість учених розглядає текст як певну складну єдність, що не дорівнює довільному поєднанню окремих речень, як структурно-семантичне утворення, якому притаманні комунікативна цілісність, змістова завершеність, логічний, граматичний і семантичний зв'язки.

Дедалі частіше поряд з поняттям тексту комунікативна лінгвістика оперує й терміном «дискурс», які, з одного боку, лінгвісти досить часто ототожнюють, а з іншого, – спостерігаємо потужну тенденцію розмежувати ці терміни й закріпити за кожним з них власну дефініцію.

О. Москальська та І. Гальперін пропонують текстом називати письмову фіксацію зв'язного мовлення, а усну форму відповідно – дискурсом [Москальская 1981, с. 12], [Гальперин 2007, с. 18]. На думку М. Макарова, за такого підходу до розуміння тексту і дискурсу загалом неможливо визначити приналежність доповіді до тексту чи дискурсу, оскільки доповідь можна розглядати і як письмовий текст, і як усний виступ [Макаров 2003, с. 57].

І. Штерн визначає дискурс як зв'язний текст у контексті багатьох конститутивних і фонових чинників – соціокультурних, психологічних тощо [Штерн 1998, с. 87]. На думку дослідниці, з кінця ХХ ст. трактування дискурсу як складної комунікативної події, що включає текст та екстралінгвістичні чинники, стає панівним.

Уперше в лінгвістиці подібний погляд обґрунтував Е. Бенвенист, який вважав, що дискурс – це мовлення, невід'ємне від мовця [Бенвенист 1974, с. 312], ототожнюючи відповідно дискурс із мовленнєвою поведінкою, реалізацією мовленнєвих намірів мовця та інтерпретацією їх слухачем. Таким чином, найчастіше власне-мовний і статичний аспекти пов'язують з текстом, а динамічний і соціальний – з дискурсом.

Ф. Бацевич убачає зв'язок дискурсу і тексту у взаємодії статистики і динаміки, тобто як процес і його результат; **текст** – це «результат спілкування, структура, у якій втілюється дискурс після свого завершення» [Бацевич 2009, с. 163]. **Дискурс** учений тлумачить як «тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і

позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних жанрів» [Бацевич 2009, с. 154]. Отже, структура дискурсу, крім тексту, обов'язково включає в себе пресупозицію й контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний), що визначає вибір мовних засобів. При цьому доцільною видається думка В. Богданова про те, що дискурс і текст не є дзеркальними відображеннями одне одного, тобто не завжди дискурс можна піддати текстовому перекодуванню, як приклад, лінгвіст наводить специфіку спілкування «людина – комп'ютер», так само не кожен текст можна подати як процес комунікації, зокрема каталоги, технічні звіти з таблицями не мають мовленнєвих корелятивів [Богданов 1996, с.12].

Ф. Бацевич виокремлює такі складові, що виявляють специфіку тексту і дискурсу [Бацевич 2009, с. 164]:

1. Текст є предикативною одиницею; дискурс – це мовленнєвий акт, мовленнєва дія.

2. Текст співвідноситься з поняттям речення; дискурс є особливим висловленням, комунікативним ходом, що об'єднує сам текст і контекст його існування. Подібного підходу до розуміння тексту та дискурсу дотримується також Г. Почепцов: висловлення поєднує саме речення із соціальним контекстом його використання, такі самі відношення повторюються на вищому рівні в тексті та дискурсі [Почепцов 2009, с. 164].

3. Текст – діалогічна єдність, поєднання певних мікротекстів; сутність дискурсу виявляється в інтеракції, взаємодії комунікантів.

4. Текст членується на надфразні єдності, або складне синтаксичне ціле; дискурс – на трансакції.

5. Текст – одиниця лінгвістична; дискурс – інтерактивна.

О. Селіванова, вивчаючи дискурс у зв'язку з комунікативною ситуацією, наполягає на виділенні його специфічних рис [Селіванова 2011а, с. 45–46]: 1) контекстуальність – тло, на якому розгортається дискурс, тобто події, обставини, учасники комунікації, їхні оцінки ситуації тощо; 2) особистісність – комуніканти виявляють себе за комунікативної взаємодії як особистості з власними психологічними, світоглядними, іншими рисами; 3) процесуальність – спільна діяльність комунікантів у процесі породження дискурсу та його рецепції; 4) телеологічність – ситуація соціокультурної взаємодії; 5) замкненість за умови відкритості текстової інформації – перетворення комунікативної взаємодії в інший дискурс; 6) нелінійність; 7) діалогічність тощо.

Дискурс можна вважати і безпосереднім процесом спілкування, і найзагальнішою категорією міжособистісної інтеракції. Беручи участь у комунікативній ситуації і тим самим створюючи дискурс, комуніканти (мовець і адресат) одночасно створюють і текст, що являє собою структуру з відповідними характеристиками, при цьому в подальшому сам текст може ставати джерелом творення нових дискурсів у результаті його інтерпретацій. Зважаючи на складну природу дискурсу, він дедалі частіше стає об'єктом дослідження і комунікативної лінгвістики, і лінгвістичної прагматики.

8.2. Актуальне членування речення

На комунікативному рівні речення доречним видається вести мову про його комунікативну структуру за аналогією до формально-синтаксичної та семантичної структур на відповідних реченнєвих рівнях. Найчастіше в працях, присвячених особливостям комунікативної організації речення, йдеться про актуальне членування речення, комунікативне членування, смислове членування, функційну перспективу речення (останній термін найчастіше вживаний в англomовній лінгвістичній літературі) тощо. На думку А. Загнітка, доцільно відрізнити поняття актуального членування речення, що дорівнює його тема-рематичній організації, від комунікативної структури як спроби речення бути «одиницею дискурсу в його процесуальному (динаміка спілкування і розпізнавання компонентів смислу) і результативному (входити до структури тексту як його структурний компонент у сенсі позначуваних реченням реалій світу та способу їхнього подання в реченні)» [Загнітко 2014, с. 387].

Більшість лінгвістів погоджується з тим, що вперше на актуальне членування речення звернув увагу французький лінгвіст А. Вейль, який вважав, що в реченні, яке включене до тексту, існує різниця між рухом думки й синтаксичним рухом порівняно з ізольованим реченням, при цьому особливу значущість має порядок слів у реченні [Селіванова 2011, с. 21]. У подальшому за психологічного підходу дослідники наголошували на відсутності тотожності між формально-граматичним і смисловим аспектами речення, пропонуючи визначати психологічний підмет і психологічний присудок, яким може бути будь-який член речення [Фортунатов 1957, с. 66].

Систематичне ж дослідження актуального членування речення було обґрунтоване В. Матезіусом, саме він вперше й запропонував цей термін, переконливо доводячи, що актуальне членування засноване на реальних зв'язках, з яких воно виникає в мовній ситуації. Актуальне членування речення лінгвіст пов'язував із його комунікативною

перспективою: «Щоб зрозуміти, що мовець хоче висловити в реченні, ми повинні ясно розмежовувати те, про що він говорить, і те, що він про це говорить» [Матезіус 1967, с. 239].

Установлюючи компоненти змісту висловлення, переважно виділяють два складники, пов'язані з виконанням цією одиницею основних функцій – мисленнєвої й комунікативної. У межах мисленнєвого компонента можна виокремити два субкомпоненти: пропозиційний і предикаційний. Комунікативний складник містить два субкомпоненти: інформативний (інтенційний) та інтерактивний. Мова стає засобом переходу від думки до повідомлення й водночас у ній представлено одиниці й правила для формування й вираження відповідних мисленнєвих процесів.

Граматична природа речення така, що обов'язково вимагає від мовця вираження суб'єктивних значень, його відношення до відображеного в реченні фрагмента дійсності. Обов'язковими суб'єктивними значеннями є:

1) предикативність – установлюване мовцем відношення змісту речення до дійсності, а саме характеристика його як реального чи ірреального: *Ніч була зоряна. – Була б ніч зоряна. – Хай ніч буде зоряна!* тощо;

2) комунікативний намір мовця – вираження комунікативного завдання мовця, а саме чи він прагне лише передати певну об'єктивну інформацію співрозмовнику чи прагне щось дізнатися в нього;

3) персуазивність – оцінка мовцем об'єктивного змісту речення з погляду його достовірності / недостовірності тощо: *Ніч буде зоряна. – Здається, ніч буде зоряна.*

Для того щоб речення стало одиницею комунікації, має відбутися його актуалізація (поняття було запропоноване Ш. Баллі), тобто перехід з мови в мовлення. Таким чином, мовець здійснює за кожної комунікації акт референції та акт предикації. Акт референції – це акт називання, акт віднесення того, про що йдеться, до певного класу чи категорії предметів думки чи подій (станів). Акт предикації – це присування референту певних властивостей чи якостей. Отже, з погляду комунікації поняття референції та предикації стають співвідносними з поняттями актуального членування речення.

Речення як одиниця повідомлення у своєму конкретному змістовому наповненні відповідає комунікативному завданню. Комунікативне завдання можна визначати як призначення речення, яким керується мовець, вживаючи те чи інше речення в процесі мовлення. Комунікативне завдання завжди зумовлене ситуацією спілкування, контекстом. Реалізуючи комунікативне завдання, мовець за допомогою

різноманітних засобів виділяє комунікативно значущі частини в змісті речення. Комунікативне завдання містить прихований, латентний процес мовленнєво-мисленнєвої діяльності мовця, розкрити який можна за допомогою запитань. Відповіді на запитання якраз і відображають найбільш комунікативно значущу, актуальну інформацію. Яскраво це простежується в діалогічному мовленні: – *Я завтра від'їжджаю. – Так швидко? Куди? – Додому. – В Америку? – Так, у Даллас. – Удома зачекалися вже, напевно? – Так, звісно. Слухай, Ніко, не хочеш випити зі мною по келишку сьогодні? На прощання... – Хочу. Коли? – За пів години, за годину, якщо тобі зручно. – Зручно. За пів години. Де? – «Мафія» тебе влаштує? – Так (С. Лойко).*

Актуальне членування речення визначає хід мовленнєво-мисленнєвої діяльності й в монологічному мовленні, за якого кожне наступне речення стає розгортанням попереднього, наприклад, за допомогою повторюваного слова: *Джаланіта вірив **слову**. А **слово** взяло поламало Джаланіті всі кісточки, всю душу, вкинуло в кадовб і змішало Джаланіту з цементом і брудом. Бідний Джаланіта лежить, подертий на шматочки, а невірне **слово** ходить, приспівуючи: «Джаланіта нерозважний, хіба можна вірити **слову**» (Е. Андієвська).*

Отже, актуальне членування речення, на відміну від формального, базується на його семантичній будові, характеризує співвідношення його елементів з погляду тої актуальної, суттєвої інформації, яка виступає важливою в конкретній мовленнєвій ситуації. Для актуального членування речення не характерна така усталеність, як у виділенні формальних членів речення, тобто актуальному членуванню речення властива варіативність.

Більшість дослідників підкреслюють бінарність комунікативної структури речення, пропонуючи виділяти **тему і рему висловлення** за його актуального членування. Терміни тема і рема вперше запропонував німецький лінгвіст К. Боост. Концепція бінарності членування висловлення стала основою для більшості сучасних лінгвістичних досліджень. Тему і рему інколи пов'язують з категорією відоме / невідоме (грунтується на пресупозиції, тобто фонових, спільних знаннях мовця та адресата) й ототожнюють з даним і новим (базується на вербальному контексті або ситуації мовлення), що не завжди виправдане, оскільки розгортання висловлення йде на основі не тільки переходу від даного до нового, не тільки від категорії відомого / невідомого. Тема і рема є виразниками насамперед комунікативного навантаження, актуальної значущості висловлення. Слушною видається думка Н. Меркулової про те, що «певний елемент висловлення може бути даним-відомим-темою і новим-невідомим-ремою, а також комбі-

нувати в собі різні елементи цих структур» [Меркулова 2006, с. 5]. В українській лінгвістиці усталеним вважається погляд, за яким тема – це вихідний пункт висловлення, рема – власне-висловлення, те, що мовець прагне повідомити адресату [Вихованець 1993, с. 148].

Усі дослідники підкреслюють обов'язковість реми для висловлення, тоді як тема стає факультативним компонентом комунікативної структури речення, таким, що може бути пропущеним. Явище пропускання теми є регулярним у неповних реченнях, наприклад: *Тарас зрозумів, що треба пригальмувати, треба збадьоритися. Вирушив на кухню, зварив міцної кави. Випив, виразно відчувши її гіркоту на язичі* (А. Курков).

В українській мові функціонують речення, які загалом не передбачають теми, оскільки їхнє призначення – повідомляти нове. Цей факт дозволяє виділяти два комунікативні типи речень:

1) комунікативно членовані, що включають тему і рему: *У нього // була велика родина* (А. Чех); *Я // тихо йду* (Л. Костенко); *Тарас // відчув нез'ясований прилив бадьорості* (А. Курков);

2) комунікативно нечленовані, увесь склад яких утворює комплексну рему. Такі висловлення повідомляють про існування чи появу явищ і фактів дійсності, що осмислюються як єдине ціле. До комунікативно нечленованих речень належать, зокрема, односкладні номінативні та синонімічні до номінативних двоскладні, для яких непрямий порядок слів є звичним, пор.: *Весна. – Настала весна*. Інший різновид комунікативно нечленованих речень презентують формально нечленовані, наприклад: *– Ти не варта доброго людського слова! – Та невже? А тато наш інакше думає* (Люко Дашвар); *Ви можете бути певним у чому завгодно, але знати точно вам не дано... Отож-бо і воно* (А. Хома).

Як тема, так і рема може складатися з одного або з більшої кількості слів, тоді йдеться про комплексну, або складну, тему й рему, у яких виділяється власне-тема і власне-рема. А. Загнітко зауважує, що за комплексної теми і реми загалом можна вести мову про максимальний вияв теми (T_m); максимальний вияв реми (R_m); спад теми (T_{-1}); спад реми (R_{-1}); посилення теми (T_{+1}); посилення максимального вияву теми (T_{m+1}); посилення реми (R_{+1}); посилення максимального вияву реми (R_{m+1}) [Загнітко 2014, с. 385–386], наприклад: *Увечері (T_{-1}) Каргельські (T_m) всією родиною (T_{m+1}) // йшли (R_m) до театру (R_{m+1}) слухати (R_{-1}) італійську (R_{+1}) оперу(R_{-1})* (В. Домонтович).

Для розрізнення теми і реми та актуалізації реми у висловленні використовують окремі засоби вираження. І. Вихованець виділяє з-поміж таких засобів фонетичні, синтаксичні та лексико-граматичні [Вихованець 1993, с. 152–154]. Окрім цього, очевидно слід вести мову

про графічні засоби актуалізації реми для писемного тексту: розділові знаки, курсив, шрифт, розрядка тощо [Вінтонів 2013, с. 109–116] та паралінгвістичні, тобто невербальні, засоби для усного мовлення (жести, міміка, погляд тощо) [Меркулова 2006, с. 8].

До фонетичних засобів актуалізації реми належать передусім логічний наголос, пауза та темп вимови. Дослідники підкреслюють універсальність логічного наголосу, оскільки він забезпечує виділення реми за будь-якого порядку слів, наприклад: *До хатини вела // ретельно розчищена стежка* (М. Гримич).

Важливим засобом увиразнення реми є паузація, якій у писемному мовленні відповідають розділові знаки (за спостереженнями І. Вихованця найчастіше – тире і три крапки): *Пошли мені... Господи... // Слово* (Ю. Ряст); *Ти – // чужий* (М. Семенко). Темпові характеристики реми окреслюються за умови, якщо її тлом стає пришвидшений темп вимовляння теми. В усному мовленні інтонаційні характеристики є головними для визначення межі між темою і ремою, проте в писемному мовленні інтонації не достатньо для чіткого темарематичного членування висловлення, а тому потрібно враховувати й такі супровідні величини, як контекст, латентні запитання, порядок слів, лексико-графічні засоби тощо.

До синтаксичних засобів виділення теми і реми належать порядок слів, частки, специфічні синтаксичні конструкції (відокремлені конструкції, парцеляція тощо). Порядок слів в українській мові часто тлумачать як визначальний в актуальному членуванні речення. Якщо порівняти речення 1. *Одного разу завітав до нас старий*. 2. *Одного разу старий до нас завітав*, то вони якраз і різняться порядком слів, а це може означати таке. У першому висловленні про *старого* повідомляється вперше, референція невизначена, тому ремою є *старий*. Друге висловлення передбачає, що про *старого* нам вже відомо щось більше, тому актуалізується саме те, що він *завітав до нас*. Після першого висловлення має йти певна інформація про *старого*, а після другого очікується опис подальших подій.

Традиційно вважається, що для писемного й усного монологічного мовлення характерною є кінцева позиція реми: *Непомітно для себе я // почав малювати* (С. Пивоваров). Однак сучасні дослідники обґрунтовують думку про те, що кінцева позиція реми буде справедливою за умови відсутності інших показників реми, ніж порядок слів [Меркулова 2006, с. 6].

Частки актуалізують позиції реми і теми у висловленні. Частки *тільки, лише (лиш), навіть, саме, і (й)* тощо являють собою додатковий засіб увиразнення реми, наприклад: *В них же тут навіть гарячої води немає!* (С. Жадан); *З упертого східноєвропейського принципу ти*

завжди закупаюєшся **тільки на розпродажах** (С. Пиркало); *Стаття в міській газеті про дивовижну невідому гостю лише долила масла у вогонь* (А. Дністровий); *Можє, саме так має виглядати та справжня дистанція* (Т. Прохасько); *Бармен зиркнув на жінок, намагаючись зрозуміти, чи це замовлення – не жарт* (Л. Дереш); *Будеш третім голосом. А то й четвертим.* (І. Карпа). Частки же, ж стають показниками теми: **Чоловік же** вмотився біля її ніг і задивився вдалину (С. Андрухович). Однак у питальних реченнях частка же увиразнює рему: **Як же ти міг згори бачити її очі?** (А. Дністровий).

На комунікативне навантаження реми можуть вказувати відокремлені, парцельовані, еліпсовані, вставлені конструкції, вставні слова тощо: *Раптово в кімнаті починає лунає мелодія, // простенька і весело-швидка* (С. Пивоваров); *Перші промені увірвалися в світ, // розганяючи залишки минулої ночі* (О. Полоз); *Галя дивилася на них, та бачила терези. На одній чаші – // перелякана адміністраторка. На другій – // співробітниці «Бели» скупчилися* (Люко Дашвар); *Моя остання подорож львівського часу – // не евакуаційна, а подорож з поверненням – // була найдовша* (Ю. Шерех).

До лексико-граматичних засобів актуалізації реми найчастіше зараховують лексичний повтор, спеціальні слова типу *абсолютно, повністю, зовсім, цілком, завжди, буквально, ніяк, ніколи: Нащо, мамо, чекаєш на мене так несподівано. І загалом – // нащо чекаєш?* (Б. Редінг); *Він має будинок у центрі Лондона // з повністю виплаченим мортгеджем* (С. Пиркало); *У старих фільмах про кунг-фу круті бійці // завжди проходять лінію перешкод* (С. Ушкалов); *Її руки // зовсім затерпи* (С. Андрухович).

Отже, актуальне членування речення відбувається на його комунікативному рівні, воно завжди бінарне (на тему і рему), хоча може виявляти багатоступеневий характер за комплексної теми чи комплексної реми. В українській мові функціонує специфічна система засобів фонетичного, лексико-граматичного, синтаксичного характеру, що увиразнюють рему або тему висловлення.

8.3. Кореляція комунікативної структури речення з формально-граматичною

Актуальне членування, що вказує на смислову значущість окремих членів речення, може збігатися з його формально-граматичним поділом на підмет (або групу підмета за комплексної теми) і присудок (або групу присудка за комплексної реми), наприклад: *Історія міської геральдики в Європі // сягає своїм корінням глибокої давнини* (В. Панченко). Однак досить часто актуальне і формально-граматичне

членування речення різняться, наприклад: *Мене ізмалку люблять // всі дерева* (Л. Костенко). При цьому, на думку І. Вихованця, будь-які варіанти актуального членування речення не змінюють формально-синтаксичної кваліфікації членів речення. Уважаємо, що такий погляд не зовсім коректний, оскільки спостереження над мовним матеріалом дають усі підстави тлумачити актуальне членування як ієрархічно важливіше й первинне щодо формально-граматичної структури.

Синтаксична структура як така, що перебуває в основі формальної побудови речення, являє собою лише статичну структуру, абстрактну схему, що не здатна сама по собі бути комунікативною одиницею. Іншими словами, речення стає завершеним повідомленням, динамічною структурою, тобто висловленням, на рівні його актуального (комунікативного) членування, що співвідносить речення з конкретною ситуацією й виражає комунікативну настанову мовця повідомити те, що міститься в його свідомості та про що має бути поінформований адресат. Отже, формальна організація речення тою чи іншою мірою підпорядкована тема-рематичному членуванню висловлення.

Окремі формально подібні синтаксичні структури можуть мати відмінну синтаксично-граматичну організацію в силу різних інтонаційних характеристик за актуального членування висловлення. Особливо показовими в цьому плані видаються окремі типи речених конструкцій, які залежно від характеру інтонування та паузації, матимуть виразні ознаки або односкладних номінативних речень, або двоскладних структур. Не можна не погодитися з думкою А. Загнітка, який стверджує, що іменник у називному відмінку за своїм синтаксичним характером поліфункціональний [Загнітко 2011, с. 538], тому для визначення його синтаксичної функції необхідним постає врахування специфіки вираженої інформації та комунікативно-прагматичних настанов мовця.

Розглянемо декілька таких випадків, коли субстантив на формальному рівні або виконує роль головного члена номінативного односкладного речення, або ж є компонентом двоскладного залежно від інтонаційних характеристик, що є похідними від комунікативно-прагматичних настанов адресанта (детальніше див. [Островська 2018]).

Загальноприйнятою є думка про те, що номінативним реченням властива особлива констатувальна інтонація, яка є своєрідним показником предикативності номінативного речення. Зміна ж такої констатувальної інтонації призводить і до формальної структурної відмінності синтаксичної конструкції.

Проаналізуймо речення *Це моя історія... Я розповів...* (С. Алексієвич) з погляду інтонування та паузації. Якщо метою повідомлення є

ствердження буття, існування предмета, то іменник *історія* вимовлятиметься з логічним наголосом, а сама синтаксична конструкція з констатувальною інтонацією й підвищенням голосу:

Це моя історія... Я розповів... (С. Алексієвич).

Відповідно до актуального членування речення аналізоване висловлення характеризуватиметься нульовою темою, увесь його компонентний склад представлятиме рему. На структурно-граматичному рівні таке речення визначається як повне, односкладне, номінативне, а саме вказівне номінативне, оскільки ідею існування ускладнено вказівкою на цей предмет, формальним виразником чого стає вказівна частка *це*. Структурна схема речення матиме вигляд (сор) N_1 , де (сор) – показник предикативності номінативного речення, так званий синтаксичний нуль; N_1 – іменник у називному відмінку.

Коли ж метою висловлення *Це моя історія... Я розповів...* (С. Алексієвич) стає визначення вказівного займенника *це*, то логічний наголос падатиме на субстантивну конструкцію, а висловлення вимовлятиметься зі зниженою інтонацією, окрім цього, додається паузація після займенника *це*:

Це // моя історія... Я розповів... (С. Алексієвич).

Комунікативна структура такого речення містить тему *це* і рему *моя історія*. Формальна структура речення таким чином тлумачиться як повна двоскладна з підметом *це* і складеним іменним присудком *історія* з формально невираженою дієслівною зв'язкою. Структурна схема такого речення являє собою модель Pron_1 – (сор) N_1 , де Pron_1 – займенник у називному відмінку; (сор) – формально невиражена дієслівна зв'язка; N_1 – іменник у називному відмінку.

Досить часто на письмі, щоб підкреслити комунікативне завдання висловлення, автор вдається до використання відповідних пунктуаційних знаків: *Я хотів це все запам'ятати. Я став фотографувати. Це – моя історія* (С. Алексієвич).

Характерною для буттєвих номінативних речень є їхня можливість поширюватися компонентами атрибутивної та обставинної семантики, пор.: *Порожниста балка... Підземний хід...* (О. Стяжкіна); *Біля білої вежі чорне дерево* (Л. Костенко); *Довгий шлях в санітарному поїзді* (В. Лис). Залежно від інтонування та паузації можна кваліфікувати подібні структури як односкладні номінативні чи двоскладні повні. Розглянемо детальніше наведені приклади.

Порожниста *балка*... Підземний *хід*... (О. Стяжкіна).

Комунікативною настановою мовця за підвищеної констатувальної інтонації й логічного наголошення номінатива є ствердження про існування, буття предмета. Таким чином, на комунікативному рівні речення матиме лише ядро повідомлення – рему, тема лишається нульовою; на формальному рівні речення є односкладним буттєвим номінативним, а його структурна схема відповідатиме (cop) N₁, де (cop) – показник предикативності номінативного речення, так званий синтаксичний нуль; N₁ – іменник у називному відмінку.

Натомість знижена інтонація, паузація після атрибутивного компонента та логічний наголос на ньому свідчатиме про двокомпонентний склад комунікативної структури: рема + тема – й двоскладну формальну структуру речення, у якій номінатив виконуватиме роль підмета, а атрибут – іменної частини складеного іменного присудка, що репрезентує структурна схема N₁ – (cop) Adj₁, де N₁ – іменник у називному відмінку; (cop) – формально невиражена дієслівна зв'язка; Adj₁ – прикметник у називному відмінку.

Порожниста // *балка*... Підземний // *хід*... (О. Стяжкіна).

На нашу думку, реченнєві структури, у яких номінатив поширений компонентом обставинної семантики, є складнішими для інтерпретації. На переконання Л. Коваль, поширювачі локативної та темпоральної семантики в номінативних реченнях є детермінантами, що, як відомо, стосуються всього предикативного ядра висловлення, тому доцільним видається їхнє тлумачення як таких, що слугують певним тлом у номінативному реченні [Коваль 2015, с. 67]. А. Загнітко стверджує, що компоненти локативної семантики не можуть бути самостійними поширювачами в подібних структурах, оскільки виступають валентно зумовленими компонентами й показниками предикатів локативності, які формально в реченні не виражені [Загнітко 2011, с. 484]. Через це такі речення пропонується тлумачити як двоскладні з нульовим присудком, що є функційними варіантами двоскладних з формально вираженим присудком, пор.: *Біля білої вежі чорне дерево* (Л. Костенко) – *Біля білої вежі росте чорне дерево*. Інтонаційний малюнок аналізованого речення виглядатиме таким чином:

Біля білої *вежі* // чорне *дерево* (Л. Костенко).

Однак за умови констатувальної підвищеної інтонації такі реченнєві структури можна визначати односкладними, а поширювальний компонент характеризувати як такий, що набуває синкретичної атрибутивно-локативної семантики, оскільки він стає залежним від іменника, а кожен підпорядкований субстантиву компонент виражає атрибутивну семантику в силу своєї синтаксичної позиції, як це переконливо довів І. Вихованець [Вихованець 1993, с. 77].

*Біля білої вежі чорне **дерево*** (Л. Костенко).

Подібна кваліфікація стає ще більш виразною, якщо синкретичний атрибутивно-локативний компонент перебуває в постпозиції щодо означуваного слова, пор.: *Довгий шлях в санітарному поїзді* (В. Лис).

Отже, послідовно простежується залежність формально-синтаксичної структури простого речення від інтонаційних характеристик його реалізації в мовленні, зокрема, яскраво виявляється кореляція формально-граматичного й комунікативного рівнів односкладних вказівних номінативних і поширених буттєвих номінативних з двоскладними повними реченнями. Найбільшої значущості при цьому набувають підвищення або зниження інтонації, логічний фразовий наголос і наявність / відсутність паузації в середині висловлення.

Менш опрацьованим в українській лінгвістиці є питання актуального членування складного речення й кореляція його комунікативного і формально-граматичного рівнів. У цьому плані заслуговують на увагу дослідження М. Вінтоніва, що присвячені комплексному розгляду тема-рематичного членування складних речень [Вінтонів 2013], В. Абашиної, яка вивчає актуальне членування складного речення на матеріалі російської мови [Абашина 2009], І. Святобаченко, що акцентує основну увагу на комунікативній організації безсполучникового складного речення [Святобаченко 2012], Н. Лешкової, яка робить спробу з'ясувати закономірності актуального членування детермінантних складнопідрядних речень [Лешкова 2006].

Формально-граматичне та актуальне членування складного речення найчастіше не збігається й виявляє значну розмаїтість. На комунікативному рівні **складне речення** постає цілісною синтаксичною одиницею, тому йдеться про актуальне членування на макрорівні складного речення й мікрорівнях його окремих предикативних частин, тобто визначальною стає багатоступеневість актуального членування складного речення. Під багатоступеневістю актуального членування речення розуміють певну ієрархію тема-рематичних відносин.

М. Вінтонів обґрунтовано доводить, що особливістю актуального членування складносурядного речення є те, що кожна його предикативна частина характеризується відносною автономією [Вінтонів 2013, с. 253], а отже, кожна з предикативних частин складносурядного речення має окреме комунікативне навантаження. При цьому частини складносурядного речення, безперечно, співвіднесені між собою, тому актуальне членування складносурядного речення полягає у взаємодії компонентів актуального членування простих речень, що входять до його складу. Дослідник пропонує виділяти такі типи тема-рематичної організації складносурядних речень [Вінтонів 2013, с. 252–255]:

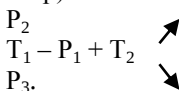
1) лінійний тип тема-рематичної організації (складносурядні речення з однотипними семантичними відношеннями): *Та ось вороний // перестав скубати траву, й Малкова пісня // ввірвалась* (І. Білик); *Життя // не можна зробити безконечним, і людина // не перевтілюється духово в іншу людину* (Ю. Шерех). Схема комунікативної організації речень з лінійним типом має такий вигляд: $T_1 - P_1 + T_2 - P_2$;

2) паралельний тип тема-рематичної організації (паралельні комунікативні центри, виражені різними ремами, співвіднесені з однією темою): *Він // розірвав з минулим, але він // ще не знав нового* (В. Домонтович). Схема комунікативної організації речень з паралельним типом виглядає так: $T_1 - P_1 + T_1 - P_2$;

3) ланцюговий тип тема-рематичної організації (рема попередньої предикативної частини стає темою в наступній предикативній частині): *Може, Ісус // і є любов, але любов // не є Ісус* (С. Пиркало). Схема комунікативної організації речень з ланцюговим типом може бути представлена:

4) змішаний тип тема-рематичної організації (складносурядні речення, що поєднані різними типами тема-рематичного зв'язку): *Шлях до села // зайняв години три, та Галя // не помічала красивдів за вікном, // а все думала про вчорашню розмову з пані Жадкіною* (Люко Дашвар):

Для складнопідрядних речень більшою мірою властиве багатоступеневе актуальне членування. Складнопідрядні речення розчленованої структури, тобто детермінантні, дослідники пропонують поділяти на два основних різновиди залежно від позиції підрядної частини щодо головної [Вінтонів 2013, с. 259]: складнопідрядні

речення, у яких підрядна частина виступає темою (підрядна частина перебуває в препозиції до головної) і складнопідрядні речення, у яких підрядна частина виступає ремою (підрядна частина постпозитивна щодо головної), пор.: *Щоб воно [дитя] заспокоїлося, // треба самому бути абсолютно спокійним* (Т. Прохасько); *Мимоволі знизуюси плечима, // хоч ані вебсайт, ані колишній, розпростертий на дивані, тебе не бачать* (С. Пиркало).

Складнопідрядні речення нерозчленованої структури являють собою складніші утворення щодо комунікативної організації. Видаються обґрунтованими міркування М. Вінтоніва, що найчастіше підрядна частина, поширюючи або заповнюючи тему головної частини, утворює тему всього складнопідрядного речення, проте стосуючись реми головної частини, є продовженням реми всього складнопідрядного речення [Вінтонів 2013, с. 347]. У таких випадках йдеться про неграматикалізовану тему і неграматикалізовану рему, тобто межі тема-рематичного поділу таких складнопідрядних речень не збігатимуться з межами формально-граматичної організації, наприклад: *Він [Денис] // не знав нікого, хто б зробив все краще неї* (І. Роздобудько); *Християнство і фемінізм – // це взагалі серйозна тема, яка зараз набуває нової актуальності* (О. Забужко); *І вона [Леся Українка] // бачить, що Церква стала інструментом в руках світської влади* (С. Шевчук) – неграматикалізована рема; *Величезний зеленкувато-блакитний розлив, що клався перед очима ледве не прямовисною стіною, // грав, мінився й тріпотів* (В. Шевчук); *Там, куди він дивився, // не було стін* (С. Андрухович); *Все, що тобі залишилося в спадок від колишнього, – // це мрії* (С. Пиркало) – неграматикалізована тема. Простежується така закономірність: у випадках неграматикалізованої теми підрядна частина займає інтерпозицію щодо головної.

Однак деяким різновидам займенниково-співвідносних складнопідрядних речень притаманна граматикалізована тема (переважно в препозиції) й граматикалізована рема (зазвичай у постпозиції): *Хто його знав, // той у разі небезпеки міг вибратися з Відьминої Пазухи на сухе* (В. Шкляр); *Романо втомлено заплющив очі, порахував до десяти і розплющив їх саме тоді, // коли у саркофазі стали помітні обриси людського тіла* (Т. Антипович).

За актуального членування складні безсполучникові речення пропонують на сьогодні переважно поділяти на два типи [Абашина 2009, с. 26], [Вінтонів 2013, с. 270]. Перший з них становлять складні безсполучникові речення, співвідносні із складносурядними реченнями, предикативні частини яких незалежні за тема-рематичного членуван-

ня, наприклад: *А потім настає весна, Соня і Костик // блукають відталим бузково містом* (С. Поваляєва). Схема комунікативної організації такого речення має вигляд: $T_0 - P_1 + T_1 - P_2$.

До другого типу складних безсполучникових речень належать ті, що корелюють із складнопідрядними реченнями, схема комунікативної організації яких презентована $T - P$: *А краще ти кидай роботу і їдь до мене – // пересидимо вибори в горах, як справжні патріоти* (С. Поваляєва); *Столика вам не дають – // Маріо чомусь не зміг порозумітися з офіціантами* (С. Пиркало). Окрім цього, складні безсполучникові речення, у яких друга частина є валентно зумовленою предикатом першої, виявляють специфіку комунікативного членування, яка полягає в тому, що друга частина не виступає як рема до першої частини, а утворює рему разом з предикатом першої частини, наприклад: *...і ти // це цілком розумієш: поспішати нікуди* (С. Пиркало).

Отже, комунікативна організація простого і складного речення виявляє специфіку порівняно з формально-синтаксичною, проте виразно в окремих випадках наявна залежність формально-синтаксичного поділу простого речення від його актуального членування, до того ж простежуються й закономірності співвідношення формального та актуального членування на рівні складного речення.

8.4. Комунікативна структура тексту

Тексту як комунікативній одиниці також властиві тема-рематичні відношення. Комунікативна структура тексту, на думку М. Вінтоніва, характеризується певним типом комунікативного завдання тексту, макротемою та рематичної домінанти [Вінтонів 2013, с. 341].

У сучасній лінгвістиці структурно-семантичними складниками тексту вважають речення і надфразну єдність (складне синтаксичне ціле), що об'єднує декілька речень на основі спільної теми й постає носієм компонентарного змісту тексту [Загнітко 2011, с. 783]. Надфразній єдності властиві структурно-змістова зв'язність, яка реалізується за допомогою лексичних, граматичних та інтонаційних засобів. Загалом надфразній єдності притаманна трикомпонентна структура: зачин, основа, кінцівка (розташування цих складників може бути й зворотним), окрім того, можливі й інші варіанти структури, зокрема двокомпонентні, утворені поєднанням зачину й основи чи зачину й кінцівки тощо. У межах надфразної єдності, отже, йдеться про макротему і макрорему та тематизацію і рематизацію, тобто актуалізацію теми і реми на рівні тексту.

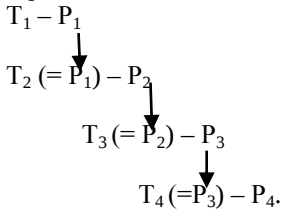
Ф. Данеш виокремив п'ять основних різновидів тематичного зв'язку в тексті: а) проста лінійна прогресія; б) прогресія з наскрізною

темою; в) прогресія з похідними темами; г) прогресія з розщепленою темою; ґ) прогресія з тематичним стрибком [Daneš 1970].

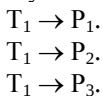
На сьогодні лінгвісти переважно ведуть мову про такі типи текстового зв'язку:

1. Ланцюговий зв'язок, сутність якого полягає в лінійній послідовності поєднуваних речень (рема попереднього речення стає темою для наступного, утворюючи відповідний ланцюг): *Посмішка Диявола // виникала на небосхилі щовечора після заходу сонця. На темно-синьому полотні неба // розгорялася червона зоря. Вона // здіймалася від землі, ніби край неба занурювався в бак з червоною фарбою. Фарба // всотувалася в щільне плетиво небокраю* (І. Роздобудько).

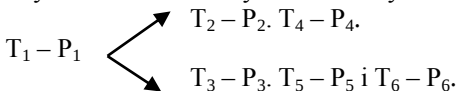
Ланцюговий тип зв'язку наведеного уривку тексту можна відобразити в такій схемі комунікативного членування тексту:

2. Паралельний зв'язок виявляється в таких надфразних єдностях, де тема є наскрізною й представлена лексичним повтором або займенниковими компонентами: *Панотець піднявся і повільно побрів навмання, далі від жасхливої галявини. Він ішов, наїтовхуючись на дерева. Під вечір отець Василь вийшов на край лісу* (Д. Білий). Цей тип зв'язку презентовано в такій схемі комунікативного членування тексту:

Паралельний зв'язок наявний також тоді, коли складна тема чи рема, розщеплюючись, утворюють паралельні тематичні центри: *І тому вони (горобина і ялинка) часто переїштівались між собою. На ялинці росли хвойнки і шишки, а на горобині – листя і грона жовтогарячих плодів. Ялинка дивилась на свою подругу. Горобині було незручно, і вона почервоніла* (Г. Демченко). Паралельний тип зв'язку запропонованого уривку тексту можна показати за допомогою такої схеми комунікативного членування тексту:

3. Коаліційно-імпліцитний зв'язок передбачає, що кожне речення надфразної єдності виражає один з елементів макротемі, яка при цьому може бути експліцитною чи імпліцитною, тобто вираженою через часткові описи. Зв'язок між реченнями реалізується через спільне комунікативне завдання й спільну відображувану картину дійсності: *Сонце заходить, гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіє. Радіють люде, що одпочинуть, А я дивлюся... і серцем лину В темний садочок на Україну* (Г. Шевченко). Макротема надфразної єдності (ніч) формується з опису окремих деталей природи:

$T_1 \rightarrow (T_1 - T_2 - T_3 - T_4 - T_5 - T_6)$.

Однак найчастіше в тексті реалізується мішаний зв'язок, що являє собою поєднання різних типів зв'язків: *Сильний душевний відчай охопив Варю. Вона шукала порятунку від безвиході ускладненого хворобою родинного життя. Не хотіла, щоб Олександр бачив її страждання, котрі завдали йому тяжких мук. Таємними думками вона поділилася зі старшою сестрою. Ганна Семенівна негайно приїхала до Харкова. Нашивидкуруч зібрали речі і пустилися в дорогу* (М. Куценко).

Показниками ознак тематичності слід вважати наявність анафоричних (ретроспективних) і катафоричних (проспективних) зв'язків елементів тексту. Компонент, що є носієм тематичності тексту, у комунікативній структурі окремого речення може бути як темою, так і ремою.

Тема тексту може вводитися як через заголовок, так і через підзаголовок; спосіб позначення теми для тема-рематичного структурування тексту не відіграє суттєвої ролі й відображає стильову манеру автора тексту, метою якого є привернення уваги адресата.

Основна функція реми в тексті полягає в уточненні теми, що зменшує невизначеність у передачі інформації й сприяє поступу комунікації. На думку Г. Золотової, доцільно виділяти шість різновидів рематичної домінанти в тексті: а) предметна; б) якісна; в) акціональна; г) статуальна; д) статуально-динамічна; е) імпресивна [Золотова 2001, с. 307–319]. Рематичні компоненти тексту безпосередньо пов'язані з предикатами тих речень, з якими вони співвідносяться.

Специфіка предметної рематичної домінанти виявляється в тому, що єдність тексту підтримується значною мірою семантико-граматичною однорідністю предметних рем, на які падає фразовий наголос: *Зникає дерево – почали вименишуватися крони – і воно стало скидатися на тушу молодого ягняти. Залишився тільки пеньок...* (В. Стус).

З наскрізною темою можуть формуватися тексти з якісною рематичною домінантою, де фразовий наголос припадає на предикати якості тощо: *Так, Йохан був загадковим і мудрим чоловіком. Він був*

першокласним продюсером, але ніколи не займався нічим таким, як туризм. Крім того, Йохан завжди був традиційним у питаннях релігії (Л. Дереш).

Тексти з акціональною рематичною домінантою представлені предикатами дії, на які падає фразовий наголос: *Чиновник пішов. Отець Теодор установив. Гримнув табличкою об підлогу так, що та тріснула надвоє. Пройшов до вітара. Повернув до ризниці. Накинув ризу. Виступив на амвон* (Т. Антипович).

Акціональним рематичним домінантам протиставлені статуальні рематичні домінанти, що презентовані відповідними предикатами процесів і станів: *Я побачив її ввечері. Вони сиділи з тьотою Машею і дивилися музичну програму. Тьотя Маша ставилася до побаченого недовірливо...* (С. Жадан).

Специфікою статуально-динамічної рематичної домінанти стають предикати, що виражають зміни стану, перехід від стану до дії: *У найвищій точці над містом, коли кабінка чортового колеса зупинилася секунд на тридцять – за цей час телеведучий може зробити підводку до сюжету чи представити гостей в студії, – Соня підняла руку до рівня очей і прилаштувала намистину так, щоб останні промені задимленого серпневого спадню опромінити грані чеського скла вогнями чистого спектру. Соня вчилася в намистини випромінювати веселку. Без псилоцибів. Чортове колесо шарпнулося, і Соніна кабінка попливла вниз* (С. Поваляєва).

Імпресивна рематична домінанта в тексті передає суб'єктивно-оцінне сприйняття дійсності: *Хоча йшлося тільки до півночі, йому здавалося, що вже розвидняється, так ясно ті зорі світили. І що більше світлішало в березі, то темніше робилося в його голові* (В. Шкляр).

Отже, на рівні тексту актуальне членування передбачає виділення макротем як цілісної організації найглобальніших тем і макрорем як рематичної домінанти в тексті. Окрім цього, потребує поглибленого дослідження комунікативно-прагматичний потенціал конкретних синтаксичних моделей речень у текстах різних стилів і жанрів.

Тема 9. Експресивний синтаксис

9.1. Поняття експресивності в лінгвістиці

Одним з перших у лінгвістиці категорію експресивності описав швейцарський лінгвіст Ш. Баллі, який обґрунтував виділення експресивної стилістики й окреслив коло актуальних проблем експресивного синтаксису, основним завданням якого вважав вивчення експресивно-емоційного аспекту синтаксичного ладу мови. Virізняючи в реченні диктум і модус, науковець до модусу зараховував усі елементи, вживані для вираження суб'єктивних смислів, до числа яких належать й експресивні [Баллі 1961, с. 43–48]. Ш. Баллі кваліфікував експресивним, тобто афективним, будь-який факт мови і мовлення, пов'язаний з емоціями. У поняття «афективний факт» учений включав контекст, ситуацію, невербальні засоби, інтонацію [Баллі 1961, с. 110–115]. Дослідник особливо акцентував на емотивній функції експресивних елементів.

Поняття експресивності в лінгвістиці загалом і синтаксисі зокрема лишається нечітко окресленим, хоча про експресивний синтаксис науковці почали говорити ще з 1960-х рр. Зважаючи на численні погляди науковців на категорію експресивності, дослідниця М. Глазкова пропонує виокремлювати вузький підхід, відповідно до якого експресивність насамперед тлумачиться як семантична ознака слова, тобто визнається експресивність лише на лексико-семантичному рівні, та широкий підхід, за яким експресивність – засіб посилення виразності й зображальності мовлення, а також її вплив на адресата [Глазкова 2010, с. 8–9].

Не можна не погодитися з думкою О. Сковородникова, згідно з якою експресивність охоплює всі рівні мовної системи, знаходячи своє відображення як у мові, так і в мовленні, та являє собою сукупність ознак мовної / мовленнєвої одиниці, завдяки яким мовець виражає суб'єктивне ставлення до змісту висловлення чи адресата. На синтаксичному ж рівні експресивність лінгвіст розуміє як «здатність синтаксичної конструкції посилювати як прагматичну, так і власне-граматичну інформацію, уміщену у висловленні чи будь-якому його компоненті» [Сковородников 1981, с. 12].

В енциклопедичному виданні «Українська мова» експресивність загалом характеризують як семантично-стилістичну категорію, наголошуючи на тому, що сутність її становить «власивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови. Через експресивність виражальних

засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата» [Українська 2004, с. 170].

Н. Гуйванюк вважає за доцільне визначати експресивність як функційно-семантичну категорію й пропонує на синтаксичному рівні виділяти експресеми – такі мовленнєві одиниці, що виконують експресивно-стилістичну функцію й поєднують у собі власне-лінгвістичне значення з емотивним, волюнтативним, художньо-образним, оцінним [Гуйванюк 2009, с. 473].

В українській лінгвістиці, на думку О. Кульбабської, усталилися такі основні підходи до інтерпретації експресивності в художньому тексті: 1) функційно-прагматичний, представниками якого є Ф. Бацевич, А. Загнітко; 2) лінгвостилістичний презентують своїми дослідженнями П. Дудик, О. Кульбабська; 3) художньо-естетичний простежується в студіях В. Чабаненка [Кульбабська 2017, с. 47].

Важливою теоретичною проблемою стає потреба розмежувати поняття експресивності та експресії, експресивності та емоційності, експресивності та оцінності. В. Чабаненко заперечує отождолення експресивності та експресії, вважаючи, що експресія як ширше поняття означає інтенсифікацію (збільшення, підсилення) виразності й виявляє себе лише на мовленнєвому рівні, а «експресивність – це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність», що може бути як мовленнєвою, так і мовною категорією [Чабаненко, с. 7–8]. Дослідник переконаний, що експресію можна тлумачити не лише як ознаку емоційності, образності мовлення, але й саме джерело цієї емоційності та образності [Чабаненко 1984, с. 137].

Щодо співвідношення експресивності та емоційності, то в лінгвістиці переважає думка про ємніший характер саме експресивності, оскільки емоція завжди експресивна, натомість експресивне не завжди емоційне [Галкина-Федорук 1958, с. 121]. А. Загнітко різницю між експресивністю та емоційністю вбачає в «довільності емоції», у той час як експресія завжди усвідомлена мовцем як відповідний засіб впливу на адресата [Загнітко 2011, с. 821]. Отже, емоційність – така категорія, що служить для вираження почуттів мовця щодо певного предмета чи явища дійсності. Важливо, що емоційність може виражатися не тільки вербальними, але й невербальними засобами.

Оцінність відображає оцінку мовця певного предмета чи явища дійсності. Н. Арутюнова відзначає, що оцінка подій і явищ лежить в основі мисленнєвої діяльності людини, визначає тон спілкування з іншими людьми, відіграє роль у сприйнятті предметів навколишньої дійсності [Арутюнова 1988, с. 5–7]. При цьому оцінки можна поділити на ірраціональні, або сенсорні, та раціональні, пов'язані з аналізом

суб'єкта подій чи явищ [Арутюнова 1988, с. 64–68]. Отже, оцінність не завжди є експресивною, але майже всі експресивні конструкції містять у собі елемент оцінки.

Узагальнюючи погляди мовознавців на поняття експресивності, вважаємо за потрібне виокремити такі основні її характеристики: 1) експресивність полягає не лише в передачі почуттів, але й у вираженні думок і волі людини; 2) експресивність може бути як усвідомленою інтелектуальною діяльністю, так й алогічною; 3) експресивність виконує функцію впливу на адресата й актуалізації відповідної семантики в процесі спілкування; 4) експресивність виявляється на всіх мовних рівнях, зокрема й на синтаксичному.

9.2. Типологія конструкцій експресивного синтаксису

Експресивність на синтаксичному рівні пов'язана насамперед з поняттям експресивної синтаксичної конструкції. Синтаксису української мови притаманні специфічні конструкції, у яких експресивність закладена в самій синтаксичній структурі, а не залежить від лексичного наповнення. Дослідники відзначають, що синтаксичні конструкції стають експресивними тоді, коли створюють відповідний стилістичний ефект, виконують експресивно-підсилювальні функції впливу, привернення уваги адресата, переконання, вираження емоцій, актуалізації, виокремлення тощо. На думку Н. Гуйванюк, експресивні синтаксичні конструкції стають «своєрідними експресивними модифікаторами змісту висловлення» [Гуйванюк 2009, с. 417].

Специфіку експресивних конструкцій лінгвісти вбачають у прояві таких рис: 1) особливий, частіше економний, хоча, на думку О. Сквородникова, буває й надлишковий [Сквородников 1981, с. 16], спосіб передачі інформації; 2) членування реченнєвої структури на декілька сегментів, що збільшує функційні можливості вихідної конструкції; 3) поширення експресії на весь мікротекст [Акімова 1990, с. 92]. Окрім цього, експресивні синтаксичні конструкції увиразнюють комунікативну інтенцію мовця, актуалізують прагматику висловлення [Єрмоленко 2005, с. 114].

У силу того, що переважно експресивні синтаксичні конструкції ґрунтуються на членуванні цілісної реченнєвої структури, науковці вважають це одним з проявів тенденції до аналітизму в українській мові [Загнітко 2011, с. 411], з іншого боку, функційно-комунікативними інноваціями в «лінійно-позиційному внутрішньореченнєвому й текстово-горизонтальному просторі» [Загнітко 2019, с. 7]. Не менш поширеною є думка, відповідно до якої активне вживання експресивних синтаксичних конструкцій, наприклад, у художньому

дискурсі, свідчить про проникнення в писемне мовлення конструкцій усного розмовного, якому й властива особлива експресивність.

Сучасна типологія експресивних синтаксичних конструкцій в українській мові певною мірою неусталена, що зумовлено неоднозначністю кваліфікації експресивності загалом і нечіткістю критеріїв включення синтаксичних конструкцій до експресивних. Зокрема, Н. Гуйванюк, зараховує до так званих синтаксичних експресем, крім фігурально-риторичних конструкцій, і речення, що ускладнені частками, вигуками, лексемами оцінної семантики, мовними парадоксами тощо. Однак все-таки більш типовими експресивними синтаксичними конструкціями на сьогодні в українській лінгвістиці науковці визнають такі: сегментовані конструкції, парцельовані конструкції, приєднувальні конструкції, вставлені конструкції, лексичний повтор, ланцюги номінативних речень.

На сьогодні усталеними є два підходи до тлумачення *сегментації* – широкий і вузький. Відповідно до широкого підходу сегментованим є будь-яке висловлення, що розчленоване на інтонаційно-сміслові окремі сегменти, тобто сегментація розглядається як розчленування речення будь-якого характеру. За вузьким підходом сегментованими визнаються такі конструкції, у яких спостерігаємо співвідношення вираження того чи іншого поняття субстантивом у називному відмінку та його подальше розкриття вже в займенниковому вираженні [Попов 1964, с. 87–96], [Загнітко 2011, с. 824]. Вузький підхід до кваліфікації сегментації обґрунтував ще Ш. Баллі, ідеї якого підтримали представники Празького лінгвістичного гуртка. У сучасній українській лінгвістиці вузький підхід до тлумачення сегментації також є найбільш поширеним, пор. праці А. Загнітка, Н. Плющ, Н. Івкової.

У сегментованій конструкції на комунікативному рівні виділяються дві обов'язкові частини: тема, яка готує адресата до нової інформації, та рема – безпосередньо нова інформація висловлення. Науковці, зокрема А. Загнітко, наголошують на тому, що з погляду прагматики в сегментованих конструкціях найповніше реалізується інтенція мовця, що спонукає його до називання предмета й відповідного граматичного оформлення ситуації, адже мовець «прагне привернути увагу адресата, налаштувати його на відповідну інформацію, експресивне тло» [Загнітко 2019, с. 11]. При цьому дослідники визнають, що найбільш виразною сегментованою експресивною конструкцією є називний уявлення, номінативний теми, або інформаційний топік. Номінативний теми містить якесь уявлення про певні поняття чи предмет, що розгортається в наступному висловленні, тобто слугує своєрідним каталізатором для подальших міркувань: *Сусід. Він відчув себе*

народом, помножився автоматом Калашникова і назвався домо-врядником (О. Стяжкіна, с. 37).

Парцеляція будується на розчленуванні синтаксично зв'язаної конструкції на інтонаційно відокремлені парцеляти. Парцеляція пов'язана з модальними характеристиками речення, а саме стає виразником суб'єктивної модальності. Зазвичай парцеляція використовується для того, щоб викликати в адресата заплановане мовцем ставлення до повідомлюваної інформації: *А потім переїдемо у дім. Біля ріки* (Люко Дашвар).

В українському мовознавстві поширеним стало тлумачення парцеляції як мовленнєвого явища, факту комунікативного синтаксису [Українська 2004, с. 523]. На думку А. Загнітка, парцеляція постає похідною від ситуативно-прагматичних завдань і належить до поверхневих процесів синтаксису, які посилюють значущість окремих частин речення, а глибинна суть реченнєвої структури залишається системно відтворюваною. Це дає можливість вченому тлумачити парцеляцію як проміжну структуру між мовою і мовленням [Загнітко 2001, с. 463–466].

Приєднувальні конструкції певний час у лінгвістиці ототожнювали з парцельованими. Їх розмежування ґрунтується на тому, що приєднувальна конструкція є факультативною в реченнєвій структурі, оскільки попереднє речення є повним, закінченим у смисловому плані, а парцельована конструкція – обов'язкова й у смисловому плані, й часто в граматичному. Приєднувальні конструкції кваліфікують як явище мовної системи [Українська 2004, с. 523].

Специфікою приєднувальних конструкцій стає вираження особливих приєднувальних семантико-синтаксичних відношень, які реалізують додаткове повідомлення, пояснення, зауваження: *У величезних окулярах із рекордними діоптріями Валентина Степанівна нагадувала сову. І чашку тримала, як пташка лапкою, і мстилася на стільці не як всі люди, а боком, на самому краєчку* (Т. Горіха Зерня, с. 48).

Вставлені конструкції є структурно-семантичними ускладнювачами речення. Вставлені конструкції в загальному змістовому тлі висловлення виконують роль додаткових зауважень, уточнень, пояснень, які мовець вважає за потрібне внести в основне речення. У семантичному плані вставлені конструкції є виразниками як об'єктивної, так і суб'єктивної модальності, що супроводжується найчастіше різними модальними та експресивними відтінками [Кульбабська 2011, с. 556]. У комунікативному аспекті вставлені конструкції виявляють свою двоплановість, оскільки, з одного, є частиною базового висловлення-речення, а з іншого, – характеризуються власними параметрами й напрямками актуального членування речення та можуть належати до протилежної основному реченню мовленнєвої ситуації [Кульбабська

2011, с. 556], [Прияткина 1990, с. 159–160]. Таку двоплановість мовець використовує для створення ефекту діалогічності, за допомогою якого автор може виражати власний погляд в основній структурі висловлення: *І навіть не в тому, щоб нарешті чітко й ясно вказати пальцем на винуватців (головний камінь спотикання, через який Голодомор досі становить предмет міжнародної політичної кон'юнктури й збуджує уми далеко не самих лише істориків!), – принаймні не тільки в цьому, хоч це й украй важливо для збереження в людстві ХХІ століття віри в здоровий глузд (мученицька смерть мільйонів в один час, в одному місці й з однієї причини, що за ту смерть от уже восьмий десяток літ «ніхто не відповідає», просто-таки голоблює стирчить урозріз із засадничими правилами нашого цивілізаційного співжиття – ідеєю «природного права» й кантівським категоричним імперативом, і погодити їх, не впадаючи в шизофренію, ніяк не вийде)* (О. Забужко).

Ланцюги номінативних речень, як й інші конструкції експресивного синтаксису, членують цілісність висловлення надфразної єдності в тексті й актуалізують висловлену мовцем інформацію. Номінативне речення в ланцюгу зберігає свою автономність предикативної одиниці. Кожне наступне номінативне речення в такому ланцюгу зумовлює наростання експресії, за допомогою чого мовець досягає певної стилістичної мети: метафоричності, гіперболізації, градації тощо. Ланцюги номінативних речень-висловлень часто використовуються в художніх текстах для створення динаміки оповіді, передавання хронології подій, відтворення потоку свідомості мовця, наприклад: *Чіпляючись за своїх однокурсників, Діма виринав в абсолютно неймовірних кітелях і погонах. Митна служба. Податкова. Внутрішні справи. Надзвичайні ситуації* (О. Стяжкіна); *Зустрічі після його повернень після заробітчанських поїздок. Стрічі. Обійми. Любощі* (В. Лис).

9.3. Структурні моделі парцельованих конструкцій

Парцельовані структури, як відомо, містять основну конструкцію – автосемантичну структуру – і парцелят – синсемантичну структуру, що виступає в постпозиції, яка зумовлюється актуальним членуванням парцельованого висловлення: нова інформація розташовується після основного повідомлення і вносить певний нюанс у зміст усього повідомлення.

Особливості взаємодії й співвідношення основної структури і парцелята дозволяють виявити критерії для опису типів парцельованого членування висловлення й на їх підставі розрізняти відповідні

структурні моделі парцельованих конструкцій (див. детальніше [Островська 2017]). Пропонуємо виділяти структурні моделі парцельованих конструкцій, враховуючи такі загальні ознаки: 1) віддаленість парцелята від опорного слова й основної частини загалом; 2) позиція щодо основної частини; 3) поширеність парцелята; 4) кількість парцелятів у межах однієї конструкції; 5) синтаксична роль парцелята в межах простого речення.

Віддаленість парцелята. Більшість дослідників виділяє дві позиції парцелятів: контактну і дистантну. Тлумачення контактного і дистантного парцелятів потребує уточнення, а саме необхідно розмежувати позиції парцелятів щодо опорного компонента і основної частини як такої. Відповідно розрізняємо контактні та дистантні парцеляти щодо опорного компонента. Контактний парцелят – такий, що розташований безпосередньо за компонентом, від якого залежить синтаксично, унаслідок чого набуває додаткового інформаційного навантаження й стає більш виразним у комунікативному плані: *Ні, вона молодша. **На кілька років*** (А. Курков). Дистантний парцелят передбачає дистантне розташування щодо опорного компонента, маючи характер уточнення, доповнення, пояснення: *Я довго писала цю книжку... **Майже двадцять років*** (С. Алексієвич).

Ураховуючи розташування парцелята щодо основної частини, доцільно виокремлювати контактувальне, дистанційне та абзацне розташування.

Контактувальне розташування означає, що парцелят перебуває в безпосередній близькості від основної частини, при цьому щодо опорного компонента парцелят може бути як у контактному, так і дистантному розташуванні, пор.: *Іноді наче чую його голос... **Живий*** (С. Алексієвич); *І розбирає до кісток Мій звір мене в мені для мене. **Під світлі пахощі зірок*** (М. Осадчий).

Дистанційне розташування характерне для парцелятів, віддалених від основної частини та опорного слова іншим реченням: *Кавалки от такі... (Показує руками). Були як моя хустка. **Сині й червоні*** (С. Алексієвич). *У них по тілі розповзлися чорні плями. То з'являться, то зникнуть. **З п'ятак завбільшки*** (С. Алексієвич). Парцелят може бути віддалений від основної частини підрядним реченням: *Він уже навіть замислився про ту проблему, яка несподівано змусила його заночувати в протилежному кінці Львова. **Про розв'язання цієї проблеми*** (А. Курков). Речення, що йде за основною частиною парцельованої конструкції, подає подальше розгортання думки, однак дистанційно розташований парцелят повертає до попередньо висловленої теми.

Абзацне розташування передбачає винесення парцелята в новий абзац. Така позиція парцелята на початку наступного абзацу сприяє збільшенню його виразності, актуалізації думки основної частини: *Поклади в гріб босого...*

На моїх очах... (С. Алексієвич).

Позиція парцелята. За позицією парцеляти можуть розташовуватися в препозиції, інтерпозиції, постпозиції щодо основної частини. Можливість препозиції парцелята досить обмежена, оскільки найчастіше в українській мові комунікативне навантаження інформаційно значущої частини досягається за рахунок порядку слів чи актуалізованими допоміжними словами. У структурному плані препозиція підкреслює граматичну залежність парцелята від основної частини: *А тепер...* *Уявіть порожній п'ятиповерховий будинок* (С. Алексієвич); *Вам, кому рокувала доля Смерть солодку за рідний край...* *Україна складає шану* (С. Сверстюк); *Над оболонню тихої води...* *Снувалася мелодія струнка* (А. Малишко).

Інтерпозиція парцелята виявляється в аналізованому матеріалі доволі рідкісно: *І я захищений, тепер захищений. Своїм знанням, тим, що там... тоді... пережив...* (С. Алексієвич).

Поширеність парцелята. Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що парцеляти можуть бути як непоширеними, так і поширеними: *...ті сиділи вечорами при скіпці, косили косою, жали серпом, дерево рубали сокирою, зверталися в молитвах до звірів і духів. До Бога* (С. Алексієвич); *Тож хай мене, немов билину скосить – Зазубрена коса Старої смерті* (С. Маланюк).

Парцеляти можуть зазнавати ускладнення різними граматичними засобами:

1) вставними словами: *Іноді в самісінький розпал дня Тарасу вдавалося заснути й непогано виспатися. Звичайно, за двох незмінних умов: втомі й зачиненій квартирі* (А. Курков);

2) однорідними членами речення: *Колір лиця... Колір тіла... Синій... Червоний... Сіро-бурий* (С. Алексієвич);

3) уточнювальними членами речення: *Рябцев на табуреті всівся. Нагорі, між першим поверхом і голубами* (А. Курков);

4) предикативними підрядними частинами: *Вони мруть, але їх ніхто по-справжньому не розпитав. Про те, що ми пережили...* (С. Алексієвич).

Такі граматичні засоби не просто ускладнюють і поширюють склад парцелята, але й актуалізують рему висловлення.

За структурною організацією парцелят може бути представлений:

1) окремим словом, що співвідноситься із непоширеним парцелятом: *Останній день нашого того життя...* *Дочорнобильського* (С. Алексієвич);

2) словосполученням, що співвідноситься із поширеним парцелятом: *Але так кортіло посидіти за столом... У старій хаті* (С. Алексієвич);

3) підрядним реченням: *Вони мруть, але ніхто їх по-справжньому не розпитував. Про те, що ми пережили... Що бачили* (С. Алексієвич); *Відкриє очка. Знов засне. І тихо так. Наче вмер* (С. Алексієвич).

Таким чином, можна зробити висновок, що чим більш поширений парцелят, тим слабший його зв'язок з основною частиною, що створює можливість його функціонування як окремої конструкції.

Кількість парцелятів у межах однієї конструкції. У лінгвістичних дослідженнях, присвячених парцельованим конструкціям, найчастіше розрізняють одноланцюгову та багатоланцюгову парцеляцію. Однак аналіз фактичного матеріалу дає можливість говорити про парцеляцію:

1) одноланцюгову, коли членування реченнєвої структури відбувається тільки один раз. Такої парцеляції зазнають як монопредикативні, так і поліпредикативні структури: *Коли розповідаю, в мене відчуття, от серце підказує – ти чиняєш зраду. Тому що доводиться описувати її як чужу* (С. Алексієвич);

2) дволанцюгову, за якої членування всередині речення відбувається двічі, при цьому парцелят, що виникає внаслідок другого членування найчастіше стає більш актуалізованим: *Позначено: перший клас, другий. Сьомий. Перед армією* (С. Алексієвич). Дволанцюгова парцеляція досить поширена в складнопідрядних реченнях з однотипними підрядними частинами: *І саме тому ми з хлопцями 1978-го дістали для вас частинку його тіла, його кисть. Щоб була у Джимі своя могила й тут, у Львові. Щоб вам було куди ходити, окрім Святого саду* (А. Курков);

3) багатоланцюгову, яка передбачає членування реченнєвої структури на три й більше частин. Багатоланцюгова парцеляція простого речення створює особливе експресивне навантаження, актуалізуючи кожен парцелят, утворюючи певну градацію експресії, динаміку вислову: *Але я їх вивіз... Двері. Поночі... На мотоциклі... Лісом* (С. Алексієвич). Багатоланцюгова парцеляція може об'єднувати просте й складне речення в одне комплексне висловлення: *Я згадала... Ради правди тих днів і тих почувань. Щоб не забути, як змінювалися ми... І наше життя...* (С. Алексієвич).

Синтаксична позиція парцелята. Питання про те, які члени речення можуть парцельоватися, неоднозначно тлумачаться лінгвістами. Суперечливе тлумачення, зокрема, має парцеляція головних членів речення. Лінгвісти переконують, що це явище оказіональне, а поодинокі приклади такої парцеляції виявляють можливість іншої характеристики. А. Загнітко стверджує, що парцелюються головні члени

речення тільки за наявності однорідності між ними [Загнітко 2001, с. 529]. Вважаємо за доцільне такі конструкції розглядати в межах явища сегментації, оскільки тут наявна парцеляція суб'єктної синтаксеми, яку ми, спираючись на погляди А. Загнітка, і поєднуємо з процесом сегментації [Загнітко 2000, с. 146]: *Цей світлий сон – пішов без вороття* (Л. Костенко); *Стара земля – завмерла і не дише* (Є. Маланюк). Доречним буде таке уточнення щодо парцеляції однорідних присудків: наявність різних залежних членів при кожному з так званих однорідних присудків дає можливість тлумачити їх як парцельовані конструкції в межах складного речення, оскільки кожен предикат має власний модально-часовий план, або як неповні контекстуальні речення, пор.: *Знала тільки, що мушу його побачить... Знайти* (С. Алексієвич); *У кого сей год померли, ті плачуть, а в кого раніше, ті не плачуть. Погомонять, згадають. Свічки ставлять* (С. Алексієвич).

Таким чином, беззаперечною видається парцеляція прислівних поширювачів і детермінантних членів у межах простого речення, а також напівпредикативних конструкцій для формально ускладненого простого речення.

3-поміж парцелятивів, які посідають синтаксичну позицію прислівних поширювачів, можна виділити:

1) парцелят атрибутивної семантики. На думку А. Загнітка, цей різновид парцеляції можна визначити як хвилепобідний, специфікою якого є членування єдиного структурного цілого, при цьому парцелят максимально прогнозований і передбачуваний базовою структурою. Атрибутивний парцелят демонструє специфіку осмислення певного явища й надання йому атрибутивної характеристики як визначальної [Грамматика 1970, с. 146]. Зібраний фактичний матеріал містить випадки парцеляції як спеціалізованих (узгоджених), так і неспеціалізованих (неузгоджених) форм атрибутивних компонентів: *А вчора мені один знайомий поляк запропонував для неї ліки... Бельгійські* (А. Курков); *І чайник купив новий. Зі свистком* (А. Курков);

2) парцелят об'єктної семантики, особливістю якого є обов'язковий підрядний зв'язок з опорним словом, оскільки об'єктна семантика постає валентно прогнозованою. Досить часто такий парцелят дублює синтаксичну позицію однорідного компонента в основній частині: *Взагалі вибачте, хлопці! Й мене, і Мезенцева* (А. Курков); *Тільки мили вулицю... Якимсь порошком* (С. Алексієвич);

3) парцелят обставинної локативної семантики, що є валентно зумовленим компонентом щодо основної частини: *Нас уже не виженуть. З цієї землі* (С. Алексієвич).

Серед парцелятивів, які посідають синтаксичну позицію детермінантних поширювачів, можна виділити парцеляти різної обставинної семантики:

1) локативної: *І поїхав Рябцев на своєму жовтому «piaggio» по мокрому асфальту Сихова. Повз багатоповерхівки та колишні пустирі, на яких вишикувалися церкви й костьоли, повз торговельний центр «Арсен», повз ринок Санта-Барабара* (А. Курков);

2) темпоральної: *Моментально купили й принесли квитки назад... Другого ж дня* (С. Алексієвич);

3) способу дії: *Я стояла проти його вікна, він підійшов і щось до мене кричав. Так розначливо!* (С. Алексієвич);

4) міри й ступеня: *Радіонукліди, розкидані по нашій землі, житимуть п'ятдесят, сто, двісті тисяч років... І більше* (С. Алексієвич);

5) цільової: *Еге ж, таку інформацію переварити важко. Важко, але потрібно. Для справедливості* (А. Курков);

6) умовної: *А без пісень – любов сивіє, неначе кругла сирота* (А. Малишко);

7) допустової: *Ми були близькі. Проти вашої волі, звичайно* (А. Курков).

У переважній більшості проаналізованих конструкцій мовець парцелює найважливішу, на його думку, інформацію, акцентуючи увагу на ній у силу специфіки позиції парцелята у висловленні.

У сучасній лінгвістиці вивчення лінгвістичної категорії експресивності, а також експресивних синтаксичних конструкцій набуває особливої значущості, оскільки мовознавців дедалі більше цікавить антропоцентричний напрям дослідження мови, у якому на перше місце виходять суб'єктивний бік мовлення, модус висловлення, його прагматика.

Контрольні питання та завдання до розділу 2

1. У чому полягає специфіка так званої антропентричної наукової парадигми в сучасній лінгвістиці, зокрема й синтаксисі? Наведіть приклади антропоцентричного підходу в лінгвістиці.

2. Назвіть й охарактеризуйте базові принципи генеративної теорії Н. Хомського.

3. Простежте еволюцію генеративної граматики Н. Хомського, спираючись на матеріал лекції й словникову статтю «Генеративна граMATика» в «Лінгвістичній енциклопедії» О. Селіванової (С. 76–79).

4. Подайте структуру речення *Чорний кіт живе на даху нашого будинку* у вигляді дерева залежностей.

5. Визначте вплив ідей Н. Хомського на розвиток загальнонаукових тенденцій XX–XXI ст.

6. Охарактеризуйте основні підходи в сучасній лінгвістиці до вивчення семантики речення.

7. Прокоментуйте теорію відмінкової граматики Ч. Філлмора, охарактеризуйте набір семантичних (глибинних) відмінків (ролей).

8. У пропонованому тексті позначте семантичні (глибинні) відмінки. Відповідь обґрунтуйте.

Дивні думки почали відвідувати Григорія віднедавна. Ще коли розписував він одну з церков, відчув, як гіркота починає оволодівати його еством. Архімандрит був невдоволений з тої роботи, і всі прийшли тоді до думки, що він уже старіє і йому варто покинути пензель для звичайного чернечого життя. Він тоді нічого не сказав, але коли опинився на горі і побачив, як сідає за овід сонце, зрозумів, що все говорене йому – дурниця. Бо він побачив сонце раптом так, як не бачив ніколи. Воно плакало зовсім так, як плаче за вмерлим сином мати, а довкола танцювали молоді веселі духи. Він довго дивився на те чудове, неземне видиво, і йому стало ще гіркіше на серці. В глибині душі він відчував, що в нього вливається якась інша сила, зовсім відмінна від тої, яку він знав, працюючи над іконами чи розписами. Ця сила витісняла ту, стару, і ... він справді уже не чувся здатним на якусь роботу при розписах (В. Шевчук).

9. Подайте тлумачення понять диктуму та модусу. Охарактеризуйте поняття пропозиції як базового для семантичної структури речення. Які наявні способи реалізації пропозиції в реченні?

10. Визначте кількість реалізованих пропозицій у наведених реченнях і способи їхньої реалізації. Окресліть диктумний і модусний зміст кожного речення.

Раніше Віктор мріяв стати письменником-романістом. Але навіть до повісті він так і не добрався. Хоча десь у теках лежить кілька незавершених рукописів. Та це їхня доля – так і залишитися незавершеними. Йому просто не щастило з музами. Вони чомусь не затримувалися в його двокімнатній квартирі достатньо довго, щоб він міг довести хоча б одну повість до кінця. У цьому й причина його жанрових невдач. Музи були напрочуд непостійні з ним. Або ж він сам винний, що обирав собі таких ненадійних муз. Аж ось, узагалі залишившись наодинці з пінгвіном, він однаково займався коротким жанром, за який, щоправда, тепер непогано платили. Ґрунтовно зігрівшись, він покинув кав'ярню. На вулиці тривав дощик. День був сірий і сирий. Перед тим, як повернутися додому, Віктор купив у магазині кілограм мороженого лосося – для Мишка (А. Курков).

11. Охарактеризуйте специфіку функційної граматики О. Бондарка, зіставте поняття функційно-семантичного поля й функційно-семантичної категорії (див. М. Всеволодова «Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (к вопросу о структуре содержательного пространства языка)». *Лінгвістичні студії* : збірник наукових праць. Вип. 15. Донецьк : ДонНУ, 2007. С. 35–44).

12. Розкрийте тлумачення основних понять когнітивної лінгвістики: *фрейм, геіштальт, сценарій, концепт, мовна картина світу*. У чому проблемність виділення синтаксичних концептів? Свою думку обґрунтуйте.

13. Проаналізуйте подані висловлювання як мовленнєві акти. У які класи мовленнєвих актів за Дж. Сьорлем і Г. Почепцовим входять ці висловлювання?

1. Київ – столиця України. 2. Я обов'язково принесу завтра цю книгу. 3. Тютюнопаління небезпечно для Вашого здоров'я. 4. Тут я посаджу троянди. 5. Сьогодні на вечірку ти не підеш. 6. Вчора спізнився потяг. 7. Я заповідаю цей годинник своєму братові. 8. Вітаю тебе з днем народження! 9. Можеш на мене розраховувати. 10. Тільки спробуй не виконати домашнє завдання! 11. Вас граф до мене прислав?

14. Визначте перформативні висловлювання, обґрунтуйте свій вибір:

1. Бажаємо Вам лише одних щасливих днів у Новому році! 2. Завтра я тобі покажу! 3. Я, Петренко Ніна Миколаївна, доручаю Корнієнко Ользі Іванівні одержати мою зарплату за січень 2021 року. 4. Я постійно повторюю тобі одне й те саме. 5. Я тобі співчую. 6. Обіцяю більше Вас не турбувати! 7. Зачини двері!

15. Порівняйте поняття речення та висловлення, тексту та дискурсу в сучасній лінгвістиці.

16. Охарактеризуйте специфіку актуального членування речення.

17. Установіть тип текстового зв'язку. Запропонуйте членування речень-висловлень на тему і рему. Обґрунтуйте свій поділ.

Літо закінчувалося. Добігав кінця рік. Не знаю, як в інших, а для мене рік завжди закінчується з останнім днем серпня. Можливо, тому, що все в моєму житті розпочиналося восени...

Я намагався вимкнути мозок, не замислюватися. Але подумки вже сто разів побував у своїй квартирі та здійснив кілька звичних для себе рухів: відчинив двері, скинув піджак, сів за комп'ютер, умостившись у глибокому чорному кріслі, та клацнув «мишкою».

Чому я так боюся зробити це все насправді? Що мені заважає зараз скинути ноги зі столу, підхопити кейс, вискочити на вулицю, сісти за кермо і хвилин за десять насправді штовхнути двері власної квартири? Які гірі повисли на моїх ногах?

Згодом я зрозумів, що ці «гірі» – страх анімогісінько не знайти на екрані монітора. Зовсім НІЧОГО.

Але з не меншим жахом я думав про те, що в куточку екрана висвітиться жовтий конвертик.

І я не знав, що краще: це нічого чи конверт... (І. Роздобудько)

18. Розкрийте поняття експресивності в лінгвістиці. У чому особливість вияву категорії експресивності на синтаксичному рівні? Доберіть власні приклади до типології експресивних синтаксичних конструкцій, поданої в лекції.

19. Визначте синтаксичні експресивні конструкції в наведених уривках, окресліть їхню стилістичну роль.

1. І знову – курям, на ферму, додому, води наносити, наготувати, попрати, а потім до ночі – Ромкові цеглу подавати, цемент із піском та водою... Ось він, будинок! Чотири кімнати на трьох. І комірчина. І кухня літня. І город – двадцять соток. – І синок у нас не пройдисвіт. Добра дитина. А щастя... Раїса зітхнула, зиркнула на кляту табуретку. Як спала навколішки, так сотні разів лобом об неї билася (Люко Дашвар).

2. Ніби знаючи наперед, чим закінчиться моє земне тривання, в минулому своєму житті я патологічно не любила білого кольору.

Стерильного.

Аптечного.

Операційного.

В моєму гардеробі ніколи не було святкової білої одежі (М. Матіос).

3. Отак випадково опинившись між цими двома (дуже різними!) версіями своєї старої (і давно «енергетично» мені нецікавої, от у чім штука) книжки, як між двома вогнями (а публіка й критики шаруділи по кулуарах порівняннями, мов на спортивних змаганнях, додаючи інтриги!), – чи, радше, як між двома поставленими навпроти себе дзеркалами, що утворюють якусь запаморочливу анфіладу, наче в графіці Ешера, – драму вже третього (чи й четвертого) порядку (коли рахувати від тієї, що в романі), діалог вистав (і, заочно, актрис), а через них і культур, польської й української, в хронотопі одного фестивалю, – я, котра доти всіляко старалася зберігати в стосунку до театру позицію «глядацької непричетности» (мовляв, моя справа закінчується на відданні книжки до друку, якщо потім за тією книжкою хтось ставить спектакль – прекрасно, але до чого тут я?), несподівано для себе вперше по-справжньому відчула, що і я, автор, виявляється, теж уключена в це дійство, і вже давно: я не просто причетна – а, як не крути, прямо відповідальна за весь цей багаторівневий полілог, що розвинувся й зажив власним життям, як маленький парад планет, від першопоштовху – таки ж мого слова... (О. Забужко).

РОЗДІЛ 3.

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИЙ СИНТАКСИС В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Тема 10. Теорія валентності

10.1. Категорія валентності в лінгвістиці

Поширення функційно-семантичного напрямку дослідження синтаксичних явищ у сучасній лінгвістиці зумовило вивчення категорії валентності й в українському мовознавстві, зокрема в працях Й. Андерша [Андерш 1988], І. Вихованця [Вихованець 1988, с. 107–115], А. Загнітка [Загнітко 2011, с. 249–278]. Поняття валентності в лінгвістику запозичене з хімії, уперше його використав Л. Теньєр у середині ХХ століття. Лінгвіст визначав валентність як властивість дієслова керувати різною кількістю зв'язків і відповідних актантів, тобто прогнозованих дієсловом іменників на позначення конкретних предметів чи осіб [Теньєр 1988, с. 250]. На підставі здатності дієслів об'єднуватися з певним числом актантів Л. Теньєр поділив дієслова на такі підгрупи: безвалентні (авалентні): *Світає*; одновалентні (моновалентні): *Батькові не спиться*; двовалентні: *Дітям сподобалась фортеця*; тривалентні: *Друзі звали хлопця Анатолем*; чотиривалентні: *Данієль змусив Шарля віддати книжку Альфреду*. Існування дієслів з більшим числом актантів науковець вважає малоймовірним [Теньєр 1988, с. 251–271].

Усталеною на сьогодні можна вважати дефініцію **валентності слова** як «вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію [підкреслення наше – Л. Островська], тобто здатність приєднувати до себе інше категорійно визначене повнозначне слово» [Кацнельсон 1987, с. 20]. О. Селіванова у виданні «Лінгвістична енциклопедія», описуючи поняття **валентності**, так само насамперед вказує на «потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики» [Селіванова 2011, с. 57].

Валентність як потенційна сполучуваність мовних елементів тісно пов'язана з дистрибуцією й сполучуваністю мовних компонентів. Варто простежити співвідношення між цими поняттями, характер якого можна визначати як ієрархічний, де **дистрибуція**, що є найширшим поняттям, охоплює «сукупність сполучуваних елементів

певної мовної одиниці у всіх можливих контекстах» [Селіванова 2011, с. 130], а **сполучуваність** при цьому тлумачать як різновид дистрибуції, що базується на семантичній відповідності поєднуваних елементів, тому сполучуваність може стосуватися валентних і невалентних зв'язків, підрядних і сурядних тощо [Степанова, Хельбиг 1978, с. 148]. Якщо валентність розуміють як потенційну властивість слова поєднуватися з іншими словами, то сполучуваність постає конкретною реалізацією валентності. Сполучуваність можна розглядати в семантичному і синтаксичному планах: або як поєднання семантично суміжних слів, або як лінійне поєднання слів у синтагму.

Науковці виокремлюють семантичну і синтаксичну валентність [Степаненко 2004, с. 10–12] або власне-семантичну і формально-синтаксичну валентність [Загнітко 2011, с. 256–258].

Семантична (власне-семантична) валентність включає в себе: 1) логічну валентність, яка мотивована позамовними чинниками й залежить від особливих форм мислення, що зумовлені конкретною мовою; 2) понятійну валентність, яка означає сполучуваність понять позамовної дійсності; 3) лексико-семантичну валентність як здатність / нездатність мовних одиниць поєднуватися відповідно до семантичних норм мови [Степаненко 2004, с. 10–11]. Отже, саме власне-семантична валентність предикатного слова прогнозує кількість аргументів та їхній якісний стан [Загнітко 2011, с. 256].

Синтаксична валентність – це «здатність слова сполучатися на рівні лексико-граматичних класів» [Степаненко 2004, с. 12], або, в іншому тлумаченні, здатність відмінкових форм заповнювати позиції підмета та обов'язкових другорядних членів речення [Загнітко 2011, с. 257]. Специфіка категорії валентності виявляється в діалектичному характері взаємодії семантичного і граматичного планів, тобто поєднувані лексеми, крім семантичної сумісності, повинні мати й відповідну структурну організацію.

У сучасній лінгвістиці, зокрема й українській, переважно йдеться про валентність дієслова, оскільки саме дієслово найчастіше виконує роль предиката, а отже, формує семантико-синтаксичну структуру речення. Категорію валентності дієслова кваліфікують як семантико-синтаксичну, тобто міжрівневу, що безпосередньо стосується лексичного, морфологічного і синтаксичного мовних рівнів [Вихованець, Городенська 2004, с. 269], або міжрівневу опосередковано морфологічну [Загнітко 2011, с. 275]. Зв'язок валентності дієслова з лексичним рівнем виявляється в тому, що лексичне значення дієслова формує його сполучуваність із залежними словами (іменниками); на синтаксичному рівні дієслово як типовий вияв предиката зумовлює

кількісний та якісний склад залежних актантів, аргументів, субстанціальних синтаксем; зв'язок з морфологією визначається заповненням прогнозованих синтаксичних позицій відповідними відмінковими формами валентно зумовлених компонентів. Дієслова-предикати вміщують у своїй семантичній структурі семи тих іменників, з якими вони здатні сполучатися. Наприклад, *Надя **накинула** халат, **вийшла** на кухню, **поставила** на плиту чайник* (А. Чех) – предикат дії **накинула** в першій частині речення передбачає валентно зумовлені суб'єкт дії *Надя*, виражений називним відмінком і лексично презентований іменником назвою особи та прямий об'єкт дії *халат* – іменник на позначення конкретного предмета в знахідному відмінку; локативний динамічний предикат *вийшла* в другій частині речення, крім відповідного суб'єкта, прогнозує кінцевий пункт руху *на кухню*, виражений прийменниково-відмінковою формою іменника в знахідному відмінку; акціонально-локативний предикат *поставила* потребує поширення суб'єктом *Надя* в називному відмінку, прямим об'єктом *чайник* у знахідному відмінку та локатива *на плиту* в місцевому відмінку.

Українські лінгвісти, зокрема А. Загнітко [Загнітко 2011, с. 277–278], Н. Костусяк [Костусяк 2006, с. 219–220], розглядають категорію валентності також на тлі словотвірного рівня, оскільки простежується зв'язок із процесом деривації й зміною характеристик валентності дієслова-предиката, пор.: *Рустем нервово смикає плечем* (С. Жадан) і *Рустем смикається* – у першому реченні предикат дії *смикає* двовалентний, у другому – дериват предикат процесу *смикається* одновалентний.

Опрацювання теорії валентності доводить, що не тільки дієслова, але й інші морфологічні форми в позиції предиката характеризуються валентністю, набуваючи ознак предикатних (ознакових) слів, наприклад, *Ліс був живий* (Л. Костенко) – одновалентний предикат якості, що прогнозує позицію суб'єкта якості *ліс*; *А це мій син. І схожий він на мене* (Л. Костенко) – двовалентний предикат якості, що передбачає суб'єкт якості *він* та об'єкт порівняння *на мене*; *Князеві стало страшно...* (І. Білик) – одновалентний предикат стану, що потребує суб'єкта стану *князеві* тощо.

Отже, валентність слова – це складна міжрівнева категорія, сутність якої визначається як внутрішньо-, так і позамовними чинниками. Валентність предиката формує семантико-синтаксичну структуру речення, прогнозує певну кількість залежних семантико-синтаксичних позицій.

10.2. Типи семантико-синтаксичної валентності

Семантико-синтаксична валентність предиката (ознакового) слова – це його здатність сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися синтаксичними одиницями відповідної семантичної природи [Степанова, Хельбиг 1978, с. 157].

Семантико-синтаксичну валентність слова класифікують, ураховуючи різні критерії. Залежно від статусу слова (головного чи залежного) вирізняють **активну і пасивну валентність**. Носієм активної валентності в реченні є предикат, оскільки саме він має здатність відкривати семантико-синтаксичні позиції, що заповнюються залежними компонентами. **Активна валентність** – це властивість притягувати, приєднувати залежні компоненти. Предикатами в реченні виступають так звані ознакові слова, типовим виявом яких в українській мові стають дієслова; інші граматичні форми, якщо вони займають позицію предиката, так само набувають активної валентності. Пасивна валентність притаманна залежним від предиката компонентам. **Пасивна валентність** – це здатність залежного компонента приєднуватися до предиката, заповнювати відкриті ним семантико-синтаксичні позиції. Пасивна валентність найчастіше характерна для іменників або інших слів, вживаних у субстантивній позиції, із конкретно-предметним (непредикатним) значенням. Наприклад, у реченні *Людота торкнувся трави рукою...* (І. Білик) предикат дії *торкнувся* має активну валентність, оскільки прогнозує в семній структурі й приєднує до себе залежні семантико-синтаксичні компоненти суб'єкта дії *Людота*, об'єкта дії *трави*, знаряддя дії *рукою*, відповідно названі залежні компоненти мають пасивну валентність; у реченні *Життя ж коротке і шалене* (Л. Костенко) предикати якості *коротке і шалене*, виражені прикметниками, характеризуються активною валентністю, відкриваючи тим самим позицію суб'єкта якості *життя*, якому властива пасивна валентність. Завдяки такій взаємодії активної валентності предиката й пасивної валентності залежних слів реалізується валентна сполучуваність компонентів речення.

За напрямом поширення від предиката валентність поділяють на **лівобічну та правобічну**. **Лівобічна** валентність передбачає позицію суб'єкта, **правобічна** валентність – позиції об'єкта, адресата, інструменталія, початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху [Загнітко 2011, с. 258–274]: *Рябков* (позиція суб'єкта) *насупився* (І. Роздобудько) – лівобічна валентність; *Клавдія прийняла телеграму* (позиція об'єкта), *дала листonoші* (позиція адресата) *дріб'язок, пішла*

садом (шлях руху) *до хати* (кінцевий пункт руху) (І. Роздобудько) – правобічна валентність; *Він [панотець Дмитро] грав на віолончелі* (позиція інструменталю) (І. Роздобудько) – правобічна валентність; *Рябков вискочив з помешкання* (початковий пункт руху) (І. Роздобудько) – правобічна валентність.

За семантикою синтаксичного компонента валентність характеризують як предикатну, коли йдеться про активну валентність предиката. Під суб'єктною валентністю мають на увазі лівобічну пасивну валентність суб'єкта; об'єктна валентність охоплює правобічну пасивну валентність об'єкта, адресатна – правобічну пасивну валентність адресата; інструментальна – правобічну пасивну валентність інструменталю; локативна – правобічну пасивну валентність початкового / кінцевого пунктів руху та шляху руху.

Виділення **обов'язкової та факультативної валентності** залежних семантико-синтаксичних компонентів пов'язане з їхньою значущістю в інформативній достатності речення. Інформативно важливий компонент завжди буде обов'язковим, факультативний у силу своєї інформативної необов'язковості може бути як формально вираженим, так і нульовим (невираженим). При цьому обов'язковий і факультативний компоненти валентно зумовлені предикатом й закріплені в його позиційній структурі, однак обов'язковий компонент не може бути елімінований, оскільки без нього буде незрозумілим зміст речення, факультативний компонент у певному контексті може не виражатися, що, проте, не порушує граматичної й комунікативної цілісності речення. За умови імпліцитного вираження залежний компонент функціонує синкретично – разом з експліцитним присудковим компонентом і виражається через його семантику [Васильєв 1990, с. 99]. Так, у реченні *Іван косив траву* (Л. Костенко) предикат дії *косив* відкриває позиції суб'єкта дії *Іван*, об'єкта дії *траву* та знаряддя дії, що лишається незаповненою, однак це не призводить до інформативної недостатності речення, отже, прогнозований компонент інструментальної семантики має факультативну валентність. Натомість у реченні *Старець прикрив довбанку стрішкою* (І. Білик) валентно зумовлений компонент інструментальної семантики формально виражений. Факультативною буде валентність компонента із семантикою суб'єкта стану при предикатах на позначення атмосферних станів природи типу *Вечоріє; Дощить* тощо, пор.: *Світає світ в терновому галуззі* (Л. Костенко). У мовленні формально вираженими стають лише ті валентно зумовлені семантико-синтаксичні позиції, актуалізації яких, з одного боку, вимагає

предикат, а з іншого, – комунікативно-прагматичні наміри мовця й умови контексту.

10.3. Валентність предикатів за кількістю залежних компонентів

У побудові речення предикат відіграє вирішальну роль. Предикат як центральний елемент структури речення почав розглядати Л. Теньєр. Такий підхід є панівним у лінгвістиці й до сьогодні. У концепції Л. Теньєра предикат розігрує «маленьку драму», а отже, у реченні, як і в будь-якій драмі, обов'язковими є дія, а також дійові особи та обставини цієї дії [Теньєр 1988, с. 117]. Науковець заперечує опозицію суб'єкт – предикат, властиву традиційному логічному синтаксису, вважаючи, що суб'єкт через його валентну прогнозованість підпорядкований предикату [Теньєр 1988, с. 118–121]. Предикат – центральний компонент семантичної структури й конструктивного ядра речення, здатний самостійно відобразити позамовну ситуацію, створюючи закінчене речення. Предикат виконує функцію організатора у формуванні семантичної й поверхневої структури речення, є його смисловим і формальним центром.

Семантико-синтаксична структура елементарного в семантичному плані речення зумовлена валентністю предиката. За максимальною кількістю прогнозованих залежних компонентів предикати в українській мові визначають найчастіше шестивалентними [Вихованець 1992, с. 41] або семивалентними [Загнітко 2011, с. 273], [Вихованець, Городенська 2004, с. 270]. Важливо підкреслити, що в українському мовознавстві заперечується існування авалентних предикатів, тобто мінімальна кількість прогнозованих залежних компонентів не може бути нульовою [Вихованець 1992, с. 41]. Це означає, що предикат будь-якої семантики обов'язково передбачає в семній структурі лівобічну позицію суб'єкта, хоча вона не завжди буде мати формальне вираження, пор.: *Дощить.* – *Дощ дощить;* *Холодно.* – *Надворі холодно;* *Весело.* – *Йому весело* тощо.

Одновалентні предикати здебільшого позначають стан людини або предмета, їхні якісні характеристики, процеси тощо: *батьоритися, веселити, нудьгувати, дрімати, спати, прокидатися, лихоманити, морозити, товстити, худнути, біліти, зеленіти, в'янути, сохнути, весело, сумно, журно, боляче, веселий, радісний, сумний, високий, гарний* тощо: *Дитина **весела**. Дідусеві **весело**. **Квітують** мальви.* Одновалентні предикати досить поширені в українській мові: *За стіною **затихло*** (М. Гримич); *Знову **марніє** трава* (І. Малкович); *Владислав **Городецький** **прокинувся**...* (О. Ільченко); *Погода*

зіпсувалася (А. Хома); *Вуста теж бліді, але не тонкі, не зміїні* (Люко Дашвар); *Осінній день був теплий* (Ю. Шерех).

Відсутність при одновалентних предикатах на позначення атмосферних станів природи регулярно відтвореної позиції суб'єкта лінгвісти пояснюють модифікацією відповідної структурної схеми речення [Загнітко 2011, с. 258].

Двовалентні предикати називають різні стани, процеси чи дії й відображають відповідні ситуації: *бувати, бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, сидіти, стояти, лежати, любити, подобатися, шанувати, боятися, будувати, битися, миритися* тощо. Крім обов'язкової позиції суб'єкта, двовалентні предикати прогнозують залежно від значення позицію об'єкта або власне-локатива. Двовалентні предикати значно поширені в українській мові: *Паша дивиться на її возик* (С. Жадан); *Військові стоять на танку* (С. Жадан); *Мені справді шкода її* (Люко Дашвар); *Меланія нечасто спілкується з рідними* (Люко Дашвар).

Тривалентними предикатами виступають акціональні дієслова *брати, в'язати, перев'язувати, накривати, охоплювати, колоти, пиляти, різати, рубати, свердли́ти, стругати, різьбити, називати* та под. Їх визначають «ієрархічно вищою ланкою у внутрішньокатегоріальній структурі валентності» [Загнітко 2011, с. 268], через що вони значно поширені в українській мові. Тривалентні предикати найчастіше прогнозують семантико-синтаксичні позиції суб'єкта, об'єкта, інструменталія або суб'єкта, об'єкта, адресата: *Влад і Артем обережно розкрутили плоскогубцями один кінець трубки* (О. Ільченко) – предикат *розкрутили* прогнозує позиції суб'єкта дії *Влад і Артем*, об'єкта дії *кінець трубки*, знаряддя дії *плоскогубцями*; *Він поділився стравами з рідними* (І. Білик) – предикат *поділився* відкриває позиції суб'єкта дії *він*, об'єкта дії *стравами*, адресата дії *з рідними*.

А. Загнітко, аналізуючи тривалентні дієслова, вирізняє з-поміж них вісім ядерних лексико-семантичних груп, які реалізують об'єктно-інструментальну семантику відношень [Загнітко 2011, с. 270–272], зокрема, 1) покриття одного об'єкта іншим: *Старенька раптом зойкнула голосно, прикрила рот долонькою* (Люко Дашвар); 2) цілісне покриття об'єкта: *Русич загорнув перстень у пергамен* (І. Білик); 3) вилучення об'єкта певним знаряддям: *Я вимила спиртом вікно, заливаючи собі руки і штани* (Т. Горіха Зерня); 4) нанесення удару: *Тоді під'їхали всі четверо й почали гамселити в ворота сулицями* (І. Білик); 5) зміну об'єкта певним засобом: *Ти заплямувала стіни кров'ю?* (Люко Дашвар); ... *він... спокійнісінько обчищав їхні кишені*

своїми пециеними руками (О. Ільченко); 6) перетворення об'єкта певним знаряддям: *Того дня я проспала, бо цілу ніч обробляла у ноутбучі знімки екзотичних ящірок* (Люко Дашвар); *Сиджу на стільчику, шкрябаю буряки тупим ножем* (Люко Дашвар); 7) обробку об'єкта певним знаряддям: *Військовий посвітив ліхтариком на документи* (О. Ільченко); 8) пошкодження предмета певним знаряддям: *Він уколов свого воронька острогами* (І. Білик).

Об'єктно-адресатною семантикою характеризуються переважно такі тривалентні предикати, що виражають значення називання, повідомлення, спілкування, давання тощо: *Мене мати кличе Костаном* (І. Білик); *Констанцій... охоче розповідав хлопцеві різні бувальщини...* (І. Білик); *Скажіть, вам ваші читачі листи пишуть?* (С. Жадан); *І тут чиясь невидима рука подає дітям обручки* (О. Ільченко); *Ви купили візок для бабці?* (Люко Дашвар); *Мабуть, моя мати не довірила б мене польській нянці* (Ю. Шерех).

Тривалентні предикати охоплюють й деякі інші лексико-семантичні групи дієслів, які, хоч і є численними, проте перебувають на периферії, зокрема, *Заховайте в себе вдома цю папку з паперами* (О. Ільченко); *Сестру на автобус посадить і скоро повернеться* (Люко Дашвар) – виділені предикати передбачають суб'єкта дії, об'єкта дії та локатив.

Чотиривалентними предикатами часто є дієслова руху *їхати, приїхати, переїхати, поїхати, перебувати, летіти, прилетіти, перелетіти, полетіти, літати, прилітати, перелітати* та ін. Такі предикати відкривають позиції суб'єкта, засобу пересування, вихідний і кінцевий пункти руху: *Від Альп на Карпати учений літає на аеробусах*. У багатьох мовленнєвих реалізаціях з такими чотиривалентними предикатами окремі залежні позиції лишаються невідтвореними через комунікативно-прагматичні й контекстуально-ситуативні умови їхнього функціонування: *Та наступного ранку Павло їхав «Нивою» повз хату померлого Оверка на кукурудзяне поле* (Люко Дашвар) – у наведеному реченні предикат *їхав* відкриває позиції для чотирьох залежних компонентів, але вихідний пункт руху з дому залишається формально невиражений, оскільки зрозумілий із самої ситуації мовлення й попереднього контексту; *... ми евакуювалися до Харкова з Польщі...* (Ю. Шерех) – формально невиражений засіб пересування *поїздом*.

Чотиривалентними є окремі акціонально-локативні предикати, що прогнозують позиції суб'єкта, об'єкта, вихідний і кінцевий пункти руху: *З двірця варта випустила його... до Вишатиного двору* (І. Білик).

Чотири залежні компоненти можуть мати також такі акціональні дієслова, що «у своїй семантиці прогнозують модифікацію об'єкта, переведення його в інший якісний або кількісний стан, вимір унаслідок істотного впливу на нього» [Загнітко 2011, с. 272]. Найчастіше чотиривалентні акціональні дієслова охоплюють такі лексико-семантичні групи: 1) вилучення об'єкта певним знаряддям: ... *він тільки обтрусив поли, збив шапкою пилку з чоbit* (І. Білик); 2) виділення об'єкта з чогось певним знаряддям: *Тремтячими руками дістає з целофанового пакета товстий зошит* (Люко Дашвар); *Я вирізав їх [автографи] з книжок і журналів* (Ю. Шерех) – незаповненою лишилася позиція знаряддя дії; *Відрубую від тебе ту гілку* (Люко Дашвар) – невідтворені позиції суб'єкта дії та знаряддя дії; 3) створення об'єкта певним знаряддям: *Вона намалювала картину пір'їною на вікні* (Т. Горіха Зерня).

Типовими п'ятивалентними предикатами є дієслова *нести / носити* та їхні деривати *винести, віднести, занести, знести, нанести, наднести, перенести, піднести, понести, виносити, відносити, заносити, зносити, наносити, надносити, переносити, підносити* тощо.

Речення з п'ятивалентними предикатами включають п'ять залежних компонентів зі значенням діяча, предмета, на який спрямовано дію, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: *Внучка приносить із саду квіти бабусі в кімнату*. У контекстних мовленнєвих реалізаціях окремі валентні гнізда можуть залишатися незаповненими: *Хлопчина приніс мені з барної стійки чистий аркуш А-4* (А. Курков) – формально невиражений кінцевий пункт руху.

Шестивалентні предикати – непоширене явище. До таких належать дієслова *везти / возити* та похідні *вивезти, відвезти, завезти, звести, навести, надвезти, підвезти, повезти, відвозити, заводити, звозити, навозити, надвозити, підвозити* та под.

Дієслівний предикат зазначеного типу передбачає сполучення із залежними компонентами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, наприклад, *Андрій привіз вантаж братові машиною з міста в село; Спочатку ми на машині Комара відвезли хлопцям обладнання на базу* (Т. Горіха Зерня) – формально невиражений початковий пункт руху; *...вочевидь, господар возить машиною якусь городину на базар* (С. Жадан) – формально невиражений початковий пункт руху та адресат дії.

Семивалентні предикати в українській мові представлені тими акціонально-локативними дієсловами, що позначають переміщення

щодо початкового і кінцевого пунктів руху й шлях переміщення, прогножуючи суб'єкт, об'єкт, адресат дії й засіб руху. До таких предикатів належить дієслово *перевезти* / *перевозити* та под.: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села* (приклад А. Загнітка).

Важливо підкреслити, що одне й те саме предикатне слово може набувати відмінних семантичних ознак у конкретному реченні й відповідно реалізовувати різний валентний потенціал, тобто спочатку необхідно визначити, виразником якої ситуації об'єктивної дійсності стає предикат у реченні, а вже потім характеризувати його валентність, пор.: *Юрко вже читає* (вміє читати) – предикат стану; *Дідусь читає останні новини* – предикат дії.

У реченні, крім валентно прогнозованих компонентів, найчастіше наявні й невалентні, що свідчать про семантичне ускладнення речення. В українському мовознавстві всі невалентні компоненти переважно тлумачать як результати згортання іншої елементарної реченнєвої структури, наприклад, *Злови мені маленьку жабку* (І. Малкович) – у семантико-синтаксичній структурі речення виокремлюємо валентно зумовлені компоненти суб'єкта дії (формально невиражений), об'єкта дії *жабку*, адресата дії *мені* та невалентний атрибутивний компонент *маленьку*, що виникає внаслідок згортання речення з предикатом якості *Жабка маленька*.

Валентність предиката охоплює всі потенційні семантико-синтаксичні позиції семантично елементарного речення й дає можливість вирізнити валентно зумовлені та невалентні реченнєві компоненти.

Тема 11. Семантично елементарне речення

11.1. Поняття синтаксеми в українській лінгвістиці

В українському мовознавстві усталеним вважається багатоаспектний підхід до вивчення речення, відповідно до якого основною одиницею семантико-синтаксичного рівня речення є синтаксема. Такий погляд на природу речення презентовано в працях українських лінгвістів, зокрема І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, М. Мірченка, О. Межова та ін.

В енциклопедичному виданні «Українська мова. Енциклопедія» подано визначення **синтаксеми** як мінімальної (неподільної, такої, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксичної одиниці речення [Українська 2004, с. 592]. Синтаксему пропонують кваліфікувати як елемент семантико-синтаксичної структури, що виникає в результаті взаємодії лексичної та синтаксичної семантики й служить «узагальненим і абстрагованим знаком елемента відображуваної ситуації» [Арват 1976, с. 5]. О. Селіванова тлумачить **синтаксему** як мінімальну семантико-синтаксичну одиницю, яка є «одночасно носієм елементарного змісту, конструктивним компонентом речення й має відповідний набір синтаксичних функцій» [Селіванова 2011, с. 650]. А. Загнітко вважає, що **синтаксема** – це елементарна синтаксична одиниця семантико-синтаксичного рівня речення, що характеризується співвідношенням форми і змісту [Загнітко 2013, с. 10].

Українські лінгвісти, зокрема І. Вихованець, О. Межов, трактуючи синтаксему як абстрактну семантико-синтаксичну одиницю [Вихованець 1992, с. 202] або як функційний інваріант [Межов 2012, с. 18], виокремлюють диференційні семантико-синтаксичні ознаки синтаксеми, що розкривають її сутність: 1) предикатність (ознаковість) / субстанціальність (предметність); 2) валентна зумовленість / валентна незумовленість предикатом; 3) динамічність / статичність; 4) активність / пасивність.

У наведених вище дефініціях українські лінгвісти підкреслюють, що відмінність синтаксеми від компонента формально-синтаксичного рівня речення (традиційно члена речення) полягає в тому, що її виділення базується на семантико-синтаксичних відношеннях, а не синтаксичних зв'язках. Синтаксеми мають зовнішнє спрямування, відображаючи відношення між предметами і явищами позамовного світу. Саме таке розуміння синтаксеми в концепції І. Вихованця як змістового компонента є визначальним і принципово відрізняється від тлумачення синтаксеми як форми слова, що має синтаксичну

семантику [Золотова 1988, с. 4] або функційної одиниці, що виявляє свою специфіку залежно від характеру синтаксичних зв'язків [Мухін 1961, с. 54–55].

Зважаючи на характер співвідношення форми і змісту, синтаксема як семантико-синтаксична одиниця є особливою й порівняно з компонентом власне-семантичного рівня, що переконливо доводить І. Вихованець. Зокрема, речення *Хлопець прочитав книгу* і *Книга прочитана хлопцем* мають тотожну власне-семантичну структуру речення, що складається з компонентів діяч + предикат дії + об'єкт дії та відмінні семантико-синтаксичні структури: у першому реченні – суб'єктна синтаксема + предикат дії + об'єктна синтаксема (маємо повну кореляцію із власне-семантичною структурою); у другому реченні – семантично ускладнена об'єктна синтаксема в суб'єктній позиції + предикат дії-стану + семантично ускладнена суб'єктна синтаксема в інструментальній позиції (спостерігаємо семантичне ускладнення синтаксем унаслідок переміщення їх у нетипову синтаксичну позицію) [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, с. 126].

На думку А. Загнітка, «перетворення вихідних речень у похідні не порушує їхньої логіко-денотативної основи, а тільки призводить до суттєвих відмінностей у семантичних структурах» [Загнітко 2011, с. 599]. Отже, семантико-синтаксичну структуру речення українські лінгвісти тлумачать як проміжну ланку, що з'єднує глибинну (власне-семантичну) й поверхнєву (формальну) структуру речення.

І. Вихованець у своїх працях диференціює синтаксеми залежно від того, до складу якого речення з семантичного погляду вони входять – семантично елементарного чи семантично неелементарного (ускладненого). **Семантично елементарне речення** формує базова предикатна синтаксема й валентно зумовлені нею відповідні субстанціальні синтаксеми, що ґрунтуються на первинному для них лексичному наповненні. **Семантично неелементарне речення** містить невалентні семантико-синтаксичні компоненти та семантично ускладнені, утворені внаслідок згортання вихідних речень і переміщення синтаксем у нетипову синтаксичну позицію, пор.: *Яків вдарив кулаком по вікну* (В. Лис) – семантично елементарне речення, оскільки його семантико-синтаксичну структуру формують предикат дії *вдарив* і валентно зумовлені ним субстанціальні синтаксеми суб'єкта дії *Яків*, об'єкта дії *по вікну*, інструмента дії *кулаком*; *Галя обережно обхопила тварину руками* (Люко Дашвар) – семантично неелементарне речення, тому що являє собою згортання вихідних семантично елементарних *Галя була обережна* + *Галя обхопила*

тварину руками, отже, у похідному реченні функціонує вторинна предикатна синтаксема *обережно*, яка не є валентно зумовленою базовим предикатом *обхопила*.

Субстанціальні синтаксеми представлені компонентами зі значенням предметності (субстанціальності), предикатні синтаксеми є ознаковими компонентами семантико-синтаксичної структури речення. Важливо зацентувати на тому, що в семантичному плані розрізняють власне-предмети і невласне-предмети, власне-ознаки і невласне-ознаки. Власне-предметність діаметрально протилежна граматичній предметності, невласне-предметності, пор. *дерево* (власне-предметність) і *читання* (невласне-предметність, ознакове слово). Елементарні субстанціальні синтаксеми позначають конкретні предмети, а не абстрактні поняття, тому вони виражаються іменниками – назвами конкретних предметів: *Тягнув з води рибалка окунця* (Л. Костенко). Якщо в зумовленій валентністю предиката субстанціальній позиції вживається предикатний іменник, то він не реалізує первинного синтаксемного значення, а формує ускладнене значення, що об'єднує вихідне предикатне значення і значення, набуто предикатним іменником у субстанціальній позиції: *Сміх та зітхання котилися високими коридорами* (С. Жадан).

Власне-ознака вказує на властивість, якість тощо незалежно від форми її вираження, зокрема, *білий, біліти, біло, білизна*, що дає підставу для розмежування базових предикатних і вторинних синтаксем: *На вічні терези кладуть шедеври у своїй щедроті* (Л. Костенко) – базовий предикат дії *кладуть*, вторинні предикатні синтаксеми: *вічні терези* (атрибутивна синтаксема); *у своїй щедроті* (причинова синтаксема).

Очевидно, що актуальним завданням української лінгвістики, попри значні напрацювання у висвітленні синтаксем, залишається встановлення типології синтаксем, окремих їхніх різновидів, семантичних і морфологічних варіантів. Один варіант синтаксеми закріплюється як основний, місце ж інших варіантів визначається щодо головного. Отже, синтаксему як одиницю семантико-синтаксичного рівня варто розглядати з урахуванням її семантичної специфіки, семантико-синтаксичної сполучуваності та морфологічних варіантів вираження.

11.2. Типологія предикатних синтаксем

У семантично елементарному простому реченні центральною є предикатна синтаксема. Від неї залежить кількісна та якісна характеристика всіх субстанціальних (іменних), валентно зумовлених

синтаксем. В українській лінгвістиці найбільш обґрунтованою й поширеною є типологія предикатних синтаксем, яку запропонував І. Вихованець відповідно до функційно-семантичної концепції синтаксису. Учений виділяє первинні предикатні синтаксеми дії, процесу, стану, якості, кількості, локативності, підкреслюючи при цьому, що кількість синтаксем залежить від рівнів диференціації, «які різною мірою відбивають мовну дійсність» і перебувають на осі «узагальнення – конкретизація», тобто прийняття вищого ступеня узагальнення функцій зумовлює виділення меншої кількості синтаксем, і, навпаки, нижчий ступінь – більшої кількості синтаксем [Вихованець 1993, с. 251].

Предикати дії в семантичному аспекті характеризуються такими рисами: 1) позначають діяльність, що породжується суб'єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється; 2) дія існує фазово (початок, тривання, завершення), тобто в кожний окремий момент часу наявна тільки окрема фаза розвитку дії, а не дія загалом [Вихованець 1992, с. 93–94].

Предикати зі значенням дії охоплюють такі основні лексичні групи:

1) дієслова зі значенням творення, видів діяльності: *будувати, брукувати, вудити, доїти, жати, клеїти, клепати, косити, креслити, кувати, міряти, молоти, молотити, мурувати, пекти, прясти, ремонтувати, садити, сапати, свердлити, сіяти, склити, споруджувати, сталити, творити, тесати, тинькувати, ткати, точити, трамбувати, цементувати, шити, штукатурити* та ін.: Зоран **варить** каву (С. Пиркало); Пушкін **мив** тарілки, ...**сапав** грядки... (І. Карпа); ...**до хати прибудували** ще одну кімнату (В. Лис); Він баню **зводив** (Л. Костенко);

2) дієслова, що вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *бгати, бити, валити, в'язати, гнути, гризти, гріти, дерти, колоти, кришити, кусати, руйнувати, сікти, терти, тиснути, товкти, толочити, топтати, торкати, тулити, хилити, чавити, чистити, шматувати, щербити* і под.: І Мати Божя на іконі у хустку **кутає** дитя (Л. Костенко); Мехи **кололи** свиню (В. Лис); Зоя **перебирала** бульбу й **луцила** квасоллю... (В. Лис);

3) дієслова, що виражають переміщення в просторі: *везти, вести, волокти, котити, нести, сунути* та інші, поєднуючи в собі значення переміщення і конкретної фізичної дії (акціонально-локативні): ...**він ніс** її валізу по сходах (Н. Сняданко); Соня **кидає** рушницю на ляду (С. Поваляєва);

4) дієслова зі значенням руху: *іти, їхати, прибувати, бігти, мчати* тощо: *Птахи мчали повз парки* (С. Жадан); *...вона покірно йшла за ним* (С. Андрухович).

Сполучувальний потенціал предикатів дії свідчить про їхню центральність серед предикатних синтаксем, оскільки вони можуть поєднуватися з максимальною кількістю субстанціальних синтаксем, а саме:

1) суб'єктною синтаксемою (назви людей та інших істот, які характеризуються активністю): *Загублені або викинуті квіти Соня* *теж підбирала* (С. Поваляєва); *Жінка скинула шаль* (Л. Дереш); *Хлопці йшли за татом, дівчата – за мамою* (Т. Прохасько); *Ряба курка вперто довбала дзьобом червону кульку* (Люко Дашвар); *Бездомний пес ...байдуже обнюхав його ногу* (А. Дністровий) тощо;

2) об'єктною синтаксемою: *Коли їдеш кудись далеко – вези з собою грудочку землі і чорний хліб* (І. Карпа); *Тато зробив свою шатківницю* (Т. Прохасько); *Але на всяк випадок я купив атлас автомобільних доріг* (С. Жадан);

3) адресатною синтаксемою: *На щастя чужинцям дали амулети в дорогу* (Л. Костенко); *Ти тиснеш йому [Пітеру] руку* (С. Пиркало); *Мужик лізе під ляду і простягає Соні пакетик* (С. Поваляєва);

4) інструментальною синтаксемою: *Спішили верхи, їхали возами* (Л. Костенко); *Коні збивали копитами куряву* (І. Білик); *Костик обгортає рушником стегна* (С. Поваляєва); *Ми їхали випадковим бусом* (Т. Прохасько);

5) локативними динамічними синтаксемами (кінцевий і вихідний пункти руху або шлях руху): *Одного такого дня в містечко прийшла біла дівчинка* (А. Дністровий); *...до тебе спуститься з гір сивобородий майстер* (С. Ушкалов); *Діти лишали ковзанки, бігли додому глибокими протоптаними стежками* (С. Жадан).

Предикати процесу позначають процеси, які, на відміну від дії, не потребують активного виконавця, ніким не породжуються й активно та безпосередньо не стимулюються, однак так само, як і дії, процеси існують фазово (можна виділити початок, тривання, завершення процесу): *Заходить сонце* (Л. Костенко); *І просто вечоріє* (Л. Костенко).

За спостереженнями І. Вихованця процесуальна семантика відображає ситуацію, пов'язану із змінами станів або інших ознак предмета. Процес передбачає якийсь предмет, що змінює, змінив або змінюватиме свій стан або якість [Вихованець 1993, с. 251–252].

Предикати процесу охоплюють такі основні лексичні групи:

1) дієслова, що характеризують динамічні явища в рослинному світі: *в'янути, рости, квітнути, цвісти, відцвітати, осипатися* та ін:

Росте Антонич і *росте* трава (Б.-І. Антонич); *Акація цвіте* (Л. Костенко);

2) дієслова зі значенням «ставати, робитися якоюсь ознакою»: *біліти, жовтіти, зеленіти, синіти, чорніти, світліти, темніти, яскравіти* тощо: *Крижання ріка* (Л. Костенко); ...і *зеленіють* кучеряві вільхи (Б.-І. Антонич);

3) дієслова, що виражають значення «ставати, робитися ознакою в більшому ступені вияву»: *білішати, жовтішати, зеленішати, світлішати, темнішати*: ...моя душа *світлішає*, мов ранок... (Д. Павличко);

4) дієслова, що передають видозміни вихідного стану предметів, речовин: *сохнути, танути, замерзати, твердіти, м'якшати, плавитися, горіти* та ін.: *Інакше капуста сохне* (Т. Прохасько); ...*світ замерзає* разом зі своїми мешканцями (С. Поваляєва);

5) дієслова, що реалізують семантику кількісних та якісних змін, що стосуються людини та інших істот: *товстіти, худнути, втомлюватися, хворіти, сердитися, злитися, лияти* і под.: ...я *втомився*, я *страшенно втомився* (С. Андрухович); *Тому сестра люто злилася на позичені книги* (І. Карпа).

Сполучуваний потенціал предикатів процесу зазвичай обмежується суб'єктною синтаксемою, яка характеризується пасивністю: ...*дерева знову виструнчуються в звичній позі* (А. Дністровий); *Зима кінчалася* (І. Білик); *І час минув. І виросло дитя* (Л. Костенко). Окремі предикати процесу типу *сердитися, гніватися* тощо поширюються об'єктними синтаксемами: ...і не маючи од Вас відповіді *упродовж цілої осені (перепрошую, осені! – але це окрема тема, про це нижче!)* *вирішила була, грішним ділом, що Ви, бозна з яких ідейних міркувань, на мене розсердилися-розгнівалися...* (О. Забужко).

Предикати стану відображають стани, які виявляються в тому відрізкові часу, з яким співвідносяться, отже, стани вказують на тимчасову характеристику предмета. Важливою семантичною ознакою предикатів стану є те, що певний стан якогось предмета є змінним, а отже, цей предмет може перебувати і в інших станах: *Мені тепло. Мені сумно.*

Предикати стану переважно охоплюють такі лексичні групи:

1) слова категорії стану, станівники, предикативні прислівники на позначення фізичного стану людини та інших істот: *боляче, млясо, тепло, холодно* тощо: ...*тобі байдуже, хто це, холодно й хочеться спати* (С. Пиркало); *Губи в губи... тепло і вишнево* (В. Сосюра); *Мені нестерпно, душно, передгрозно* (Л. Костенко);

2) слова категорії стану, станівники, предикативні прислівники, що передають емоційний або інтелектуальний стан, психічні переживання людини: *весело, відомо, зрозуміло, радісно, смішно, спокійно, сумно, тривожно* та ін.: *Мені самотньо, як в Червоній книзі останньому у небі журавлю* (Л. Костенко); *Мені не смішно. Я ж не Мефістофель* (Л. Костенко); *І йому стає так сумно, так нестерпно* (С. Андрухович); *Йй тут добре* (С. Пиркало);

3) слова категорії стану, станівники, предикативні прислівники із семантикою стану навколишнього середовища: *душно, морозно, спекотно, тепло, тихо* тощо: *Прислухалась. Зовсім тихо* (С. Андрухович); *Як тихо, Як темно, Як глухо у хаті, мов в небі* (В. Атаманюк);

4) дієслова на кшталт *любити, кохати, ненавидіти, знати, вірити, думати* (специфічні стани, спроектовані на інші ситуації): *Я вчора бачила ту скелю, де був прикутий Прометей* (Л. Костенко); *...ляльок я ненавиділа, звірів любила* (І. Карпа);

5) станівники іменникового походження: *біда, гріх, диво, досада, жаль, кривда, лихо, пора, сором* тощо: *Шкода мені дуже, що Ви не читали Соломійного «Дискурсу модернізму...»* (О. Забужко); *Тільки жаль було, що нічого більше не лишилося* (І. Карпа).

Предикати стану загалом поєднуються із суб'єктною синтаксею, що має значення пасивності: *Мені було незручно від такого запитання* (І. Карпа). Максимально предикати стану можуть бути двовалентними, приєднуючи об'єктну синтаксему стану, коли йдеться про стани, орієнтовані на інші предмети чи ситуації: *Вона знає всі шлягери цього року* (С. Жадан); *Цю жінку я люблю* (М. Вінграновський). Предикати стану, що позначають стан навколишнього середовища, можуть сполучатися з компонентами синкретичної локативно-суб'єктної семантики: *Усередині було гамірно, а значить – затишно* (А. Курков).

Предикати якості виражають постійну, внутрішню, у певному розумінні, невід'ємну щодо предмета ознаку. Семантичною властивістю предикатів якості постає те, що вони не виявляють фазовості існування якості.

Предикати якості реалізують такі ознаки предметів:

1) колір і його відтінки: *...колір, який він вибрав для вітальні, був занадто жовтим* (С. Пиркало); *Світло – начебто зелене* (Ю. Шевельов); *Я білий світ збагну лиш той, що справді світ і справді білий* (В. Стус);

2) масть тварин: *Він [голуб] у нас не простий, а серпокрилий* (А. Курков); *Кінь у того не буланій, а червоний* (В. Лис);

3) звукові властивості: *Готель був тихий* (С. Жадан); *...голос у неї був також прекрасний: низький, густий, віолончельний...* (О. Забужко);

4) смакові вияви: ...дим **гіркий**, як гілка клена (Т. Федюк); Бо поцілунок твій **солодкий** (В. Атаманюк); А байдаки **солоні**, як тарані, пропечені смолою і вогнем (В. Стус);

5) ознаки, які сприймаються органами нюху: ...через це тутешнє повітря було сухим і **затхлим** (Н. Сняданко);

6) дотикові ознаки: Він [ніж] зовсім **не гострий** (С. Пиркало);

7) ознаки ваги предмета: Одне число «Плюса» Вашими заходами я **дістав**. Дякую. Але страх мене не захопило. І не газета воно, і папір загубий і **заважкий** (Ю. Шевельов); Ступай – майбутньому назустріч, і хай хода твоя легка **легкою буде** (В. Стус);

8) температурні властивості: Спагеті виявилися **глевкими**, а соус місцями **гарячим**, місцями **холодним** (С. Пиркало);

9) ознаки за розміром, обсягом, відстанню: Дніпро **був широкий** (Л. Костенко); Січневий ранок **довгий** (С. Жадан); «Життя **закоротке**, щоб цілувати крокодилів», – каже Зоран (С. Пиркало); ...складка на перенісці **була значно коротшою** (Н. Сняданко);

10) вікові ознаки людей, тварин, рослин: Хлопцєві минуло п'ятнадцять років, дівчина трохи **молодша** (Т. Прохасько);

11) якості людського характеру, інтелектуальні здібності: Отаман **був балакучим** (І. Білик); Крім того, вони **були добрими** і любили тварин (Т. Прохасько); Мої ж очі кажуть інше: ці люди **добросесні** (А. Дністровий); Він **був підступним**, як змія, **небезпечним**, як орел, **впливовим**, як Гольфстрім (Л. Дереш);

12) фізичні якості істот: ...проте побіліла жінка заявила, що більше не може знаходитися в лікарні, бо є цілком **здоровою** (А. Дністровий); Саня **був молодий і сильний** (А. Чех); Вона **була худа і довгонога**, чимось схожа на коника-стрибунця (С. Андрухович);

13) ознаки зовнішньої форми: Очі у них великі і **круглі** (Л. Костенко); Чорне і **квадратне** в Галки щастя (В. Стус);

14) оцінну ознаку: гарний, красивий, вродливий, поганий: **Гірка** моя доленька (І. Карпа); В горах зв'язок **дуже поганий** (С. Поваляєва); Я **була щасливою**... (Л. Дереш); Вона знала напам'ять усі слова, навіть коли слова **були жахливі** (С. Жадан) тощо.

Предикати якості регулярно поєднуються із суб'єктною синтаксею: Ласкава **ти** була й весела (Д. Павличко); окремі з них, наприклад, **схожий**, **подібний** тощо та предикати якості із семантикою співвідносної міри якості передбачають у своєму семному складі об'єктну синтаксему: Ця любов була схожа **на таїнство** перших причасть (Л. Костенко); Якщо Ви не хочете її оприлюднювати – тоді інша справа, але товстий і солідний піврічник «Дух і Літера» напевно був би **щасливий** (вони там далеко ліберальніші та, зрештою, й

цікавіші за «Сучасність»!) (О. Забужко). На думку І. Вихованця, двовалентні предикати якості утворюють окремий різновид предикатів якості-відношення [Вихованець 1993, с. 256].

Локативні предикати за своїми семантичними характеристиками наближаються до предикатів стану, однак їхня «очевидна формально-синтаксична і семантико-синтаксична своєрідність дає підстави для виділення цього розряду слів в окремий предикатний клас» [Вихованець 1993, с. 256]. Предикати локативності переважно поділяють на три основні групи:

1. Власне-локативні предикати вказують на статичну природу просторової ознаки й презентовані дієсловами типу *бути, перебувати, міститися* тощо: *Роком чи, може, двома пізніше я був у Кембріджі* (Ю. Шевельов); *В одному кутку знаходилась перекошена шафа, в іншому – рукомийник* (С. Жадан). Власне-локативні предикати часто можуть бути формально не вираженими (так званий нульовий присудок, показником якого стає локативний поширювач), пор.: *Готичні смереки над банями буків* (Л. Костенко) – *Готичні смереки були над банями буків*.

2. Процесуально-локативні предикати позначають водночас процес і локативний стан – статичний і динамічний вияви, виражаються дієсловами типу *сидіти, лежати, стояти, висіти; падати, опадати, звалюватися, капати, текти, хилитися* тощо: *Жили ми на горищах і терасах* (Л. Костенко); *Постав розкладачку під соснами* (В. Стус) – статичний вияв; *3 парасольки крапала вода* (А. Курков) – динамічний вияв.

3. Акціонально-локативні предикати поєднують у собі значення дії й динамічний вияв локативності: *В якийсь момент вантажники привезли Кеші на квартиру довгі картонні коробки з трубами для органа* (С. Жадан).

Сполучувальний потенціал предикатів локативності охоплює вияв суб'єктної та локативної синтаксем для власне-локативних і процесуально-локативних статичних різновидів: *12–14 грудня я була в Мінську на форумі «Білорусь і Україна: підсумки сторіччя»* (О. Забужко); *Люди також стояли в коридорі лікарняного відділку та на вулиці* (А. Дністровий); процесуально-локативні предикати, крім суб'єктної, передбачають локативні синтаксеми початкового і кінцевого пунктів руху або шлях пролягання руху: *Я вже давно переїхав з Черкас до Києва* (А. Чех); *Рябцев повільно проїхав по стежині* (А. Курков); акціонально-локативні мають максимальний сполучувальний потенціал, приєднуючи суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну та дві локативні синтаксеми вихідного і

кінцевого пунктів і шлях пролягання: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села* (приклад А. Загнітка).

Предикати кількості становлять периферію в системі предикатних синтаксем. І. Вихованець обґрунтовано доводить, що предикати кількості в сучасній українській мові переміщуються з формальної позиції присудка в підметову позицію, чому сприяє семантичне злиття кількісних показників з предметом [Вихованець 1992, с. 110], пор.: *Було нас троє* (В. Стус) – присудкова формально-синтаксична позиція; *...а межі ними владарює грім, де раптом заяріло три зорі* (В. Стус) – підметова формально-синтаксична позиція.

Предикати кількості поділяються на дві групи:

1. Означено-кількісні предикати, що реалізують значення точної кількості відповідних предметів: *Нас двоє. Завше двоє* (В. Стус); *Труб було зо два десятки* (С. Жадан).

2. Неозначено-кількісні предикати, що виражаються числівниками на позначення неозначеної кількості предметів, наприклад, *мало, кілька, декілька, багато, чимало, немало*: *Туристів, екскурсій було так багато, що мерія не знала, куди розселити людей* (А. Дністровий); *В нас було безліч поїздок* (Л. Дереш).

Предикати кількості поєднуються лише із суб'єктними синтаксемами: *Студентів було одинацять*.

Кожна предикатна синтаксема виявляє свою специфіку в умовах певного контексту, через що можуть виникати омонімічні форми предикатів, які мають різні семантичні характеристики й відповідний сполучувальний потенціал, наприклад, *Хлопчик біжить в парк* – реалізується локативний предикат динамічного різновиду; *Річка біжить* – предикат процесу; *Час біжить* – предикат стану.

11.3. Типологія субстанціальних синтаксем

Субстанціальні синтаксеми як компоненти непередикатного характеру в семантичному плані залежні від предикатів. Важливими для з'ясування своєрідності субстанціальних синтаксем є морфологічні варіанти їхнього вираження.

Типологія субстанціальних синтаксем, представлена в концепції І. Вихованця, включає п'ять основних різновидів: суб'єктну, об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну [Вихованець 1992, с. 112–136].

Суб'єктна синтаксема. Суб'єкт кваліфікують у семантичному синтаксисі як мисленнєвий аналог носія предикативних процесів, станів, відношень у певній події, ситуації [Селіванова 2011, с. 706]. У денотативному плані основною функцією суб'єкта є ідентифікація предмета дійсності, про який ідеться в реченні. У сучасній лінгвістиці

в моделях предетоцентричного фрейму, концепції нексусу як предикативного ядра Дж. Лайонза [Лайонз 2003] та деяких інших суб'єктну синтаксему визначають як рівноправний член предикативного відношення між нею та предикатом [Селіванова 2011, с. 707]. Однак центральність суб'єктної синтаксеми поруч із предикатною в семантико-синтаксичній структурі речення є дискусійною, оскільки суб'єктна синтаксема так само валентно залежна від предиката, як й інші субстанціальні синтаксеми.

Семантична диференціація **суб'єктної синтаксеми** зумовлена специфікою предиката. В українській лінгвістиці найчастіше йдеться про: 1) суб'єкт дії: *Наступного дня **він** [Маріо] пише кілька текстових повідомлень* (С. Пиркало); 2) суб'єкт процесу: *А потім настає **весна*** (С. Поваляєва); 3) суб'єкт стану: *Але **йому** було страшно* (С. Андрухович); 4) суб'єкт якісної ознаки: ***Пітер** суперосвічений і дуже розумний* (С. Пиркало); 5) суб'єкт локативного стану: ***Будинок** над озером*; 6) суб'єкт кількісної ознаки: ***Нас** четверо*.

Основним морфологічним виявом суб'єктної синтаксеми в українській мові є називний відмінок, який у типових випадках функціонує при предикатах дії, процесу, якості, локативності, стану. В академічному виданні «Українська мова. Енциклопедія» називний відмінок визначають універсальним засобом вираження суб'єктної семантики [Українська 2004, с. 661].

Суб'єктній синтаксемі, презентованій називним відмінком, властиві різні семантико-синтаксичні характеристики залежно від семантичного варіанта. Суб'єктна синтаксема у формі називного відмінка при предикатах дії визнається центральною з-поміж семантичних варіантів суб'єктних синтаксем і має такі семантико-синтаксичні диференційні ознаки: 1) залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) динамічність; 4) активність: ***Орися** долонею грубою намистинки накрила* (Люко Дашвар); ***Коля** взув кросівки* (А. Чех).

Називний відмінок у функції суб'єктної синтаксеми при предикатах процесу виявляє специфіку в таких семантико-синтаксичних диференційних ознаках, як: 1) залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) послаблена динамічність; 4) пасивність: ***Масажистка** нервувала* (С. Пиркало); *З ікластого вищиру Вовкулаки важко було зрозуміти, чи **він** сміється, чи плаче, чи, може, просто дивується* (В. Шкляр).

Суб'єктна синтаксема у формі називного відмінка при предикатах якості має такі семантико-синтаксичні диференційні ознаки: 1) залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) статичність; 4) пасивність: ***Діма** був принциповим* (О. Стяжкіна); *Я знаю, **Йохан** був*

загадковим і могутні м (Л. Дереш); Ця тиша була гірша за сварку (В. Шкляр).

У суб'єктної синтаксеми, вираженої називним відмінком при локативних предикатах, залежно від семантичних ознак предиката актуалізуються семантико-синтаксичні властивості або суб'єктної синтаксеми дії, або суб'єктної синтаксеми процесу: У квітні 1993 р. **ЮШ [Юрій Шевельов]** справді приїхав в Україну (О. Забужко); **Ми** просто мовчки сиділи (С. Поваляєва).

Суб'єктна синтаксема у формі називного відмінка при предикатах стану має такі семантико-синтаксичні диференційні ознаки, як: 1) залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) нейтралізована динамічність; 4) пасивність: *А я тебе, а я тебе, а я тебе люблю* (Л. Костенко).

Давальний відмінок у суб'єктній функції найчастіше функціонує при предикатах стану. Така суб'єктна синтаксема характеризується семантико-синтаксичними ознаками: 1) залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) спрямованість стану на істоту; 4) пасивність: ***Мені** не нудно. Просто я не знаю, що сказати* (С. Поваляєва).

Ще одним засобом вираження суб'єктної синтаксеми є знахідний відмінок при предикатах стану типу *морозить, лихоманить, нудить* тощо. Цій суб'єктній синтаксемі властиві такі ж самі семантико-синтаксичні ознаки, що й суб'єктній синтаксемі, вираженій давальним відмінком, при предикатах стану: 1) залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) спрямованість стану на істоту; 4) пасивність: ***Їй** нестерпно нудило* (С. Андрухович); ***Дівчину** лихоманить*.

При предикатах кількості спеціалізованою формою суб'єктної синтаксеми є родовий відмінок. І. Вихованець відзначає його непродуктивність і периферійність з-поміж усіх морфологічних варіантів суб'єктної синтаксеми [Вихованець 1992, с. 118]: ***Тополь** було сім*.

Об'єктна синтаксема. Об'єкт є мисленнєвим аналогом істоти чи неістоти, на які спрямовано дію в структурі пропозиції [Селіванова 2011, с. 508]. Об'єктна синтаксема характеризується такими семантико-синтаксичними диференційними ознаками: 1) валентна залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) пасивність; 4) фінальна спрямованість дії.

Об'єктна синтаксема має семантичні варіанти, що визначаються значенням предиката: 1) об'єкт дії: *Бармен увімкнув радіо* (Л. Дереш); 2) об'єкт процесу: *Директор каже, що з нього всі сміються, але він впевнений, що аеропорт запрацює* (З сайту інтернет-газети «Є»); 3) об'єкт стану: *Видно велетенське озеро, силуети будівель на протилежному боці* (Т. Прохасько); 4) об'єкт якісної ознаки: *Чорний Черемош майже вдвічі довший і значно стрімкіший за Білий* (З сайту

«Освіта.UA»); 5) об'єкт локативного предиката дії: *Кучерява гучно поставила чарку на стіл* (Л. Дереш).

Основним морфологічним засобом вираження об'єктної синтаксеми стає знахідний відмінок, для якого семантико-синтаксична функція об'єкта є первинною. Специфіка знахідного відмінка в ролі об'єктної синтаксеми виявляється в тому, що він поєднується тільки з дієсловами: *Я взяв світлину* (І. Роздобудько); *Неля Мусіївна відчинила вікно* (М. Гримич); *Тарас дістав мобільник і набрав її номер* (А. Курков); *Соня підхоплює шалик і наздоганяє жінку* (С. Поваляєва); *Фізрук дістає з кишені пальта ключ, відчиняє замок, розмотує ланцюг* (С. Жадан).

Родовий відмінок в об'єктній функції часто взаємодіє із знахідним. Ця взаємодія, за спостереженнями І. Вихованця, переважно відбувається у сферах заперечних об'єктних конструкцій, розмежування семантики непартитивності / партитивності й факультативного використання знахідного та родового відмінків [Вихованець 1992, с. 120–124], пор.: *Яким шляхом він добувся адресата, мені не зовсім ясно: я не бачила оригінального упакування з адресою* (О. Забужко) – заперечна конструкція; *А тепер хочу оселедця, чорного хліба, шоколадних цукерок і персиків* (С. Андрухович); *Цукерок я тобі не накуплюсь* (В. Стус) – семантика партитивності; *Улянка зновика надвір вийшла й рушника чоловікові подала* (В. Лис); *Валера незадоволено підхоплює капелюха* (А. Чех) – факультативне використання обох відмінків: *подала рушник / рушника; підхоплює капелюх / капелюха* тощо.

Морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми при предикатах дії на кшталт *допомагати, дякувати, заважати, шкодити, прислужувати* тощо є давальний відмінок: *Тепер він [хлопець] допомагає мамі в домашніх роботах* (Т. Прохасько); *Йому так само сухо дякує Пашка* (С. Жадан). Давальний відмінок на позначення об'єктної синтаксеми функціонує також при предикатах стану типу *вірити, довіряти, заздрити, симпатизувати*: *...то я не заздрив би – ні тій людині, ні тому ближньому* (В. Стус); *Більше довіряй людям* (Л. Дереш); *Козубу вірив навіть Невіруючий Хома* (В. Шкляр).

Морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми виступає орудний відмінок при дієсловах зі значенням 1) керівництва, володіння типу *керувати, командувати, завідувати, володіти* та ін.: *...до того ж пише, що керує відділом маркетингу лондонської філії однієї з найбільших глобальних інтернет-компаній* (С. Пиркало); *Хоч керівником відділу ніби був Карпович, усім командував Якобсон* (Ю. Шевельов); 2) стосунку до об'єкта на кшталт *дорозжити,*

захоплюватися, цікавитися, пишатися, милуватися і под.: Я милувався цією нехитрою **композицією** (С. Ушкалов); Гр. Грабович у своїй праці занадто захопився Шевченковим **міленаризмом** (О. Забужко); Він [Йохан] більше цікавився **історією**, ніж сьогоденням, і медіа, ніж реальністю (С. Пиркало); 3) руху на зразок **ворушити, хитати, кидати, замахуватись, жестикулювати, розводити** та ін.: Захарко **ворушив губами**, рахуючи вершників (В. Шкляр); Так, так, каже він [Зоран] і чомусь **заперечно хитає головою** (С. Пиркало); ...унизу – **розмахує** прищербленою **шаблюкою** іграшковий Микола Щорс (В. Стус).

Морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми може бути також місцевий відмінок: ...**ти не дуже розбираєшся в фінансових деталях** (С. Пиркало); **О, ви знаєтесь на музиці?** (І. Роздобудько).

Адресатна синтаксема. Адресат позначає особу або іншу істоту, на користь чи на шкоду якої відбувається дія. Адресатна синтаксема функціонує тільки при предикатах дії й характеризується такими семантико-синтаксичними диференційними ознаками: 1) валентна залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) пасивність; 4) фінальна спрямованість дії на істоту.

Адресатна синтаксема реалізується при предикатах дії або окремих акціонально-локативних предикатах типу **давати, дарувати, присвячувати, нести, вручати, продавати, писати** тощо: Онисим Ляц завжди **давав хлопцям** мед зі своєї пасіки цілими цебрами (В. Шкляр); Скажи, **пощо мені подарував** цей світ (В. Стус); Свій виступ Ципердюк **присвятив Міланові Кундері** (О. Гнатюк); ЮШ [Юрій Шевельов], з тою усмішкою, з якою в голлівудських фільмах вимовляють «серпрайз!», **вийняв із течки й вручив мені** машинопис готової (!) **передмови до «неготового» ще «Автостопу»** (О. Забужко); Він [Василь Стус] **ніс даровану йому іскру Божу з гідністю і лицарською одвагою, не згинаючись і не обминаючи** (Є. Сверстюк).

Основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми в українській мові є давальний відмінок, для якого адресатна семантико-синтаксична функція є первинною: Я **шепочу синочкові: не треба, горобчику** (В. Стус).

Родовий відмінок з прийменником **для** в ролі адресатної синтаксеми І. Вихованець кваліфікує функційним еквівалентом давального відмінка [Вихованець 1992, с. 126]: ...**батьки її учнів поголовно були захоплені садівниками й щоразу готували для вчительки біології каверзні запитання** (Н. Сняданко); **Ти співав для мене пісню вечорами** (Л. Костенко).

Інструментальна синтаксема. Інструментив визначають як мисленнєвий аналог знаряддя дії в семантико-синтаксичній структурі речення [Селіванова 2011, с. 202]. Інструментальна синтаксема подібно до адресатної сполучається тільки з предикатами дії, характеризуючись такими семантико-синтаксичними диференційними ознаками: 1) валентна залежність від предиката; 2) субстанціальність; 3) пасивність; 4) нерозчленована динамічність.

Переважно лінгвісти виділяють два семантичні варіанти інструментальної синтаксеми – знаряддя дії та засіб дії. Семантичний варіант знаряддя дії вказує на конкретний предмет, який використовується для успішного завершення дії: *Потім [Танасиха] обмотала **мотузкою** ножиці, якими різала пуповину, й підсунула їх під породілля* (В. Шкляр). Інструментальна синтаксема із семантикою засобу дії позначає істот і механізми, за допомогою яких реалізується дія: *Герман вирушав **поїздом** до найближчого містечка, а вже там Аня зустрічала його **машиною** і далі вони їхали разом* (Н. Сняданко).

Головним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми є орудний відмінок, для якого інструментальна семантико-синтаксична функція виступає первинною: *Увечері після заходу сонця Ганнуса **низько** запнулася **хусткою*** (В. Шкляр); *Він цюкає і порізи **затирає сіллю*** (О. Лишега).

За спостереженнями І. Вихованця, з орудним відмінком в інструментальній функції в українській мові конкурують прийменниково-відмінкові форми знахідного відмінка [Вихованець 1992, с. 129]: *Товстун-кондитер мовчки дивився **у вікно*** (А. Дністровий); *Кожен корж він [Пітер] пропускає **через машинку**, від чого той стає тоншим* (С. Пиркало); *Дядько Трохим злякався, потяг **за мотузку** гальмо й зупинив млина* (В. Шкляр); ***За гроші** не купити тільки час* (А. Кузьменко).

Інструментальна синтаксема може також виражатися прийменниково-відмінковими формами місцевого відмінка через нейтралізацію в ньому первинного просторового значення: *Ото, як перестану цюпати **на** своїй еквіваковій **машинці**, то воно означатиме, що кількість перейшла в якість* (Ю. Шевельов); *Ми їздили **на велосипедах** через пустелю Гобі* (Л. Дереш); *А ще в одному вікні замріяний юнак з яскравою рудою чуприною ходив від ліжка до дверей і пригнічено розмовляв із кимось **по телефону*** (С. Жадан).

Родовий відмінок реалізує інструментальну семантику в прийменниково-відмінковій формі з + род. в.: *Розлучена ріка **стріляє з лука**, бо серпня відридали солов'ї* (В. Стус). Увіразнює інструментальне

значення родового відмінка вторинний прийменник *за* допомогою: *Волосся зібрала назад за допомогою заколки* (С. Пиркало).

Локативна синтаксема. Локатив являє собою мисленнєвий аналог місцезнаходження, вектора пересування, шляху руху в семантико-синтаксичній структурі речення [Селіванова 2011, с. 372].

Локативна синтаксема функціонує при власне-локативних предикатах, локативних предикатах процесу та акціонально-локативних. Відповідно семантичними варіантами локативної субстанціальної синтаксеми стають локативні синтаксеми зі значенням статичної локалізації, локативні синтаксеми зі значенням напрямку руху та локативні синтаксеми зі значенням шляху, пор.: *Книжка – на столі* (статичний власне-локативний варіант); *Мати бігла за дитиною* (варіант з динамічним значенням напрямку руху); *Дівчина зайшла в церкву* (варіант з динамічним значенням шляху руху – кінцевий пункт); *Батько вийшов з хати* (варіант з динамічним значенням шляху руху – початковий пункт).

Семантична специфіка та морфологічний спосіб вияву локативної синтаксеми визначаються не тільки характером локативного предиката, а й властивостями локативного прийменника, що є частиною локативної субстанціальної синтаксеми [Вихованець 1992, с. 172], [Кульбабська 2011, с. 447]. В українській мові прийменників локативної семантики налічується більше ста одиниць [Вихованець 1993, с. 263], [Степаненко 2004, с. 15]. Конкретні значеннєві відтінки локативності відповідної синтаксеми формуються з урахуванням, з одного боку, ознак контактності / дистантності, а з іншого, – статичності / динамічності. Зокрема, можна вести мову про такі значення статичної локативної субстанціальної синтаксеми:

1) контактної статичної внутрішньої локалізації (основними засобами вираження є прийменниково-відмінкові форми з прийменниками *у / в, всередині, серед*): *А всередині ресторану – столики під білими скатертинами, порцеляна сервізу, добірне меню, зразкова обслуга...* (Ю. Шевельов); *У кімнаті стояло ліжко й побитий життям канцелярський стіл* (С. Жадан);

2) статичної контактної локалізації з поверхнею просторового орієнтира (прийменники *на, зверху, поверх*): *Тепер він [ворон] сидів на дубі* (В. Шкляр);

3) загальної статичної дистантної локалізації щодо просторового орієнтира (прийменник *поза*): *Якобсон був тоді десь поза містом, і перша зустріч наша відбулася аж десь у вересні* (Ю. Шевельов);

4) статичної дистрибутивної контактної локалізації (прийменники *по, повз, впоперек, вздовж*): *Глядачі знову масово розташувалися по периметру спортивного майданчика* (З сайту «Чортків. City»);

5) статичної локалізації за ознакою близькості щодо просторового орієнтира (прийменники *біля, близько, коло, при* тощо): *Сидимо біля погаслого **вогнища*** (В. Стус); *Ще мене виглядає й стоїть при коні Осіянна печаллю княжна половецька* (Д. Кремінь); *Штаєрман переминався з ноги на ногу біля ескалатора* (М. Кідрук);

6) статичної просторової локалізації по колу (прийменники *навколо, довкруги* тощо): *Міліція заздалегідь розташувалася навколо центральної площі* (А. Дністровий);

7) статичної локалізації між просторовими орієнтирами (прийменники *між, поміж*): *А поміж сестер-жалібниць, котрі доглядали за ними, якимось дивом опинилася Тіна* (В. Шкляр);

8) статичної дистантної горизонтальної локалізації з відповідними різновидами:

а) перед просторовим орієнтиром (прийменники *перед, проти, спереду*): *Боло стояв перед фанерним **столом** начальника цеху* (Т. Антипович); *Школа якраз напроти мого **будинку**, на розі Володимирської й Десятинної* (А. Курков);

б) за просторовим орієнтиром (прийменники *за, позаду, поза*): *За холодильником стоїть Маріо* (С. Пиркало); *Далеко позаду авто височіли голі Андійські хребти* (М. Кідрук);

в) поблизу просторового орієнтира (прийменники *поряд, побіч, збоку*): *Стоїть він поруч з хлопцями, що стали побратимами* (О. Вітвіцький);

г) з обох боків просторового орієнтира (прийменники *обабіч, обіруч*): *Решта дівчат сиділа обабіч неї* (Л. Дереш);

г) на незначній відстані від просторового орієнтира (прийменники *осторонь, осторонь від*): *Албанія спокійно залишилась осторонь Об'єднаної Європи, перебуваючи у самому її центрі!* (А. Курков);

д) на близькій відстані від кінцевої частини або краю предмета (прийменники *край, кінець*): *Простеливши на траві свою «вихідну» бекешу, Чорний Ворон лежав у холодку **край** невеличкої **галявини*** (В. Шкляр);

9) статичної дистантної вертикальної локалізації (прийменники *над, понад, вище, під, попід, нижче*): *Неприсутні обителі монахів у буквальному розумінні нависають над землею* (М. Кідрук); *З-під стола тим часом стирчать два держаки від лопат* (С. Ушкалов).

Динамічна локативна субстанціальна синтаксема характеризується такими відтінками значення:

1) наскрізний рух у межах просторового орієнтира (прийменники *через, крізь, по*): *Довелося ставати рачки і повзти по мінному полі вікопомних проб і помилок* (Т. Антипович); *Вони так і поїхали б через ліс на Телепине* (В. Шкляр); *А Україна проходить крізь стрій, бо ще не вмерла* (Д. Лазуткін);

2) рух у напрямку довжини та ширини просторового орієнтира (прийменники *вздовж, впоперек*): *Трохи відсапавшись, повільно рушив уздовж стіни* (Т. Антипович); *Тричі була на місці бою, обходила вздовж і впоперек того поля, де пролилася синова кров* (З сайту «БазарМед!а в Україні»);

3) динамічна локалізація позаду рухового предмета як просторового орієнтира (прийменники *за, вслід, слідом за*): *...кулі літають за людьми скажені собаки* (Є. Соболь); *На своєму вірному віслучкові він [Санчо Панса] тюпає слідом за господарем по ідеологічному центру Мадриду* (Ю. Шевельов);

4) лінійна динамічна локалізація близько просторового орієнтира (прийменники *мимо, повз, попри*): *Зірвавшись угору, птахи мчали повз парки, повз університет* (С. Жадан);

5) динамічна локалізація щодо просторового орієнтира, який рухається в протилежному напрямі (прийменники *назустріч, навстріч*): *Назустріч їм з кабіни пікапа висковзнув шофер* (М. Кідрук);

6) динамічна локалізація в напрямку перетину руху предмета як просторового орієнтира (прийменник *навперейми*): *Прикордонники, які кинулися навперейми порушникам, встигли затримати лише одного з них* (З сайту «UNN»);

7) вихідний пункт руху (прийменники конкретизують параметри дистантної щодо просторового орієнтира локалізації вихідної точки руху – (горизонтальної, вертикальної, проміжної локалізації тощо: *від, з, з-за, з-межи, з-над, з-під, з-поза та ін.*): *Нині ми виходимо з мертвої зони залятого слова, про яке Григій Тютюнник якось сказав: «Говорить, але мовчить»* (Є. Сверстюк); *Це було в ті дні, коли мама з татом уже давно повернулися з-за кордону* (І. Карпа); *А пані Заєць виймала з-під подушки твердезний буханець хліба* (Т. Прохасько); *Зі своєї високої гори вона щодня сходила майже десять кілометрів* (Т. Прохасько);

8) кінцевий пункт руху (прийменники *в, за, на, над, перед, під, по, поза, поміж, до, всередину, наперед, у бік, у напрямі, в напрямку* тощо): *...тітка зітхає, кидає букети під стіну і йде геть* (С. Поваляєва); *Дух, візьми на свої крила Та й неси над морем Чисті душі, повні сили, Гідності й любові!* (К. Гурина); *Здригнувсь Майдан. Злетіло понад*

світом: «Героям слава! Слава Україні!» (Є. Комісарук); *А через тиждень до Чорного лісу приїхав Завірюха* (В. Шкляр); *Одного такого дня в містечко прийшла біла дівчинка* (А. Дністровий); *Сніг рухався на схід* (С. Жадан); *Соня чомусь кидається в бік лазнички* (С. Поваляєва); *...вони нарешті опинилися перед дверима номера* (Н. Сняданко);

9) загальний шлях руху (орудний безприймений): *Поклавши на ноші непритомного Коляду, рушили лісом на хутір Буда* (В. Шкляр); *Діти котять колеса Центральним майданом міста* (О. Козинець).

Морфологічними варіантами локативної субстанціальної синтаксеми є прийменникові форми місцевого, знахідного, родового, орудного і давального відмінків та орудний безприймений відмінок. Місцевий відмінок – основний морфологічний варіант локативної синтаксеми через його первинність у цій семантико-синтаксичній функції. За спостереженнями І. Вихованця, прийменникові форми місцевого та орудного відмінків найчастіше вживані для вираження статичної локалізації, а прийменникові конструкції із знахідним і давальним – динамічної локалізації [Вихованець 1993, с. 263], пор.: *На столику перед Фредом лежав пошарпаний зишок із надірваною дермантиноюю обкладинкою – щоденник професора Койфмана* (Т. Антипович); *І ось вона перед масивними залізними дверима* (С. Андрухович) – статична локалізація; *Угледівши Ворона, Дося скотилася з валу й побігла йому назустріч* (В. Шкляр) – динамічна локалізація. Родовий прийменниковий вживається на позначення як статичної, так і динамічної локативності: *Біля Соні залишаються тільки Антон з Анжелою* (С. Поваляєва) – статична локативність; *Підійшов до вікна, прочинив його навстіж і вдихнув протухле повітря ночі* (Т. Антипович) – динамічна локативність.

Отже, кожна синтаксема реалізується в семантичних і морфологічних варіантах, у яких і відбувається її конкретизація як мовної семантико-синтаксичної одиниці.

Тема 12. Синтаксеми в структурі семантично ускладненого речення

12.1. Поняття вторинних синтаксем

Просте речення в реальних умовах функціонування не завжди відтворює схему семантично елементарного, досить часто в ньому вживаються, крім базового предиката й валентно зумовлених ним первинних субстанціальних синтаксем, компоненти невалентного характеру, за якими в українському мовознавстві закріпилася назва **вторинних предикатних синтаксем** [Вихованець 1992, с. 137–160], [Вихованець 1993, с. 264–278], [Кульбабська 2011].

Вторинні предикатні синтаксеми виникають унаслідок дериваційних трансформаційних процесів вихідних семантично елементарних речень зі збереженням характеру семантико-синтаксичних відношень між ними [Вихованець 1992, с. 137]. Вторинні предикатні синтаксеми, на думку О. Кульбабської, відображають процеси вторинної предикації. Мовознавиця кваліфікує вторинну предикацію як «семантико-синтаксичну категорію простого неелементарного речення, яка виражає сукупність додаткових ознак (не ознаку предмета!) у типових виявах особливого їх різновиду – семантики відношень, а також корелює на денотативному рівні з окремою ситуацією, відображуваною нереченнєвою пропозицією» [Кульбабська 2011, с. 559–560].

Семантично неелементарне просте речення має своєрідний характер співвідношення категорії предикативності й кількості вміщених пропозицій у ньому: монопредикативне, але поліпропозитивне речення. У семантично неелементарному простому реченні спостерігається взаємодія базового предиката як виразника предикативності й пропозитивності з вторинними предикатними синтаксемами, що лише зберігають потенціал предикативності й при цьому реалізують свої пропозиції, зокрема, у реченні *Кім сумно поглянув на мене* (І. Роздобудько) – функціонування компонента *сумно* є результатом процесу вторинної предикації, оскільки вихідними структурами для аналізованого речення є *Кім був сумний* + *Кім поглянув на мене*; відповідно в реченні наявні дві пропозиції, вторинна предикатна синтаксема *сумно* виражає якісну характеристику стану, що є похідною від первинного предиката якості *був сумний*, та взаємодіє з базовим предикатом стану *поглянув*.

Вторинні предикатні синтаксеми часто є похідними від складнопідрядних речень [Городенська 1991], наприклад, речення

Близько полудня Тарас набрав номер Дарки (А. Курков) є семантично неелементарним, оскільки утворилося шляхом згортання складно-підрядного і простого семантично елементарного речень *Тарас набрав номер, коли було близько полудня* + *Номер був Дарчин*. В аналізованому реченні вміщено три пропозиції, що відображають відповідні ситуації мовлення: базовий предикат *набрав* формує основну реченнєву пропозицію; компонент *близько полудня* вказує на процес вторинної предикації, є вторинною невалентною предикатною синтаксемою, що передає темпоральні семантико-синтаксичні відношення; невалентний компонент *Дарки* є вторинною атрибутивною предикатною синтаксемою із семантикою посесивності (приналежності), що постає внаслідок процесів вторинної предикації.

Вторинні предикатні синтаксеми як результат вторинної предикації виражають вторинні семантико-синтаксичні відношення, зокрема, з-поміж них І. Вихованець виділяє темпоральні, допустові, причинові, цільові, умовні, атрибутивні, відповідності / невідповідності, модальні [Вихованець 1992, с. 137–160]; О. Кульбабська додає до них ще зіставно-виокремлювальні, якісної характеристики дії, порівняльно-асоціативні, апозитивні, кількісні [Кульбабська 2011, с. 256–385].

Виразниками вторинних семантико-синтаксичних відношень найчастіше є прийменниково-відмінкові форми, при цьому роль прийменника, на думку І. Вихованця, є визначальною, тому що він надає предикатному слову відповідної формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної функції, реалізуючи здебільшого обставинні семантико-синтаксичні відношення, та поєднує вихідні речення в семантичну складну конструкцію, наприклад, *Після виконання «Щедрика» він... почав пробиратися до виходу* (І. Роздобудько) – *Коли виконали «Щедрик», він почав пробиратися до входу*. Категорійна морфологізація прийменниково-відмінкових форм свідчить про посилення обставинної семантики вторинної предикатної синтаксеми, наприклад, *А ввечері я знов зіштовхнувся з ним посеред натовпу студентів* (І. Роздобудько).

Вторинні предикатні синтаксеми, на відміну від первинних, мають такі диференційні ознаки (за І. Вихованцем та О. Кульбабською):

1. Незумовлені валентністю предиката.
2. Похідні від простих семантично елементарних і складно-підрядних речень.
3. Виникають унаслідок процесів вторинної предикації.
4. Окреслюють окрему пропозицію.
5. Факультативні в семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній структурі речення.

6. Ускладнюють семантично елементарні речення.

7. Виражають вторинні семантико-синтаксичні відношення.

Останнім часом в українській лінгвістиці є спроби виокремити й **вторинні субстанціальні синтаксеми** [Кульбабська 2011, с. 386–475], які вважають також складними субстанціальними синтаксемами [Вихованець 1993, с. 266–269]. Вторинні субстанціальні синтаксеми, як і вторинні предикатні, є показниками семантичного ускладнення речення. Вторинні субстанціальні синтаксеми змінюють свою первинну семантико-синтаксичну позицію, через що їх доцільно кваліфікувати синкретичними, оскільки в них поєднуються різні субстанціальні значення, наприклад, суб'єктно-об'єктні, суб'єктно-інструментальні, суб'єктно-адресатні: *Руки Сашика Сулими міцно тримали велосипед* (Люко Дашвар) – компонент *руки*, реалізуючи інструментальну семантику, займає суб'єктну позицію, отже, є вторинною субстанціальною синтаксемою й виражає суб'єктно-інструментальні семантико-синтаксичні відношення. До того ж у пропонуваному реченні функціонує вторинна предикатна синтаксема *міцно*, що вказує на якісну характеристику дії *тримав*; порівняймо вихідні семантично елементарні речення з аналізованим семантично ускладненим: *Сашко Сулима тримав велосипед руками* + *Руки були міцні*.

Крім вторинних субстанціальних синтаксем, у семантично неелементарному реченні функціонують **вторинні перехідні синтаксеми**, зокрема суб'єктно-предикатні, об'єктно-предикатні, предикатно-інструментальні тощо. Уживання таких вторинних перехідних синтаксем зумовлене переміщенням предикатного слова в синтаксичну субстанціальну позицію, у якій воно набуває відповідної субстанціальної функції (суб'єктної, об'єктної тощо), але при цьому зберігає свій валентний потенціал і семантику відношень між вихідними семантично елементарними реченнями. Наприклад, речення *Рябцеву почувся шурхіт одягу* (А. Курков) утворилося внаслідок згортання двох елементарних реченнєвих структур *Хтось шурхотів одягом* + *Рябцев це почув*; у реченні реалізуються дві пропозиції, що відображають відповідні ситуації мовлення, компонент *шурхіт* вказує на процес вторинної предикації, є вторинною перехідною синтаксемою, що взаємодіє з базовим предикатом *почувся*, переміщуючись з предикатної у валентно зумовлену синтаксичну позицію суб'єкта й зберігаючи свій валентний потенціал *шурхотів одягом* → *шурхіт одягу*.

Отже, вторинні синтаксеми завжди є показниками семантичного ускладнення елементарного речення, що стає насамперед результатом процесів вторинної предикації. Вторинні синтаксеми факультативні в

структурі речення, тому їх уживання мотивоване актуалізацією важливої для мовця інформації; похідність вторинних синтаксем визначає специфіку реалізованих ними семантико-синтаксичних відношень; особливості трансформаційних процесів вихідної реченневої структури є підставою для встановлення їхніх основних різновидів – вторинні предикатні синтаксеми, вторинні субстанціальні синтаксеми, вторинні перехідні синтаксеми.

12.2. Типологія вторинних субстанціальних синтаксем

Особливістю **вторинних субстанціальних синтаксем** є поєднання в їхній семантиці кількох субстанціальних категорійних значень, зокрема суб'єктної та об'єктної, суб'єктної та адресатної, суб'єктної та інструментальної. Цей синкретизм семантики пояснюється тим, що первинні субстанціальні синтаксеми, переміщуючись в інші субстанціальні позиції, зберігають вихідну семантику й набувають нової.

З-поміж вторинних субстанціальних синтаксем українські мовознавці виділяють синтаксеми з об'єктно-суб'єктним, адресатно-суб'єктним, інструментально-суб'єктним, локативно-суб'єктним значенням [Вихованець 1992, с. 166–170], [Кульбабська 2011, с. 386–409]. Спільним для всіх цих різновидів вторинних субстанціальних синтаксем є те, що синтаксеми об'єктної, адресатної, інструментальної та локативної семантики переміщуються в типову для суб'єктної синтаксеми формально-синтаксичну позицію підмета.

Вторинна субстанціальна об'єктно-суб'єктна синтаксема виникає в результаті перетворення активних реченневих конструкцій у пасивні, а саме відбувається транспозиція відмінкових форм знахідного відмінка, що в типових випадках виражає семантику об'єктної синтаксеми, пор.: *Студенти пишуть лекцію* – *Лекція написана студентами* або *Доці роз'їли руді стежки* – *Руді стежки роз'їдені доцями* (Л. Костенко); у вихідних реченнях об'єктна синтаксема *лекцію* займає типову для себе синтаксичну позицію сильнокерованого прислівного поширювача (прямого додатка), у похідних – набуває семантичного ускладнення через переміщення в типову для суб'єктної синтаксеми позицію підмета в називному відмінку.

Вторинна субстанціальна об'єктно-суб'єктна синтаксема функціонує також як компонент подвійної синтаксичної залежності, яка виникає внаслідок згортання елементарних з семантичного погляду речень, пор: *Я пам'ятаю її [маму] досить милою та приємною* (А. Чех) – *Вона [мама] була досить мила + Вона [мама] була досить приємна + Я пам'ятаю її [маму]*. Поєднуючись із предикатом стану *пам'ятаю*,

синтаксема її [мamu] в знахідному відмінку вказує на об'єкт стану, а щодо вторинних атрибутивних предикатних синтаксем *милою та приємною* – на суб'єкт якості.

За спостереженнями О. Кульбабської, об'єктно-суб'єктна синтаксема функціонує в реченнях з предикатами дії типу *просити, попросити, прохати* тощо, які поєднуються з так званим об'єктним інфінітивом, у такому разі субстанціальна синтаксема вміщує в собі значення об'єкта дії й потенційного суб'єкта дії [Кульбабська 2011, с. 398], пор.: *У загаданий телефонній розмові Л. Танюк просив ЮШ [Юрія Шевельова] написати про Миколу Куліша ще раз, з позиції вже не українського критика, а нью-йоркського театрал...* (О. Забужко) – *Л. Танюк попросив ЮШ [Юрія Шевельова] + ЮШ [Юрій Шевельов] напише про Миколу Куліша.*

Вторинна субстанціальна адресатно-суб'єктна синтаксема вказує на адресата вольової дії мовця та суб'єкта потенційної дії співрозмовника. Адресатно-суб'єктна семантика доволі часто реалізується при предикатах дії на зразок *наказувати, допомагати* тощо з інфінітивним вторинним предикатним компонентом: *Пітер дозволяє тобі допомогти* (С. Пиркало). – *Пітер дозволяє тобі + Ти допоможеш.*

Поширеними вторинними субстанціальними адресатно-суб'єктними синтаксемами в українській мові є вокативні синтаксеми у формальній синтаксичній позиції підмета. Вокативні синтаксеми адресатно-суб'єктної семантики формуються в процесі сполучення двох елементарних речень в одне ускладнене під впливом семантики імператива (дієслівного предиката у формі наказового способу) [Вихованець 1992, с. 187]. М. Скаб умотивованою вважає таку семантико-синтаксичну модель вокативних конструкцій: *Я (мовець) наказую тобі (адресату мовлення), щоб ти (адресат мовлення) слухав і щоб ти (адресат) діяв* [Скаб 2002, с. 142], наприклад: *Подаруй мені, доле, у вікнах березу* (Л. Костенко); *Допоможіть зупинити злодюгу, отче!* (Люко Дашвар); *Пане Юрію, запитайте Аліка, він не дасть збрехати* (А. Курков); *Доню, ходи-но сюди, маю розмову* (Т. Горіха Зерня); *Ти, кароче, давай, не кисни, Соню!* – *усміхається Антон і простягає Соні долоню* (С. Поваляєва).

Кличний відмінок як основний виразник вокативних синтаксем в українській мові, поєднуючись із формою імператива, характеризуються такими семантико-синтаксичними ознаками: 1) синкретичною субстанціальністю (адресатно-суб'єктною); 2) формально-синтаксичною центральністю (синтаксична позиція підмета); 3) пасивністю – потенційною активністю; 4) фінальною спрямованістю – вихідною

потенційною спрямованістю; 5) супровідною емотивністю [Вихованець 1992, с. 187].

Вторинна інструментально-суб'єктна синтаксема виникає в результаті переміщення інструментальної синтаксеми у формальну підметову позицію суб'єкта у двоскладних реченнях й позицію поширювача в безособових односкладних реченнях. Особливістю такої транспозиції інструментальної синтаксеми стає обов'язкове звільнення формальної позиції називного суб'єкта дії, після чого й відбувається її заповнення компонентом з інструментальною семантикою: *На клавішах твоїх швидкий, гучний таночок Чиясь весела виграва рука* (Леся Українка); *З кожним днем приїздило дедалі більше туристичних автобусів і авто* (А. Дністровий); *Телефон дзвонив* (О. Стяжкіна); *Але як тільки повернувся ключ у замку дачі Сіробаб, Павло Минович ожив...* (М. Гримич).

Вторинні локативно-суб'єктні синтаксеми, на відміну від первинних локативних синтаксем, реалізуються при предикатах стану, їхня специфіка виявляється в тому, що вони незумовлені валентністю предиката, через що займають детермінантну позицію поширювача: *Як тихо, Як темно, Як глухо у хаті, мов в небі* (В. Атаманюк); *У барі людно...* (Т. Горіха Зерня); *У дванадцятому номері готелю «Континенталь» було досить зимно* (І. Роздобудько); *Там було порожньо...* (Н. Сняданко).

12.3. Перехідні синтаксеми предикатно-субстанціонального типу

Підставою для виділення **вторинних синкретичних перехідних синтаксем** стає здатність предикатних (ознакових) слів-субстантивів займати субстанціональні позиції, стаючи при цьому валентно зумовленими від базового предиката речення й набуваючи відповідних своїй новій позиції функцій субстанціональних синтаксем. До того ж предикатні синтаксеми в субстанціональних позиціях зберігають властивості ознакового слова, зокрема вихідну валентність, та семантику між елементарними простими реченнями [Вихованець 1992, с. 161–166], [Кульбабська 2011, с. 411–475].

Перехідна суб'єктно-предикатна синтаксема досить поширене явище в семантично ускладненому реченні. За спостереженнями українських мовознавців предикатна синтаксема переходить у субстанціональну позицію суб'єкта в простих реченнях здебільшого 1) із суб'єктною номіналізацією; 2) зі зв'язковими дієсловами-предикатами; 3) із суб'єктним інфінітивом [Кульбабська 2011, с. 412].

Суб'єктна номіналізація – це така трансформація семантико-синтаксичної структури речення, за якої процесуальна ознака

позначається не дієсловом, а похідним субстантивом [Гак 2000, с. 719]. Наприклад, речення *Мерехтіння сніжинок засліпило нас* (І. Роздобудько) зазнає відповідних трансформацій: *Ми були засліплені + (тому що) Сніжинки мерехтіли*, тобто між вихідними реченнями реалізуються причиново-наслідкові відношення. Предикат другого речення *мерехтіли* переміщується у формі похідного субстантива *мерехтіння* в суб'єктну позицію основного речення, зберігаючи при цьому каузальність семантики й набуваючи суб'єктного значення. І. Вихованець вважає, що в подібних ситуаціях з предикатно-суб'єктними синтаксемами вихідна семантика складного речення видозмінює власне-суб'єктне значення називного відмінка в значення каузального суб'єкта [Вихованець, Городенська 2004, с. 66]. Схожі семантико-синтаксичні процеси спостерігаємо також у реченнях з позиційно-квалітативним (якісним) суб'єктом, що найчастіше виражений деад'єктивом, пор.: *Ця її [жінки] рішучість... насторожувала птахів* (С. Жадан) – *Птахи насторожилися + (оскільки) Вона [жінка] була рішуча; Власна чесність тобі подобається* (С. Пиркало) – *Тобі подобається + (бо) Ти чесна* тощо.

Вторинні предикатні синтаксеми можуть займати субстанціальну суб'єктну позицію, яка зумовлена «семантично наповненими зв'язковими дієсловами-предикатами» (за І. Вихованцем) на кшталт *викликати, зумовлювати, спричинювати, породжувати, призводити, передбачати* тощо. Семантичні особливості таких зв'язкових дієслів полягають у тому, що: 1) вони є предикатами з двобічною валентністю; 2) реалізують каузальні семантико-синтаксичні відношення (причина – наслідок) між поєднуваними компонентами; 3) поєднувані компоненти є відпредикатними субстантивами [Кульбабська 2011, с. 418]: *Моя критика української провінційності... викликає у В. Неборака щирий патріотичний гнів* (О. Забужко) – *Я критикую провінційність + (тому) В. Неборак гнівається; Бідність породжує сором* (З часопису) – *Хтось бідний + тому Він соромиться* тощо.

Перехідна суб'єктно-предикатна синтаксема в українській мові може виражатися (за О. Кульбабською):

1) абстрактними іменниками на позначення явищ, властивостей, процесів, понять, пов'язаних з відчуттями і почуттями, наприклад, *образ, неспокій, горе, хвилювання, страх, неволя, щастя, радість, віра* тощо: *У деяких випадках **фобії**, навпаки, зумовлюють ірраціональну емоційну реакцію* (З сайту «Вікіпедія»); ***Стрес** породжує тривогу й напруження* (З часопису); ***Любов** породжує любов* (З часопису);

2) іменниками на позначення мисленнєво-мовленнєвої діяльності, зокрема, *думка, згадка, промова* та ін.: **Гумор** викликає *сміх* (З сайту «Українська правда»); ... його [Юрія Шевельова] *думка* й далі *випромінювала енергію*... (О. Забужко);

3) іменниками на позначення зовнішніх подразників, наприклад, *грюкіт, сміх, цокіт* тощо: **Ридання** перейшли у *виснажений плач* (С. Андрухович); **Війни, чума, пошесті, голод, поява комет і інші небесні явища** знаменували *загибель світу* (В. Домонтович);

4) назви неістот на кшталт *новина, звістка, обставини* та ін.: **Ця реклама** викликала *гнів і осуд* *індуїстської громади країни* (З сайту «BBC Україна»).

Позицію субстанціальної суб'єктної синтаксеми може також займати інфінітив, що загалом характеризується складністю синтаксичної кваліфікації. Обґрунтованою видається думка О. Кульбабської про те, що інфінітив у субстанціальній суб'єктній позиції має властивість поєднуватися з предикатами оцінного стану у формі оцінних іменників, прикметників, прислівників, станівників (слів категорії стану), а загалом таке висловлення доцільно тлумачити як оцінне [Кульбабська 2011, с. 424]. Базовий предикат у таких реченнях називає стан певної особи в результаті виконаної дії або вчинку, а також передає оцінку мовця щодо окресленої ситуації. Речення з інфінітивом у суб'єктній позиції являє собою згортання оцінних пропозицій типу *Мовець вважає, що...* / *Мовець відзначає, що...* / *Мовець переконує, що...* та ін. Наприклад, **Основне – не поспішати. Треба добре роззнайомитися, розпитати.** (С. Пиркало); **Гострити ножі – це одне з найбільших задовольень у житті** (С. Пиркало); **Додзвонитися** *було марно* (О. Забужко) тощо.

Вторинна об'єктно-предикатна синтаксема в структурі семантично ускладненого речення найчастіше презентована так званими об'єктними інфінітивами, які залежні від базового предиката й означають дію особи, відмінної від суб'єкта основної дії, пор.: ...[колишній] *дозволив самій собі все купити* (С. Андрухович) – ...[колишній] *дозволив їй + (так що) Вона все купила собі*; вторинна предикатна синтаксема *купити*, займаючи позицію об'єктної, зберігає при цьому валентний потенціал, відкриваючи позиції об'єктної *все* та адресатної синтаксем *собі*. Важливо наголосити, що між вихідними реченневими структурами реалізуються відношення каузальності (причиново-наслідкові).

О. Кульбабська, ґрунтуючись на концепції І. Вихованця про функціональний синкретизм інфінітива (семантично інфінітив наближається до дієслова, однак у силу своїх синтаксичних функцій

може набувати ознак субстантивних й адвербіальних форм), доводить, що об'єктний інфінітив є ускладненою синтаксею зі значенням «об'єкт дії – вторинний предикат дії» [Кульбабська 2011, с. 428].

Вторинна об'єктно-предикатна синтаксема функціонує при предикатах двох типів:

1) каузативних зі значенням наказу, примусу, спонування, прохання, заборони, поради, дозволу тощо: ...постачальники самі просили **приїхати** до Нового року (С. Жадан); Вона змушувала його **носити** костюм (С. Пиркало); Бігме не брешу, письмово **зобов'язалася** до кінця життя, скажімо, **сплачувати** якийсь відсоток із усіх своїх доходів абощо (О. Забужко); Але і тут мова **наказує** нам **казати** моя душа (Ю. Шевельов); Тітка мала багато різних прикрас і **дозволяла** Соні **бавитися** ними (С. Поваляєва); Короткозорість бармена **завадила** йому **розгледіти**, що саме [жінка поклала на стіл] (Л. Дереш); ...молода жінка **заборонила** йому **потрапляти** їй на очі... (В. Домонтович); Напередодні він [Пітер] **виділив** на це час, сів і **вивчив** усе, що **дозволено** й **заборонено** **робити** людям, які **познайомилися** в Інтернеті (С. Пиркало);

2) конкретної дії: Ой Марина, ой Марина псам **їсти** **варила** (Нар. творчість); Чи Ви бачили когось, хто б **навчав** в 90 років **грати** на фортеп'яні? (Ю. Шевельов); Павло... **агітував** **вступити** до лав справжніх першопроходців і звитяжців, **обіцяв** **навчити** виживанню в лісах і пустелях (А. Чех).

Функційними відповідниками об'єктного інфінітива можуть бути окремі відмінкові форми: 30 українців у Бейруті **попросили** грошову **допомогу** (з сайту «Українська правда») = попросили допомоги; Вона **сприяла** **творенню** справжнього культу особистості (Ю. Шевельов) = сприяла творити тощо.

За спостереженнями О. Кульбабської, віддієслівні, відприкметникові субстантиви та іменники подвійної семантики вживаються як об'єктно-предикатні синтаксеми при предикатах судження (знати, думати, сприймати, слухати, оцінювати тощо) та мовлення (говорити, розповідати) [Кульбабська 2011, с. 437–438]: Соня **слухає** **відлуння** затрашнутих дверей (С. Поваляєва); Він ніколи **не знав** **сентиментальності** й не витрачав часу на зайве (Л. Дереш); Та **про** **будуче** **думать** годі (В. Атаманюк); Батькам і чоловікові дякую за духову підтримку та спокій, з яким вони **сприймали** мою фізичну або духову **відсутність** під час писання цієї праці (О. Гнатюк); Читач сам **оцінить** майстерну **плинність** мови й ритмів, рідкісну в ційно другій збірці поезій (О. Забужко); Пам'ятаєш, ми **говорили** **про** **правила** побачень? – починає Пітер здалеку (С. Пиркало); В есеї «Хай живе

Рутенія!» Тимоті Гартон Еш *розповідає про зустріч із закарпатськими суспільними діячами* (О. Гнатюк) тощо.

Вторинні локативно-предикатні синтаксеми функціонують у реченні внаслідок згортання двох елементарних простих речень у семантично ускладнене, що супроводжується редукцією власне-локативних предикатів типу *бути, перебувати*, локативно-процесуальних *сидіти, стояти, лежати* тощо, пор.: **У Києві** на них чекало страшне потрясіння (С. Ушкалов) – *Вони були в Києві + На них чекало страшне потрясіння*. Оскільки локативно-предикативна синтаксема займає в семантично ускладненому реченні детермінантну позицію, цілком обґрунтованим видається твердження про згортання підрядної темпоральної частини складнопідрядного речення, наприклад, **У Києві** на них чекало страшне потрясіння (С. Ушкалов) – **Коли вони були в Києві**, на них чекало страшне потрясіння. За спостереженнями О. Кульбабської, у деяких випадках йдеться про згортання сурядної частини: **Я над могилою** «Вічная пам'ять» співала (Л. Дереш) – **Я стояла над могилою** і співала «Вічная пам'ять».

Лінгвісти визначають основну роль вторинної локативно-предикатної синтаксеми в посиленні, підтримці модальності речення, а саме його часового плану [Кульбабська 2011, с. 442–443], отже, вторинна локативна синтаксема підкреслює одночасність відтворюваних ситуацій у реченні або їхню позачасовість, наприклад, **Він [Маріо] от у Лондоні** займається маркетингом (С. Пиркало) – одночасність; *Етичні інтелектуали – фінансові аналітики на деревах не ростуть, а тобі пощастило з таким познайомитися* (С. Пиркало) – позачасовість.

Специфіку локативного значення, як обґрунтовано доводить М. Степаненко, визначає відношення реальної події до певного орієнтира, без якого досить складно або загалом неможливо вказати на локалізацію будь-якої процесуальної ознаки [Степаненко 2004, с. 28–29]. У зв'язку з цим семантичними варіантами вторинних локативно-предикатних синтаксем є такі значення (за І. Вихованцем) [Вихованець 1992, с. 172–176]:

1) контактної внутрішньої локалізації (основними засобами вираження є прийменниково-відмінкові форми з прийменниками *в, всередині, серед*): *Та в хаті* прокричить недовго немовля, *І лиш в глухім садку*, де скопана земля, *Розквітне рути цвіт і проросте любисток* (М. Бажан); *У магазині* його [баняк] називали виваркою (Т. Прохасько);

2) контактної локалізації з поверхнею просторового орієнтира (прийменники *на, зверху, поверх*): *Я відчув журби немало* **На**

зцілованих **устах** (Д. Павличко); У цьому місці рядок набився на рядок, і ЮШ [Юрій Шевельов] його викреслив, а **зверху на ньому** ще раз надрукував уже децю «підредатоване» закінчення абзацу (О. Забужко);

3) дистрибутивної контактної локалізації (прийменники *по, повз, вперек, вздовж*): Нескорена вовчиця зголодніла **по** диких **лозах** шматувала тіло (В. Стус); **Повз монастиря** Святого Альфонса кроки того, хто йде, прозвучали трохи нервово (А. Курков); За пропозицією велоспільноти Києва на майбутньому веломаршруті **вздовж Набережного шосе** облаштують пандуси та встановлять ліфт для більшої зручності велосипедистів й маломобільних людей (З сайту «Хмарочос»);

4) загальної дистантної локалізації щодо просторового орієнтира (прийменник *поза*): Проблематика книжки, а тим самим і сама книжка **поза колами славістів** мусіла б викликати зацікавлення в українського еміграційного читача-інтелігента (О. Забужко);

5) локалізації за ознакою близькості щодо просторового орієнтира (прийменники *біля, близько, коло, при* тощо): Соня отямлюється **біля** прочинених вхідних **дверей** (С. Поваляєва); **близько Чернишевської [вулиця]** заревли сирени повітряної тривоги (Ю. Шевельов); ...до того ж уся та генерація «школярів 1920-х», вивчених за «талмудом Олени Курило», божественно розмовляла українською: повними, синтаксично довершеними реченнями, без жодних тобі заникувань та вставних слів, хоч зараз у друк, із забутими нині запашними ідіомами та інішими солодкими вкрапленнями грінченківського словника, – воістину, цілющою мовою, як – за Тичиною – «доброго здоров'я пивши **коло криниці степової**» (О. Забужко); Тоді вони й познайомилися, їй запропонували працювати **при монастирі** (Н. Сняданко);

6) просторової локалізації по колу (прийменники *навколо, довкруги* тощо): Блискавки били **довкола вітрів** (Т. Прохасько); Ризку вузьку закохання я накреслив **навколо себе** (Г. Шкурupій);

7) локалізації між просторовими орієнтирами (прийменники *між, поміж*): ...і калатає у водоростях і мотлошить **між** чорними **глибами** (С. Поваляєва); Здалось, що там палає **поміж ними** (Д. Павличко);

8) дистантної горизонтальної локалізації із відповідними різновидами:

а) перед просторовим орієнтиром (прийменники *перед, проти, спереду*): Костик знову встромляє щітку до рота і випинає **перед дзеркалом** груди, милуючись рельєфом (С. Поваляєва); Невже справді Гілтон [готель] росте **проти Софії?** Це ж ганьба (Ю. Шевельов);

б) за просторовим орієнтиром (прийменники *за, позаду, поза*): *...затовстою заводською стіною він чітко бачив, як вона почала зводитися на ноги* (С. Андрухович);

в) поблизу просторового орієнтира (прийменники *поряд, побіч, збоку*): *Але поряд з П. Тичиною, В. Сосюрою, В. Чумаком, Ю. Яновським, М. Рильським, М. Бажаном, М. Кулішем закладали підвалини нової літератури і культури М. Хвильовий і М. Йогансен, Г. Михайличенко і В. Підмогильний, Д. Загул і Є. Плужник* (О. Гнатюк);

г) з обох боків просторового орієнтира (прийменники *обабіч, обіруч*): *Обабіч сцени потужні динаміки затріщали так, що люди поблизу аж сахнулися* (А. Дністровий);

д) на незначній відстані від просторового орієнтира (прийменники *осторонь, осторонь від*): *Осторонь від стежки темніла свіжа могила без пам'ятника, вкрита гладкою гранітною плитою* (С. Дяченко);

е) на близькій відстані від кінцевої частини або краю предмета (прийменники *край, кінець*): *Я в струнних акордах край ніжок приліг* (М. Семенко);

9) дистантної вертикальної локалізації (прийменники *над, понад, вище, під, попід, нижче*): *Соня підбігає і навпочіпки присідає над конаючими букетами* (С. Поваляєва); *Під шапочкою мав кучеряве руде волосся* (С. Жадан); *Його ноги тонуть у них [капцях] вище кісточок* (С. Пиркало).

Найголовнішим засобом вияву вторинної локативної семантики стають прийменниково-займенникові конструкції у формі родового, знахідного, орудного та місцевого відмінків. Потрібно зазначити, що українські лінгвісти визначальну роль у формуванні семантичного відтінку локативності надають прийменнику [Вихованець 1992, с. 172], [Кульбабська 2011, с. 447], при цьому саме «прийменник поєднується з відмінками, щоб реалізувати різні диференційовані значення» [Степаненко 2004, с. 391], а кожен з відмінків спеціалізується на вираженні певного типу локативних відношень. За спостереженнями М. Степаненка, група локативних прийменників в українській мові складає понад 130 одиниць [Степаненко 2004, с. 15].

Вторинну локативність можуть передавати також прислівники: *Дорослі замовляли торт додому* (А. Дністровий); *...небеса роздуваються вгорі...* (С. Жадан); *Якщо ти не зачекаєш мене внизу, я перелізу до тебе вже!* (С. Поваляєва); *Чорне каре пила капучино і дивилася кудись убік* (Л. Дереш); *...голос її то слабнув, то дужчав зовсім близько...* (В. Голобородько) тощо.

О. Кульбабська наголошує, що можливі випадки семантичного ускладнення локативно-просторової синтаксеми [Кульбабська 2011, с. 446], зокрема, темпоральним значенням: *Цю тему запровадила* (де? коли?) *Наталія Петрівна на уроках художньої творчості* (І. Карпа); ситуативним: *Пес на морозі заляк* (де? за якої умови?) – *до першої відлиги* (С. Пováляева); метонімічним: *У нього* (де? у кого?) *ж, напевне, холодно й неприбрано* (С. Жадан) тощо.

Вторинні інструментально-предикатні синтаксеми позначають стихійного реалізатора дії в пасивних конструкціях або безособових односкладних реченнях і є результатом згортання підрядної частини складнопідрядного речення, пор.: *У Дніпропетровській області сильним вітром пошкоджено дах магазину в місті Апостолове* (З сайту «UNN») – *Дах магазину пошкоджено, бо був вітер*. Зберігаючи вихідну семантику складного речення, вторинна синтаксема набуває позиційного значення інструмента. Лінгвісти переважно пояснюють використання інструментальної синтаксеми у вторинних функціях потребою мовця акцентувати увагу на виконавцеві дії [Кульбабська 2011, с. 454].

Основним засобом вираження вторинних інструментально-предикатних синтаксем є форма орудного відмінка: *Жителів столичної багатоповерхівки сім годин заливало водою з аварійної труби на 16 поверсі* (З сайту інформаційного агентства «УНІАН»); *Тої патріархальної етнокультури вже нема – її зруйновано гвалтом, розкуркулено, загнано до колгоспу...* (О. Забужко); *Натовпи блукають містом у пошуках свята, вокзали засипані чорним залізничним снігом* (С. Жадан). Іноді каузатор у реченні може бути взагалі формально невираженим: *Дороги розмиті* (водою); *Дах зірвано* (вітром, ураганом).

Отже, у структурі семантично ускладненого речення, крім базових предикатних і субстанціальних синтаксем, функціонують вторинні синтаксеми (субстанціальні та предикатні) й перехідні синтаксеми субстанціально-предикатного типу.

Тема 13. Типологія вторинних предикатних синтаксем

13.1. Вторинні предикатно-адвербіальні синтаксеми

Вторинні предикатні синтаксеми в семантично ускладненому реченні становлять найчисленнішу групу. В українському мовознавстві загалом пропонують таку типологію вторинних синтаксем: предикатно-адвербіальні (з відповідними різновидами), предикатно-атрибутивні, предикатно-апозитивні, предикатно-модальні, предикатно-кількісні [Вихованець 1992]; [Кульбабська 2011]; [Мірченко 2002].

Предикатно-адвербіальні вторинні синтаксеми виражають різноманітні обставинні семантико-синтаксичні відношення, сформовані вихідним складнопідрядним реченням, яке зазнає згортання підрядної частини й перетворення на прийменниково-відмінкову конструкцію, пор.: *У середині дев'яностих він одружився з Людою з четвертого поверху* (А. Чех) – *Коли настала середина дев'яностих, він одружився з Людою з четвертого поверху*.

У формально-синтаксичній структурі речення предикатно-адвербіальні вторинні синтаксеми займають позиції детермінантних і напівпредикативних поширювачів. Предикатно-адвербіальні вторинні синтаксеми мають різноманітні семантичні та морфологічні або морфолого-синтаксичні варіанти, детальний опис яких становить актуальне завдання сучасного українського функційно-семантичного синтаксису. І. Вихованець виділяє такі вторинні предикатно-адвербіальні синтаксеми: темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні, відповідності / невідповідності [Вихованець 1992]; О. Кульбабська цілком обґрунтовано пропонує розширити цей перелік ще зіставно-виокремлювальними, якісної характеристики дії, порівняльно-асоціативними [Кульбабська 2011, с. 256–385].

Темпоральні синтаксеми реалізують різноманітні часові відношення. Семантичними варіантами темпоральної синтаксеми є 1) одночасність (перебіг явища в межах часового орієнтира), 2) різночасність (перебіг явища поза межами часового орієнтира), яку, у свою чергу, можна диференціювати на 1) попередність (часове передування явища), 2) наступність (перебіг явища після часового орієнтира), 3) проміжний час (момент дії перебуває між двома орієнтирами – попереднім і наступним) відтворюваних явищ: *Ми виїхали в ніч* (Л. Костенко) – одночасність, пор.: *Коли настала ніч, ми виїхали*; *Бувало, гомоніли вони до ранку* (І. Роздобудько) – часова попередність, пор.: *Бувало, гомоніли вони, поки настане ранок*; *Через пів години біля оперного театру дійсно стояв лише один чоловік у сірій кепці* (А. Курков) – часова наступність, пор.: *Коли минуло пів години,*

біля оперного театру дійсно стояв лиш один чоловік у сірій кепці; Формально салон «Белла» працював з *дев'ятої до двадцять першої* (Люко Дашвар) – проміжний час.

Темпоральні синтаксеми переважно виражаються прийменниково-відмінковими конструкціями, де саме прийменник указує на той чи інший відтінок темпоральних відношень. Загальна кількість темпоральних прийменників в українській мові налічує понад тридцять одиниць [Вихованець 1992, с. 140].

Семантику одночасності реалізують прийменники *в (у), протягом, впродовж, з, за, на, при, серед, посеред, одночасно з, о (об), наприкінці, під час* та інші в поєднанні із знахідним, родовим, орудним, місцевим відмінками: *Якийсь художник у голодні роки зробити небо взявся за харчі* (Л. Костенко); *На першу годину ночі до Симона Федоровича, – відчеканив Тарас* (А. Курков); *Посеред тижня я зустрів Боря* (А. Чех); *Під кінець школи у неї з'явилися подруги* (А. Чех); *Під час колективізації дід написав і замерз у заметі* (А. Чех); *О восьмій десять пані Хитрук зрозуміла: немає нічого вічного* (Люко Дашвар); *З дитинства я запам'ятала, що класикою вважають книжку, яка пережила три покоління* (О. Забужко) тощо.

Часову попередність найчастіше відтворюють конструкції *до + родовий відмінок, перед + орудний відмінок, проти + родовий відмінок, над + знахідний відмінок, під + знахідний відмінок, раніше (раніш) + родовий відмінок* тощо: *Ще до її [Надії Світличної] приїзду не стало й тестя Горської, якого хтось штовхнув під електричку* (Д. Стус); *Під ранок повітря легшало, сушішало* (А. Курков) та ін.

Часова наступність реалізується в прийменниково-відмінкових формах *після / опісля + родовий відмінок, по + місцевий відмінок, за + орудний відмінок, через + знахідний відмінок, слідом за + орудний відмінок, пізніше (пізніш) + родовий відмінок* тощо: *Після служби Боря з мамою та бабусею потягнулися до виходу* (А. Чех); *Сергій з'явився за два тижні* (А. Чех); *Через три години ...переїхав Тарас на «короткі вібрації» вулиці Лісової* (А. Курков); *Уже по війні, в еміграції, несподівано я знайшов згадку про мого батька в спогадах Олександра Лотоцького* (Ю. Шерех).

Семантика проміжного часу найчастіше виражена прийменниково-відмінковими формами з аналітичними прийменниками *з...до + родовий відмінок, від...до + родовий відмінок, з + родовий відмінок ...по + знахідний відмінок, між + орудний відмінок*: *З самого ранку до вечора я крутив гайки, навіть зробив кілька винаходів, які допомогли вдосконалити роботу* (І. Роздобудько); *Той допит тривав від 11.35 до 19.15* (Д. Стус); *Від того весняного – ще весняного, майського дня... і*

до Покрови, середини осені, вони майже щоночі стрічалися (В. Лис); *Між 1946 і 1950 роком у цій біографії зяє порожнечка* (Ю. Шерех) тощо.

Прийменниково-відмінкові конструкції *близько + родовий відмінок, коло + родовий відмінок* стосуються найбільш загального аспекту різночасності, реалізуючи часову приблизність без чіткої вказівки на часову наступність чи попередність: *Близько десятої вечора Тарас акуратно зібрав камінчики в пластиковий тубус із-під пігулок* (А. Курков) тощо.

Важливими для темпоральної синтаксеми лінгвісти визначають також семантичні характеристики означеної / неозначеної часової тривалості, які найвиразніше, на думку І. Вихованця, виявляють себе в темпоральних синтаксемах на позначення одночасності [Вихованець 1992, с. 142]. Темпоральна синтаксема означеної тривалості виражає проміжок часу, що цілком охоплений подією; темпоральна синтаксема неозначеної тривалості – проміжок часу, який частково охоплений подією, пор.: *Дощ не переривався протягом тижня* (І. Роздобудько) – означена одночасність; *Під вечір у кишенях гуло* (Люко Дашвар) – неозначена часова попередність.

Інколи в темпоральних синтаксемах пропонують розрізнити семантичні відтінки часової повторюваності / неповторюваності [Кульбабська 2011, с. 269–271]: *Одного разу на вулиці Нью-Йорка я побачив афішу – виступ капели Кошиця в Карнегі-холі* (І. Роздобудько) – неповторюваний час означеної одночасності; *Тепер вони могли цілими днями слухати оркестри Вінсента Лопеса...* (І. Роздобудько) – повторюваний час означеної одночасності.

Прислівники в ролі темпоральних синтаксем функційно подібні до прийменниково-відмінкових форм, доповнюючи темпоральну семантику одночасності / різночасності узагальнено-вказівним значенням [Вихованець 1992, с. 144]: *Спочатку було оповідання в якомусь випадковому журналі* (О. Забужко); *Він щойно захитався біля порога своєї хати* (В. Лис); *Сьогодні мені важко повірити, що людина може так бачити світ* (Ю. Шерех); *Опівночі Тарас знайшов Льоню біля оперного театру* (А. Курков).

Морфологічними варіантами темпоральної синтаксеми є безприйменникові форми знахідного, родового, орудного відмінків найчастіше іменників часової семантики: *Місяць тому цей поляк знайшов в Інтернеті рекламну сторіночку Тараса й зацікавився* (А. Курков); *Цієї ночі місто не могло спокійно спати* (А. Курков); *Лише ночами, уві сні, пережита реальність поставала кошмаром* (І. Роздобудько).

Особливими засобами вираження вторинних темпоральних синтаксем є дієприслівникові форми, вони можуть набувати часової семантики у відповідному контексті, взаємодіючи з базовим предикатом речення: *Висадивши довговолосих пасажирів, «опель» розвернувся і поїхав назад, цього разу в бік центру* (А. Курков); *Зафіксувавши в поетичному тексті важливі для себе речі, поет більше не повертається до них* (Д. Стус); *Я читав жадібно, навіть ідучи вулицями, я тримав перед собою книжку* (Ю. Шерех).

Обґрунтовано видається думка українських мовознавців про те, що вторинні адвербіальні предикатні причинові, цільові, допустові, умовні синтаксеми, а також синтаксеми відповідності / невідповідності перебувають між собою в тісному взаємозв'язку, кожна з них репрезентує один із виявів каузативності [Кульбабська 2011, с. 280], стає виразником семантико-синтаксичної категорії зумовленості [Мірченко 2002, с. 15].

Причинові вторинні предикатні синтаксеми відображають причиново-наслідкові відношення, указують на певну ситуацію, що зумовлює іншу. Причинові синтаксеми, як і більшість вторинних предикатних синтаксем, є похідними від складнопідрядних речень і являють собою згортання підрядної причинової предикативної частини, пор.: *Від густого глибокого звуку здригнулося і затріпотіло у священному страху серце* (І. Роздобудько) – *Здригнулося і затріпотіло у священному страху серце, тому що пролунав густий глибокий звук*. І. Вихованець наголошує на таких семантико-синтаксичних диференційних ознаках причинових вторинних предикатних синтаксем: 1) передування в часовому аспекті; 2) реальна модальність; 3) здатність породжувати наслідок [Вихованець 1993, с. 273].

Доцільно виокремлювати такі семантичні різновиди причинової вторинної предикатної синтаксеми та морфологічні варіанти її вираження:

1) загальна причина явища, основним засобом реалізації якої є прийменниково-відмінкова конструкція *через* + *знахідний відмінок*: *Незабаром вуличне життя стало нестерпним через морозяну зиму* (І. Роздобудько); *Фруктові дерева не могли розвиватися на клептиковому лісу як слід через брак сонця і життєвого простору* (М. Гримич);

2) причина-походження явища представлена за допомогою прийменниково-відмінкових конструкцій *від / од + родовий відмінок*, з + *родовий відмінок*: *Двосхилий дах із ребрами-дощечками для сидіння бличав від дощу* (А. Курков); *От до них [бійців ЗСУ] таки точно треба возити артистів і музикантів регулярно, там просто фізично відчуваши, як хлопці перероджуються од відчуття своєї запотре-*

бованости країною (О. Забужко); **3 усіх примет** се мав бути Ясновидин терем (І. Білик); **3 такого переляку** вона встала раніше години, на яку був накручений будильник (М. Гримич); *Кого ж то несе ще, кого там зі злости* колотить (В. Стус);

3) причина-відплата здебільшого має засобом вияву приємниково-відмінкову конструкцію за + знахідний відмінок: *Вибач за базікання!* (А. Курков); *Богданові хотілося підскокити та надавати їй ляпасів за таке знуцання* (І. Білик); *За свою принциповість* він [Микола Макаренко – археолог і мистецтво-знавець, єдиний, хто відмовився підписати акт знесення Михайлівського Золотоверхого монастиря] невдовзі був репресований і вбитий у в'язниці (за матеріалами Інституту національної пам'яті України);

4) причина-перешкода презентована переважно приємниково-відмінковою конструкцією за + орудний відмінок: *Я зробився «спостерігачем», адже за молодістю років і цілковитою непрактичністю* у питаннях кар'єри... я не став активним учасником подій (І. Роздобудько);

5) сприятлива причина реалізується за допомогою конструкції завдяки + давальний відмінок: *І завдяки* обізнаній на «світському житті» *дівчині*, що ковтала ілюстровані журнальчики, немов пиріжки, з'ясував, що Купер – колишній льотчик (І. Роздобудько);

6) результативна причина головним засобом вираження має конструкцію внаслідок / у висліді / у результаті + родовий відмінок: *Це, загалом кажучи, суперечило гегелівському розумінню діалектичного методу, при застосуванні якого внаслідок конфлікту* між тезисом і антитезисом здобувається синтез нової, вищої якості (В. Брюховецький); *...у висліді чого* по двадцяти роках мільйони білорусів уже щиро не розуміють мови своїх предків геть і на побутовому рівні, а не те щоб Караткевіча читати! (О. Забужко); *У результаті відходу та наближення* в Особі Бога втілюється божественне й людське (І. Федь);

7) причина-привід реалізується конструкцією з приводу / з нагоди + родовий відмінок: *І це був дотеп, що сягав далі від сміху з приводу невдалого словосполучення* (Ю. Шерех);

8) причина-обґрунтування подана приємниково-відмінковими формами з огляду на / зважаючи на + знахідний відмінок, на підставі / на основі + родовий відмінок: *Правду сказавши, така однобічна інтерпретація стала можливою не лише з огляду на ідеологічні упередження* самих критиків *та вимоги* з боку радянських та наукових інституцій, а й *з огляду на* поверхову структурну та фабульну *подібність* обох цих драм (Марко Роберт Стех); *На підставі*

багатьох зібраних ще в 20-х роках фольклорно-етнографічних записів з великої території різних регіонів України Петров доводить інше (В. Брюховецький); У цей час українське передвідродження, яке майже збігається з італійським «треченто» і «кватреченто», формує нове розуміння ікони **на основі візантійської спадщини, власного народного мистецтва та західноєвропейських впливів** (І. Федь);

9) обов'язкова причина основним засобом вираження має прийменниково-відмінкову форму у силу / силою + родовий відмінок: **Силою обставин** увага зосереджувалася на репресивному апараті... (О. Гнатюк);

10) причина взаємопов'язаності явищ реалізується прийменниково-відмінковою конструкцією у зв'язку з + орудний відмінок, згідно з + орудний відмінок, залежно від + родовий відмінок: **У зв'язку з серйозністю** події їх [стенографісток] позичили у якійсь солідній установі (М. Гримич); **Я відпущу** вам гріхи вільні і невільні, **згідно з тайнством обряду** (І. Роздобудько); **І залежно від вашої поведінки** дати їм [справам] хід чи навпаки закрити (Люко Дашвар).

Морфологічними варіантами причинових синтаксем є прислівники, дієприслівники і дієприкметники: ... **від усього серця вибачився хлопчик і знехотя** поволочив ноги до виходу (М. Гримич); **Другий, зім'явши можа, повернув зопалу** і став легкою здобиччю Малка (І. Білик); **Він [Тарас] відчинив двері в квартиру й завмер, побачивши перед собою сусіда Єжи Астровського** (А. Курков); **І редактори, зачаровані її промовою, приймали текст у роботу** (М. Гримич).

Цільові вторинні предикатні синтаксеми характеризують призначення подій, явищ, репрезентують бажаний наслідок передумови певної ситуації. У семантико-синтаксичній структурі речення цільові вторинні предикатні синтаксеми найчастіше займають позицію детермінанта або напівпредикативного поширювача, мають похідний характер, утворюючись унаслідок згортання підрядної цільової частини складнопідрядного речення, пор.: **Що ж, коли ваша ласка, пішли на відпочинок** (І. Роздобудько) – **Що ж, коли ваша ласка, пішли, щоб відпочити**.

І. Вихованець підкреслює, що цільові синтаксеми ґрунтуються на семантичних ознаках: 1) часової наступності (мають часовий план відносного майбутнього); 2) гіпотетичної модальності бажаності; 3) бажаного результату [Вихованець 1993, с. 274].

Семантичними варіантами цільової синтаксеми лінгвісти визначають передусім значення власне-мети і мети-присвяти [Вихова-

нець 1992, с. 150], окрім того, можна погодитися з виділенням семантичного відтинку мети руху [Кульбабська 2011, с. 312–313].

Основним морфолого-синтаксичним засобом вираження семантики власне-мети є прийменниково-відмінкові конструкції *для / задля + родовий відмінок, з метою + родовий відмінок*: *Іван Принцевський був сином репресованого в тридцяті роки, і тому йому доводилося **для відмінного навчання** докласти надзусилля* (Д. Стус); *Я була в ідеальній позиції **для ведення** партизанської війни* (Т. Горіха Зерня); *Але часом Клавці здавалося, що та [Єлизавета Петрівна] кличе її до себе **не задля друкування**, а щоб бути в курсі всіх спілчанських новин* (М. Гримич); *Після закінчення університету (диплом 1-го ступеня, 1918 р.) його [В. Петрова] залишають в *alma mater* як стипендіата з **метою підготовки** до посади професора російської мови й літератури* (В. Брюховецький).

Значення власне-мети можуть також передавати прийменники *на, під, по, за, у (в), про*, що поєднуються з формами знахідного й орудного відмінків: *Ось візьміть **на пам'ять*** (І. Роздобудько); *Я б, бувши вами, віддався б **під руку** от сього* (І. Білик); *Росія дуже ретельно готувала демонтаж України. Як Донбас готували «**під Путіна**», так, скажімо, Закарпаття готували «**під Орбана**»* (О. Забужко); *Ти Вельзевул. **По душу** теж приходив* (Л. Костенко); *Сюди **за щастям** я забрів* (В. Сосюра); *Отець Михайло приязно посміхнувся **у відповідь** і кивнув* Джени (І. Роздобудько); *Однак її однокінний екіпаж мав би їхати за нею десь неподалік. **Про всяк випадок!*** (О. Ільченко).

Прийменники *ради, задля, заради, в ім'я* з формою родового відмінка реалізують семантику мети-присвяти: *Але раз на місяць з'являвся живий матеріал, і власне **задля нього** і передплачували її* [«Літературну Україну»] (Є. Сверстюк); *Я **ради цього** ладна жити* (Л. Костенко); *...немов саме **заради зустрічі** з нею йому потрібно було носитися по найбільш вибоїстих вулицях Львова* (А. Курков); ***В ім'я майбутнього** було зневажене і використане, як нікому вже не потрібний, покинутий будівельний матеріал, минуле* (Є. Сверстюк).

Основним засобом реалізації мети руху в українській мові є форма інфінітива: *Вона [Клавка] поставила сумочку на табуретку біля входу, а сама побігла **помити** руки до ванни* (М. Гримич); *Через годинку-другу він [Алік] сходить де-небудь **перекусити*** (А. Курков).

Морфологічним засобом вираження цільової семантики різних відтінків в українській мові може бути дієприслівник: *Слідчий зробив паузу, **шукаючи** способів примусити в'язня давати необхідну інформацію та відповіді* (Д. Стус).

Допустові вторинні предикатні синтаксеми відображають семантико-синтаксичні відношення між певною ситуацією та наслідком, що суперечать одне одному, тобто вказують на порушення взаємозв'язку між ними. Допустові вторинні предикатні синтаксеми похідні від складнопідрядних речень з підрядними допустовими, пор.: *Воно, це життя, **попри всі його намагання**, взагалі стрімко пролітало повз нього...* (І. Роздобудько) – ***Хоч як він не намагався**, воно, це життя, стрімко пролітало повз нього.*

Лінгвісти відзначають такі диференційні ознаки допустової семантики: 1) реальна модальність; 2) суперечність між обставинами розгортання ситуації та її наслідком; 3) релятивність часових характеристик (одночасність / різночасність) [Вихованець 1993, с. 151], [Мірченко 2002, с. 16]. За спостереженнями О. Кульбабської, складність допустової семантики пояснюється специфічною взаємодією двох причиново-наслідкових ситуацій, що відображені в структурі допустової синтаксеми: перша ситуація відтворює потенційну причину й очікуваний наслідок, друга ситуація – реальні причину та її наслідок [Кульбабська 2011, с. 304].

Семантичними варіантами допустової синтаксеми виступають значення нейтральної допустовості та акцентованої допустовості [Мірченко 2002, с. 16].

Нейтральна допустовість виражається за допомогою прийменниково-відмінкових конструкцій *незважаючи на* + знахідний відмінок, *при* + місцевий відмінок: ***Незважаючи на сніги***, кінь, що застоявся, виніс за село за лічені хвилини (І. Роздобудько); *Мистецтво 900-х років, початку 20 [-го] століття, було тим же не розчленованим цілим, з якого, **незважаючи на** всю їх відмінність, повстають, відбруньковуються майже всі пізніші мистецькі напрями й течії* (В. Петров); *Ми усі бачимо, що гідної людини на посаду міністра охорони здоров'я у Вас наразі немає. **При усій повазі до пані Скалецької** і абсолютній неповазі до того Вашого Ємця* (З електронної петиції до Президента України).

Акцентовану допустовість передають форми *всупереч* + давальний відмінок, *попри* + знахідний відмінок, *незалежно від* + родовий відмінок, *наперекір* + давальний відмінок: *Я бачила різні міста, різні аудиторії – **всупереч** усталеному «столичному» стереотипові*, буцім уся «індустріальна» степова Україна однакова (О. Забужко); *Василь сформулював своє життєве кредо: **попри всі зваби й випробування**, ти – людина – мусиш зберігати вірність життю, правді, долі. **Усупереч обставинам** – байдуже, прихильним чи трагічним – ти, нехай навіть надсило, мусиш крок за кроком долати щаблі на шляху*

власного самовдосконалення (Д. Стус); *Справді, Сковорода стверджує, що ідея світу і взагалі всіх світових речей «вічна в бозі», але незалежно від цього твердження Сковорода висуває тезу про вічність матерії: materia aeterna (В. Петров); Більше того, **наперекір побажанням** Юнга, його думки в цій роботі були викривлені для спрощення сприйняття такого складного та неоднозначного явища, як юнгіанство (І. Федь).*

В умовах певного контексту допустову семантику можуть реалізувати дієприслівники і дієприкметники: *Але, навіть перебуваючи в полоні ідеологічних облуд, малий Василь не втратив здатності бачити світ* (Д. Стус); ***Щиросердні й високі** в помислах, вони не схильні до дипломатії* (Ю. Мушкетик).

Умовні вторинні предикатні синтаксеми відображають реальну чи ірреальну умову, відповідно до якої здійснюються або зможуть здійснитися певні явище чи подія. Умовні вторинні предикатні синтаксеми корелюють зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови, пор.: *Тож веселімся, людоньки, **на людях*** (Л. Костенко) – *Тож веселімся, людоньки, **якщо перебуваємо на людях***.

Диференційними семантичними ознаками умовних синтаксем стають 1) передування часової перспективи; 2) реальна та ірреальна (гіпотетична) модальність; 3) характер явища, що породжує наслідок [Вихованець 1992, с. 153]. Особливістю умовної семантики є те, що її реалізація залежна від комунікативного завдання мовця передати умовні відношення мотивації, а не зумовлюється значенням слова, через що більшості умовних вторинних синтаксем властиве мовленнєве функціонування в певному контексті [Лосева 1985, с. 89]. Семантичні варіанти умовних синтаксем охоплюють два різновиди: реальної та ірреальної (гіпотетичної) модальності. Для розмежування цих семантичних варіантів необхідні додаткові засоби – лексичні, граматичні (форми дієслова-предиката) тощо.

Основними для вираження умовних вторинних предикатних синтаксем є приймениково-відмінкові форми: *при + місцевий відмінок, без + родовий відмінок, у разі + родовий відмінок, на випадок + родовий відмінок, за + родовий відмінок, за умови / в умовах + родовий відмінок, поза + орудний відмінок, у / в + місцевий відмінок* тощо: ***При бажанні** можна звідси висувати оптимістичне припущення...* (О. Забужко); *Так, має рацію С. Оріховський, котрий слушно вважав: як поле, хоч яке воно було б родюче, **без** належного **обробітку** залишиться безплідним, так і людина, навіть найталановитіша від природи, нічого не здійснить видатного **без оволодіння** науковими знаннями й, передусім, найпершою серед наук,*

філософією (І. Федь); *Діти й онуки розбирали мешканців на «вакації» до теплих морів, хтось вирушав у мандрівку сам, отримуючи на те індульгенцію від головного лікаря і рекомендації **на випадок** прикрих **несподіванок** із тиском* (І. Роздобудько); *Цитати з Лесі Українки звірено за академічним виданням творів поетеси і, **в разі розходжень**, виправлено* (В. Брюховецький); *Візок завезли до реанімаційної кімнати, яка завжди була облаштована так, аби **за першої нагоди** прийняти пацієнта* (І. Роздобудько); *Саме бахтінська теорія карнавалу стала для ліберальної інтелігенції СРСР 1970–80-х рр. (московської, а відтак і провінційної) ідеальною «підказкою», як **вважати себе в умовах** ідеологічної **диктатури** вільним...* (О. Забужко); *Окрему думку, окреме формулювання, висловлене певним мислителем або митцем, неможливо адекватно зрозуміти **поза контекстом** цілої доктрини або художньої концепції автора* (В. Брюховецький); *Більше, ніж коли, забуття знаходилося **в навчанні*** (Ю. Шерех).

Дієприслівникові форми здатні реалізовувати умовну семантику у відповідному контекстуальному оточенні: *Тут не можна пройти, **не поранивши** душу* (Л. Костенко); ***Не навчаючись**, не навчився* (Нар. творчість).

Вторинні предикатні синтаксеми відповідності / невідповідності відображають такий характер ситуації, що узгоджується або не узгоджується з певним наслідком. Специфікою семантики відповідності / невідповідності є 1) часова попередність; 2) реальна модальність [Вихованець 1992, с. 155], [Мірченко 2002, с. 16]. Семантичними варіантами означеної синтаксеми є 1) значення відповідності; 2) значення невідповідності.

Морфолого-синтаксичними варіантами семантики відповідності виступають прийменниково-відмінкові форми *відповідно до + родовий відмінок, виходячи з + родовий відмінок, у світлі + родовий відмінок, у дусі + родовий відмінок, з + родовий відмінок, згідно з + орудний відмінок, за + орудний відмінок, на + знахідний відмінок* тощо: *Їх розташувала старша покоївка **відповідно до вимог** містера Грінвея* (І. Роздобудько); *Через **те** ікону, як і іконічну інтенцію героїчного, слід аналізувати, **виходячи з категорії буття**...* (І. Федь); ***У світлі** усього вище **сказаного** контури досліджуваної нами етногенетичної проблеми набувають іншої виразності* (В. Петров); ***З розповідей** уявлялась ця зона ближчою і наче обжитою* (Є. Сверстюк); *Проте якщо у «Вступі до географії» (1993) – одному з найперших його есеїв – домінує пейзаж, що є приводом для міркувань **у дусі «метафізичної географії»**, то в есеї «Час і місце, або Моя остання територія»*

бачимо спробу захистити вартості, які, на думку письменника, опинилися під загрозою (О. Гнатюк); Їхнє з ЮШ [Юрієм Шевельовим] багаторічне листування зберігається в архіві Р. Корогодського, і, доки його не буде оприлюднено **згідно з заповітом** пані Оксани, тому їхніх стосунків, сподіваюсь, можна вважати надійно закритою від профанаторів усіх мастей (О. Забужко); Після поразки під Полтавою **за наказом Петра I** Мазепі оголошено анатему (О. Гнатюк); В незапам'ятні часи моєї науки в Харкові студенти залюбки повторювали анекдоту про недотепного учня, що **на прохання викладача** розповісти про Францію неодмінно відповідав: перше ніж говорити про Францію я розповім про Англію (О. Соловей).

Основним морфолого-синтаксичним засобом вираження семантики невідповідності є форма *у розріз / у розрізі з + орудний відмінок*: Нардепи запропонували закон **у розріз з Конституцією** (З часопису).

Порівняльно-асоціативні вторинні предикатні синтаксеми виражають уподібнення одної ситуації іншій. Семантика порівняння ґрунтується на асоціативних компаративних відношеннях між явищами дійсності за їхньою подібністю, тотожністю або протилежністю [Кульбабська 2011, с. 323]. Така подібність двох порівнюваних явищ виникає на підставі певної спільної семантичної ознаки, яка може виявлятися як об'єктивна схожість певних їхніх ознак або уявна, що спирається на суб'єктивні асоціації мовця [Арібжанова 2004], [Шаповалова 1998], [Щепка 2009].

Порівняльно-асоціативні вторинні предикатні синтаксеми похідні від складнопідрядного речення з підрядним порівняльним та являють собою згортання відповідної підрядної предикативної частини, пор.: *Але дзьоб чайки, **як ножиці перукаря**, розкривався й закривався з якоюсь неймовірною швидкістю* (А. Курков) – *Але дзьоб чайки розкривався й закривався з якоюсь неймовірною швидкістю так, **як розкриваються й закриваються ножиці перукаря***.

Семантичними варіантами порівняльно-асоціативних вторинних предикатних синтаксем є значення реального порівняння та ірреального порівняння. Семантика реального порівняння відображає уподібнення одного явища іншому як реальний, достовірний факт. Значення ірреального порівняння ґрунтується на образно-асоціативних уявленнях мовця про порівнювані явища [Мірченко 2002, с. 16].

Порівняльна семантика може зазнавати ускладнення за рахунок нашарування на загальне компаративне значення додаткових відтінків [Кульбабська 2011, с. 328–330]. Загалом йдеться про виділення окремих різновидів порівняльно-адвербіальної семантики (причинової, цільової, часової), порівняльно-атрибутивної, порівняльно-об'єктної,

порівняльно-апозитивної: *Захисників лишилося менше й менше, Богдан же стояв, **мов очманілий**, і досі тримаючись обома руками за держално гатила* (І. Білик) – порівняльно-причинові відношення, пор: *Богдан стояв, **бо очманів**; Мене колотить наче в лихоманці* (І. Малкович) – порівняльно-причинові, пор.: *Колотить, **бо лихоманка**; Водій, скоріше за звичкою, якийсь час стоїть, не зачиняючи дверей, потім озирається на Пашу, **ніби просячи в нього дозволу**, двері зачиняються, автобус рушає* (С. Жадан) – порівняльно-цільові відношення, пор.: *Водій озирається, **щоб попросити дозволу**; Даруся, **ніби в неділю**, зодягає мамину вишиту сорочку* (М. Матіос) – порівняльно-темпоральні відношення, пор.: *Даруся одягає мамину вишиту сорочку, **коли настає неділя**; «Допоможи мені» – це про Діму. Завжди активний, **неначе захищений у ньому поклик**, гвалтовний сигнал про розуміння і прийняття, про схвалення і жалість* (О. Стяжкіна) – порівняльно-атрибутивні відношення; *Несміливо ступив за поріг, **немов у воду*** (І. Роздобудько) – порівняльно-об'єктні відношення; *Зимове сонце на плечі, **мов глек*** (Л. Костенко) – порівняльно-апозитивні відношення.

Головним засобом вираження порівняльно-асоціативної синтаксеми можна вважати конструкцію порівняльного звороту, що оформлюється за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, немов, наче, неначе, начебто, неначебто, ніби, ніж, аніж*: *А лікарня тим часом гула, **як ранковий вокзал*** (Т. Горіха Зерня); *За годину такої репетиції всі звуки світу переміщалися в моїй голові, **мов хвилі морські*** (І. Роздобудько); *Видовище було куди страшніше, **ніж лінія фронту*** (О. Стяжкіна); *Це Ти мене береш, **неначе грудку сирової глини**, і місиш, мнеш, і пальцями всіма формуєш образ...* (В. Стус); *Стереотипи підсвідомості – це витіснені в підсвідоме образи і враження, пережиті і **ніби забуті*** (Є. Сверстюк) тощо.

Семантика порівняльно-асоціативних синтаксем може реалізовуватися формами орудного безприменникового: *... і Лиса гора проліта – схапудженим **птахом*** (В. Стус); *Задер голову догори, і зараз же дрібні краплі дощу освіжили його обличчя своїми холодними **уколами*** (А. Курков); *Цівка дивилася маленьким, порожнім ще **оком** у братові груди* (В. Лис); *применниково-відмінковими конструкціями подібно до + родовий відмінок, порівняно з + орудний відмінок, у формі + родовий відмінок та ін.: Лавріненко, описуючи ці стратегії, **подібно до Мілоша** наводить приклади* (О. Гнатюк); *Через п'ять років країна всіх цих серйозних мужчин якраз і накрилася своєю «Меланхолією», і якщо чимало з них так само за «планетарний вибух»..., то **порівняно з героями** фон Трієра вони мали бодай ту перевагу, що так нічого й не*

зрозуміли (О. Забужко); *Велике зростання разом з завойовницькою пристрастю (Eroberungslust) жене велику частину еллербекців на Захід, де вони в Бельгії та на північному сході Франції у формі широкого клину осельницької області ідуть у південно-західному напрямку аж до Дордонь* (В. Петров).

Морфологічним варіантом порівняльно-асоціативної синтаксеми може бути прислівник з префіксом *по-*: *В лісі дорога була ще по-весняному м'яка, й коні ступали майже нечутно* (І. Білик).

Зіставно-виокремлювальні вторинні предикатні синтаксеми призначені для «виокремлення певного факту, звуження / розширення обсягу означуваного поняття або його уточнення та конкретизацію, зокрема внаслідок зіставлення» [Кульбабська 2011, с. 338]. На відміну від більшості вторинних предикатних синтаксем, вони являють собою згортання не підрядної предикативної частини складнопідрядного речення, а сурядної частини складносурядного речення переважно із зіставно-протиставною семантикою, пор.: *Після вечери всі, крім Клавки, сиділи навколо багаття...* (М. Гримич) – *Після вечери всі сиділи навколо багаття, але Клавка не сиділа*.

На рівні формально-синтаксичної структури семантично ускладненого речення зіставно-виокремлювальна вторинна предикатна синтаксема здебільшого займає опосередковану синтаксичну позицію.

Уважаємо обґрунтованим розмежування таких семантичних різновидів зіставно-виокремлювальної вторинної предикатної синтаксеми та основних морфологічних варіантів її вираження:

1) семантика заміни, що головним засобом вираження має прийменниково-відмінкову конструкцію *замість* + родовий відмінок: *Замість відповіді Овсяннікову вона [Клавка] ще раз подякувала йому* (М. Гримич);

2) значення зіставлення реалізується за допомогою прийменниково-відмінкової конструкції *паралельно до* + родовий відмінок, *паралельно з* + орудний відмінок: *А тим часом, паралельно до фольклористичної діяльності, він пише об'ємне дослідження «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість»* (В. Брюховецький); *Паралельно з офіційною дискусією точилися дискусії у творчих середовищах поза офіційним культурним життям, зокрема в Українському товаристві незалежної творчої інтелігенції та Українському культурологічному клубі, створених улітку-восени 1987 року* (О. Гнатюк);

3) відношення протиставлення характеризується цілою низкою засобів вияву, зокрема на *противагу* + давальний відмінок, на *відміну від* + родовий відмінок, *проти* / *супроти* + родовий відмінок: *Мабуть,*

тут ми вже – **на протизага двом попереднім пунктам**, – погодимось (Ю. Шевельов); **Таксі, на відміну від тролейбусів**, залежних від електрики, ходили справно (О. Стяжкіна); **Молодець проти овець, а проти молодця** – сам вівця (Нар. творчість);

4) семантика винятку / внесення передається прийменниково-відмінковими конструкціями типу *крім / окрім + родовий відмінок*, *пріч / опріч + родовий відмінок*, *за винятком + родовий відмінок*, *включаючи + родовий відмінок*, *включно з + орудний відмінок*: **Крім Вишати**, Гатило нікому не казав про своє нове одруження (І. Білик); Коли років п'ятнадцять тому задумувалася книжка, **окрім** власне-наукового **завдання** написати її в непопулярному жанрі біографії, хотілося передусім дати уявлення читачеві про складний процес пошуків Василем Стусом свого місця у світі (Д. Стус); У кухні, **опріч** висохлої за п'ятдесят дев'ять годин його відсутності **горбинки хліба та пачки «Мівіни»**, нічого їстівного не знайшлося (А. Хома); В усіх текстах збережено правопис і орфографію оригіналу, **за винятком** явних друкарських **огріхів**, які б тільки непотрібно утруднювали читання (О. Забужко); Але вітер із шаленою швидкістю зносив усе, що було **перед** Городецьким, **включно з Емілією**, яка також зникла (О. Ільченко);

5) значення супровідних обставин найчастіше реалізується прийменниково-відмінковими конструкціями *щодо / стосовно / відносно / у стосунку + родовий відмінок*, *у справі + родовий відмінок*, *з боку + родовий відмінок*: **Щодо тлумачень** мітологема вихору і спроб з'ясувати її генезу, то зміна шкіл і напрямків за останні 50–70 років виразно позначилася і на концепціях цієї мітологема (В. Петров); **Стосовно ж «доленосної ролі»** – час покаже, я поки що остерігаюся думкою багатіти (О. Забужко); Тут також йшлося про діяльність комісії, що мала діяти згідно з її положеннями **у справі повернення** відібраних раніше в українців православних церков (Т. Чухліб); Закономірно є й увага до прав людини **з боку Михайла Драгоманова** як одного з видатних представників української правової думки XIX ст. (Т. Андрусак).

Окрім зазначених семантичних варіантів зів'язано-виокремлювальної вторинної предикатної синтаксеми, О. Кульбабська пропонує виділяти ще значення уточнення / конкретизації, специфікою якого є те, що семантика базового уточнюваного компонента буде контекстуально залежною: Зустрілись двоє, **хлопець і дівча** (Л. Костенко); Там, **у люстрі**, він побачив розмите відображення її спини (С. Андрухович); На папері – чи, радше, **на екрані** – ви з Пітером неймовірно добре розуміли одне одного (С. Пиркало).

Вторинні якісно-характеризувальні предикатні синтаксеми вказують на різні способи й подробиці реалізації дії чи вияву стану, процесу або ознаки. Якісно-характеризувальні синтаксеми презентують у семантично ускладненому реченні нереченнєву пропозицію, що здебільшого є похідною від власне-предикатів якості, пор.: *Тарас **нервово** дістав мобільник* (А. Курков) – *Тарас був **нервовий** + Тарас дістав мобільник*.

Семантичні різновиди якісно-характеризувальної синтаксеми виражають:

1) якісні характеристики дії, процесу, стану: *Безсмертна мово! Ти **смієшся гірко*** (Л. Костенко); *Ступаю **твердо** по своїй землі...* (І. Качуровський);

2) спільне або роздільне виконання дії: *Тож ми домовилися наступного дня поїхати **разом** на сироварню і до курйозно знаменитого Музею бричок, розташованого біля містечка* (Н. Сняданко); *Я багато часу провела в його помешканні **наодинці*** (Л. Дереш);

3) спосіб виконання дії, тривання процесу або вияву стану: *Скоро буде станція, то він [Яків] **крадькома** гайне* (В. Лис); *Стадо пішло **підтюпцем**, молодий олень теж надав ходи* (І. Білик);

4) уточнення / обмеження дії, процесу, стану: *Поняття фонему **фактично** стало непотрібним* (Ю. Шевельов); *Тепер же тобі вже **практично** однаково, якою мовою говорити, українською чи англійською, але говорити не хочеться* (С. Пиркало);

5) інтенсивність дії, ознаки: *Співіснувати з Феліксом було **дуже** легко* (Т. Прохасько); *Пітер **трохи** нарікає на свій вибір навчального курсу* (С. Пиркало);

6) кількісне вираження дії, ознаки, стану: *Масивний дзвінок на вхідних дверях дзенькнув **вдруге** за цей ранок* (Л. Дереш); *Співала вона [Гая] **це багато-багато разів** підряд, як мантру* (І. Карпа).

Морфологічні варіанти якісно-характеризувальної синтаксеми охоплюють:

1) якісно-означальні прислівники: *Ми **пильно** дивилися в очі батькам і **впевнено** продовжували свою траєкторію до розкладної стухи* (І. Карпа); *І недавня моя радість почала **хутко** згасати* (Є. Гуцало);

2) прислівники способу дії: *Товстун-кондитер **мовчки** дивився у вікно...* (А. Дністровий); *Нюра **прожогом** кинулася на пошуки водія і завгоспа* (М. Гримич);

3) прислівники міри та ступеня: *Та помилився зодіак, і вийшло **трішечки** не так* (І. Малкович); *А про ваш консерватизм, даруйте, чую **вперше*** (І. Роздобудько);

4) відмінкову форму орудного безприйменникового: *Тарас... жвавим кроком* повів майбутнього клієнта до кафешки на Вірменській (А. Курков); *Соня відчуває, як за її спиною вітряком* розкручується біла парасоля незліченних рук (С. Повалаяєва);

5) прийменниково-відмінкові конструкції, зокрема родового, знахідного, орудного, місцевого відмінків з різними прийменниками: *Чоботар не мусить ходити без чобіт*, Ніколасе (І. Роздобудько); *І батюшка Всеволод записав з пам'яті* дату 8 грудня 1927 року (Є. Сверстюк); *Порядні люди в таких випадках відкуповують нові книги, а майбутні інтелектуали зі спокійною совістю* лишають книжку в своїй бібліотеці (І. Карпа); *Влад із подивом* розглядав далі й книжку, й аркуші з папки (О. Ільченко); *У десять років його разом з мамою привезли під конвоєм* із Західної України, з курортного Моршина (Т. Прохасько); *Я йду під руку* з Наталею (М. Івченко); *Та той в останню мить здибив-таки коня, аж кінь пробіг за п'ять кроків на задніх ногах* (І. Білик); *Ти дивився на нього у зневірі* (С. Пиркало); *Він у душі* молився всім лісовим духам... (І. Білик); *Студенти галасливим натовпом пробігли повз Рябкова, по черзі* плескаючи його по плечі (І. Роздобудько) тощо;

6) дієприслівникові форми: *...чоловіки й жінки, діти й старші громадяни вибігали надвір, у гаряче місиво снігу, весело сміючись, славлячи* погоду і цей сніг... (С. Жадан); *У залі Нік ніколи не жував попкорн і завжди уважно дивився на екран, пропінкаючи його поглядом, ніби хотів потрапити в дійство* (І. Роздобудько).

13.2. Вторинні предикатно-атрибутивні та предикатно-апозитивні синтаксеми

Вторинні атрибутивні синтаксеми відтворюють означальні відношення між предметом і його якісними характеристиками. Специфіка атрибутивних відношень, на думку І. Вихованця, виявляється в тому, що вони є перехідними від семантико-синтаксичних до формально-синтаксичних [Вихованець 1993, с. 277], що пояснюється можливістю поширення будь-якого субстантива атрибутивно-означальним компонентом, пор: *Знову коні палають в степу* (І. Малкович) – *Знову баскі коні палають в широкім степу*; *Море таїть на глибині перли* (Є. Сверстюк) – *Синє море таїть на темній глибині чарівні перли*.

Повного експлікованого вираження семантика атрибутивності набуває в конструкціях з якісним прикметником при іменнику зі значенням предметності, оскільки значення конкретних іменників спрямовані на відображення предметів навколишнього світу, а якісні

прикметники називають властивості, ознаки предметів: *Коли їдеш кудись далеко – вези з собою грудочку землі і **чорний** хліб* (І. Карпа); *Костан сипнув на **вогкий** пергамен жменю **дрібного** піску, струсив додолу й пошикріб писалом у **рідкому сивому** волоссі* (І. Білик); *Василь же – як **велика** дитина* (М. Гримич).

Атрибутивні синтаксеми, залежні від іменників на позначення конкретного предмета, є результатом згортання вихідного речення в типових випадках з предикатом якості, пор.: *Лягли шляхи **нові, широкі й вольні*** (В. Симоненко) – *Шляхи були **нові** + Шляхи були **широкі** + Шляхи були **вольні** + Шляхи лягли*. Атрибутивні відношення виникають також шляхом згортання речень із предикатами процесу, стану, дії, пор.: *На вікнах – гілочки **розквітлої** черемхи і вишні* (А. Чех) – *Черемха **розквітла*** (предикат процесу) + *Вишня **розквітла*** (предикат процесу) + *Гілочки належать вишні + Гілочки належать черемсі + Гілочки стоять на вікнах; В отця Новачука гладко **причесане** чорне волосся* (Р. Андріяшик) – *Отець Новачук **причесав*** (предикат дії) *волосся + Волосся було гладке + Волосся було чорне; Сумний їжак образився на всіх...* (Л. Костенко) – *Їжаку **сумно*** (предикат стану) + *Їжак образився на всіх*.

Складніші трансформації відбуваються, коли атрибутивна синтаксема залежна від невластиві-іменника, пор.: *Мамина **заплакана** печаль і сухі кореневища – руки на столі* (В. Стус) – *Мама була печальна, бо плакала + Кореневища були сухі + Руки лежать на столі*.

Важливо наголосити, що компоненти будь-якої семантики, залежні від іменника, указують на певну ознаку позначуваного цим опорним іменником предмета, однак, називаючи при цьому не власне-ознаку предмета, а лише загальну ідею атрибутивності певного відношення до предмета. Семантичні різновиди атрибутивних відношень можуть значно варіюватися, зокрема, пропонуємо розрізняти значення (детальніше див. [Островська 2006]):

1) атрибутивно-якісне (власне-атрибутивне): *Раніше **порожнє, тихе, понуре** містечко тепер ніби ожило* (А. Дністровий); *Ви зустрічаєтесь за кілька днів у **приємному** кафе в підвалі **старої** церкви* (С. Пиркало); *Легким порухом руки він відкинув з лоба **густе** пасмо **чорного** волосся, що ледь завивалося, продемонструвавши **довгі білі** пальці* (М. Гримич);

2) атрибутивно-об'єктне: *Вони [приватні контакти], мабуть, були б поширеніші, якби не цілковите або майже цілковите незнання **чужих мов**, – бар'єр, споруджуваний десятиріччями* (О. Забужко); *Мали добрі манери, почуття **гумору**, вміли бути дотепними*

(Т. Прохасько); *Розмови з львів'янами* мало що прояснили (О. Вільчинський);

3) атрибутивно-суб'єктне: *І* **страхотливий** плач **пересохлих дверей** (Д. Кремінь); *Лиш* **крик жаги** в кривавому горінні (В. Бобинський); *Вода* змивала **непохитність черг** (Л. Костенко); *І* **крик чужий**. *І* власний крик, як писк **комахи**, що згубилася у травах (І. Калинець);

4) атрибутивно-посесивне: *Ци* **теж** щось на камені **видряпає?** *Улянчине* ім'я (В. Лис); *Мені* **сниться мій** храм: *Мені* **сняться** золочені бані (Л. Костенко); *Час* **взявся** рани **гоїти** – *то* **Юрковим** **сміхом** **розрадить**, *то* над новим платтям для сусідки **змусить** так **попотіти**, *що й* усі **погані думки** **забуваються** (Люко Дашвар);

5) атрибутивно-компаративне: *Укладачі* **близького** за часом «Словника чужомовних слів», *що* **також** керувалися **чинним** тоді **правописом**, *обрали* **зважений** підхід до кодифікації цих слів, *унаслідок* чого **кількість** **варіантів** **суттєво** **зменшилися** (Б. Ажнюк); *Герман* **вирушав** **поїздом** до **найближчого** містечка, *а* **вже** там *Аня* **зустрічала** його **машиною** (Н. Сняданко);

6) атрибутивно-порядкове: *П'ята* **сходина** була **найгучнішою** та **найпронизливішою** (А. Курков); *Годой*, **спираючись** на довгий меч, *піднявся* й собі **сходинами** на **другий** **поверх** (І. Білик);

7) атрибутивно-локативне: *Туман* **на вулиці** **посилював** **відчуття** **порожнечі** (Л. Дереш); *Дорога* **в вічність** – **тільки** **кружна**, *по* той **бік** і **добра**, і **зла** (В. Стус);

8) атрибутивно-темпоральне: *Тепер* **зимовий** туман **облягав** **хату**, *Яків* **зрозумів** *те* по сірій пелені за вікном (В. Лис); *У ніч* **під Новий рік** **раптом** **стаєш** **схвильованим** **від** **сподівання** на **щастя** (А. Хома);

9) атрибутивно-причинове: *Дійшовши* **крайнього** **ступеня** **ейфорії** **від власної** **зухвалості...**, *юнаки* **підхопили** **Миколу** на **руки** (І. Роздобудько); *До мене* **свого** **часу** **теж** **приходив** **такий** **директор**, – *мовила* **стара** і **раптом** **захлюпала** **безпричинним** **сміхом** (В. Шевчук);

10) атрибутивно-цільове: *Ніхто* не **мав** **ковчеза** **про** **запас** (Л. Костенко); *У програмі* **нового** **уряду** **планується** **запровадити** **жорстокий** **публічний** **контроль** **за** **використанням** **бюджетних** **коштів** (З часопису);

11) атрибутивно-допустове: *Серйозна* **наукова** **робота** **наперекір** **хворобі** була **спрямована** **Михайлом** **Максимовичем** на **вивчення** **проблем** **філології**, **археології** та **історії** **України** (М. Бойко);

12) атрибутивно-умовне: ...*кам'яні* **скупний** **розум**, **зблуканий** **в** **словесних** **пуцях** (Є. Маланюк);

13) атрибутивно-характеризувальне (способу дії): *Він* **переказує** **правила** **побачень** **наосліп** **в** **Англії** (С. Пиркало); *А* **сама** **думка**, *що* **він**

зараз уместиться в кав'ярні не для дозвільних міркувань **за філіжанкою кави**, а для роботи, тішила його не менше за морозяне повітря, виповнювала бадьорістю (А. Курков).

З-поміж морфологічних засобів вираження атрибутивної синтаксеми доцільно виокремлювати спеціалізовані / типові та неспеціалізовані / нетипові. Спеціалізованими в українській мові можна вважати всі можливі ад'єктивні за типом відмінювання форми:

1) прикметники: ...і знову цей **раптовий** сніг і **безконечна засніжена** дорога з двома **темними** коліями від коліс (І. Малкович);

2) ад'єктивні займенникові форми: Іронія в тому, що схожою логікою керувався й Микола І, виносячи Шевченкові **свій** славнозвісний розгніваний вердикт, і Олександр ІІ, відмовляючи йому в амністії (О. Забужко);

3) дієприкметники: Військовий з розумінням похитав головою, оглядаючи **зруйноване** помешкання і крихти **засохлого** хліба на столі (І. Роздобудько);

4) порядкові числівники: **Другий, третій, четвертий** душ також не працювали (С. Пиркало).

До спеціалізованих атрибутивних засобів прилягає відмінкова форма родового відмінка субстантива через свою регулярну відтворюваність і позиційну закріпленість в атрибутивній функції: **Ще одне відкриття вчених**: золотий корінь росте не лише на Алтаї, а й в інших краях – у Карпатах (З часопису); Звучав теплий джаз **кав'ярень** (Л. Дереш); Я спробував уявити процес **тренування** (С. Ушкалов).

Неспеціалізованими атрибутивними морфологічними варіантами вважаємо різноманітні прийменниково-відмінкові конструкції: **Хай шлях до раю, пекла чи полону** – тримайся далі розпачу й надій (В. Стус); **А цими днями Стефанія Довгань дала омріяний сольний концерт для співвітчизників** у Національній філармонії України (З часопису); **Серце ледаче давно – як фіал без вина** (О. Ольжич); **Порпається в залізовому пуделочку, перебираючи холодними пальцями чайне листя, і видобуває нарешті намистину з чеського скла** (С. Поваляєва); **Почалося випробування на міцність** (А. Хома); **Думка про власну чесність тобі подобається** (С. Пиркало); **Основу щоденного раціону скандинавів складають бутерброди і холодні закуски: салат із рису з крабами в солодкому соусі, салат з молодой кукурудзи і картоплі з майонезом, рибні салати з яблучними і сливовими соусами, оселедець копчений, маринований, кілька, лососина та ікра** (З посібника); ...**блондинка в чорному сіла за третій столик при канані** (Л. Дереш); **Відчуття ніяковості й досади по тій розмові** за клопатами й минулося та, видати, не забулось (Л. Задорожна) тощо.

Атрибутивну семантику здатні виражати також невідмінювані форми інфінітива, прислівника, дієприслівника: *...ні, радість така існувала, проте у стриманому вияві: в бажанні **допомогти** гостеві опорядити з дороги, в прагненні **пригостити** чимось кращим од того, що готувалось до столу для всієї родини звичайно, а ще – в бажанні **збагнути** думу гостя* (Л. Задорожна); *Оксана замість того, щоб зробити крок **уперед**, зробила крок **назад*** (А. Курков); *Скажімо, у понеділок, середу, п'ятницю я займаюся штангою (жим **лежачи**) та гантелями* (З часопису).

Вторинні апозитивні синтаксеми реалізують у семантично ускладненому реченні такі семантико-синтаксичні відношення між опорним залежним компонентами, де залежний означає певну властивість, родову або видову ознаку [Кульбабська 2011, с. 356]. Очевидно, що така семантика певною мірою подібна до атрибутивної, через що більшість лінгвістів розглядає апозитивні семантико-синтаксичні відношення й відповідні синтаксеми як різновиди атрибутивних [Островська 2006, с. 8]. Однак, на відміну від атрибутивних відношень, за яких йдеться про предмет й ознаку цього предмета, апозитивні відношення відображають два співвідносних поняття, що по-різному називають один той самий предмет [Сиротинина 2003, с. 19], пор.: *Фрегат іспанський трищогловий В Голландію пливати готовий* (І. Малкович) – *Фрегат «Ізабелла» готовий пливати в Голландію*. Апозитивні відношення найближчі до атрибутивних тоді, коли апозитив виступає засобом художньої характеристики предметів: ***Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат** підійшов до порога* (Л. Костенко).

Вторинні апозитивні синтаксеми утворюються внаслідок згортання підрядних означальних речень, пор.: *І коли Хвильовий прочитав «Гофманову ніч», то на очах компанії колег-літераторів у клубі Блакитного буквально упав до ніг Бажана* (Ю. Лавріненко) – *І коли Хвильовий прочитав «Гофманову ніч», то на очах компанії колег, **які були літераторами**, у клубі Блакитного буквально упав до ніг Бажана*.

На формально-синтаксичному рівні речення апозитивні синтаксеми можуть займати позицію прислівного поширювача субстантива або напівпредикативного субстантивного компонента, пор.: *Я ходила поміж опудалами коней, ведмедів, собак, між старанно відреставрованими професійним теологом і мистецтвознавцем-аматором, засновником цього музею, бречками і манекенами в трунах поховального фаєтону* (Н. Сняданко); *Був у нас один сакральний забобон – **тема про чорний день*** (І. Карпа).

Семантично вторинні апозитивні синтаксеми охоплюють здебільшого предикативно-характеризувальний та уточнювальний варіант, маючи при цьому широкий діапазон значеннєвої реалізації, зокрема, О. Кульбабська виділяє апозитивні синтаксеми за національністю, походженням, місцевістю, професією, родинними та іншими зв'язками між людьми, релігійними поглядами, належністю до політичної, громадської організації, соціальним статусом, зовнішніми та внутрішніми ознаками, а також апозитиви, що є ідентифікацією істот-неосіб, назвами географічних об'єктів, будівель, музичних інструментів, літературно-мистецьких творів, жанрів, понять, видові назви рослин і тварин тощо [Кульбабська 2011, с. 361–362]: *Отже, ми з подругою, що живе в Бретані з чоловіком-католиком і дітьми (котрі щовечора вимагали від мене молитви, аж урешті я їх навчила «Ом мані падме хум»), бредемо нічним ярмарком і натикаємось – о диво! – на цілий маленький будиночок з ковбас (І. Карпа); Одна приятелька згадала якогось француза, батька-одинака, який водив дитину в ту саму школу (С. Пиркало); Соня ступила на землю – в грудях наче акваріум з рибками-неонами хлопнув водою, хитнувся – і, не наважившись порушити обіцянку, озирнулася (С. Поваляєва); Офіцером-медиком служив на одному із зунрівських потягів-шпиталів (Т. Прохасько); Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (Л. Костенко); На одній із фотографій Маріо – ефектний брюнет у сонцезахисних окулярах – стоїть на тлі пам'ятника, який видався тобі Богданом Хмельницьким на Софіївській площі (С. Пиркало); Фільм «Наталка-Полтавка» в Нью-Йорку йшов протягом трьох тижнів, і щодня його відвідувало до 10 тисяч людей (Б. Степанишин) тощо.*

Основним морфологічним варіантом вторинної апозитивної синтаксеми є іменники або інші субстантиви в тій самій відмінковій формі, що й опорне слово: *Вона була худа і довгоноса, чимось схожа на коника-стрибунця (С. Андрухович); Матеріаліст-вчений думає: людина тільки з речовини тимчасово живої (В. Барка) тощо.*

13.3. Вторинні предикатно-кількісні синтаксеми

Останнім часом в українській лінгвістиці пропонують виділяти **вторинні предикатні синтаксеми з кількісним значенням**, які є виразниками квантитативних відношень [Кульбабська 2011, с. 365–370]. Такі синтаксеми являють собою згортання базових реченнєвих структур з предикатом кількості, пор: *Три жінки в чорному подивилися на неї (Л. Дереш) – Жінки подивилися на неї + Жінок було три + Жінки були одягнені в чорне.*

На формально-синтаксичному рівні синтаксеми з кількісним значенням входять до складу аналітичного члена речення різноманітної семантики: *З Марком ти познайомилася на тому ж вебсайті **шість років тому*** (С. Пиркало) – детермінантний поширювач темпоральної семантики; *Їм здавалося, лише **вони двоє** відчують майже аристократичну нехоть до захоплення гірсько-лижним спортом, яке приваблювало сюди **сотні** сезонних **туристів*** (Н. Сняданко) – підмет і прислівний керований поширювач.

Загальна семантика вторинних предикатних синтаксем з кількісним значенням підтверджує існування в позамовній дійсності певного предмета з його квантитативними ознаками [Кульбабська 2011, с. 367].

3-поміж семантичних варіантів вторинних предикатних синтаксем з кількісним значенням доцільно виокремлювати значення:

1) означено-кількісне: *Все, що можна було побачити з **чотирьох** великих вікон, стоячи за барною стійкою, – це біла стіна туману, яка підбиралася під самі шиби* (Л. Дереш);

2) неозначено-кількісне: *Мені було **кілька** років, коли померла бабуся. Тому пам'ятаю **небагато** сказаних нею речей* (Т. Прохасько);

3) вибірково-кількісне: *Мабуть, у цьому і полягає **одна з** важливих рис провінції – чіткість станових і соціальних поділів* (Н. Сняданко); *У цілому в мене складалося враження, що **багато хто** були задоволені моїм сміливим виступом проти Білодіда* (Ю. Шевельов);

4) приблизної кількості: *До сусідки я років з **десять** ходила щотижня, іноді двічі на тиждень* (Т. Горіха Зерня); *...з п'ятидесяти вилучених у Стуса зошитів із віршами повернули **менше десяти*** (Д. Стус); *Зі своєї високої гори вона щодня сходила **майже десять** кілометрів* (Т. Прохасько);

5) партитивне: *Можливо, мені здається, але **більшість** текстів цієї книги вийшли достатньо ліричними, надзвичайно інтимними та відвертими* (С. Жадан).

Морфологічними варіантами вторинних предикатних синтаксем із кількісним значенням здебільшого виступають:

1) означено-кількісні числівники (власне-кількісні, збірні, дробові): *Чомусь витратити **сорок** фунтів на кофточку здається тобі останньою краплею* (С. Пиркало); *Але позаду сидить щось із **четверо** бійців...* (С. Жадан);

2) неозначено-кількісні числівники: *...[журналісти] вистрибували з мікроавтобуса, де містилася пересувна телестудія з **кількома** великими круглими антенами* (А. Дністровий);

3) сполучення двох числівників: *Чоловік зауважив раптом химерні татуювання на її плечах, двічі перекреслені бретельками майки: **кілька***

комах – бабка, богомол, капуста і два-три жуки, що наче виповзали з-під одягу (С. Андрухович);

4) субстантивовані числівники: *А в неділю вранці Богдан Гатило на чолі сотні добре зоружених мечами й сулицями комонних можів та бояр вирушив до стольного Витичева (І. Білик); Ковбаса був довгим і незадоволеним, носив військові штани з десятком кишень (С. Жадан);*

5) іменники зі значенням сукупності, міри, обсягу на кшталт *гурт, загін, отара, кілограм, літр, ложка, склянка* тощо: *А персональні новини ті, що група моїх прихильників/-ниць надумала відзначати мої 90, а що вони сумніваються в моїй довговічності, то мають намір святкувати попередньо (Ю. Шевельов); Увечері ми випили ще одну пляшку вина і мовчки, втомлені вчорашньою розмовою, рано пішли спати (Н. Сняданко); І точно звільнять, якщо за п'ять хвилин моя начальниця не побачить на своєму столі чашки гарячого американо з молоком (Люко Дашвар);*

6) синсемантичні іменники із загальним значенням великої чи малої кількості або частини від цілого типу *море, океан, ліс, жменька, тьма* тощо: *Зараз у будинку лишилася жменька жителів, переважно пенсіонери у глибокому маразмі, підправленому телевізором (Т. Горіха Зерня); Шматок землі, ти звешся Україною. Ти був до нас. Ти будеш після нас (Л. Костенко); ...ліворуч – бібліотека заяложена метафора валізи знань... (Ія Ківа);*

7) іменники-назви за формою предмета *гроно, китиця, суцвіття* тощо: *Чоловік із дівчиною обійшли носорога, підставку для тростин, вішак для одягу, з якого, наче грона винограду, звисали фетрові капелюхи (С. Андрухович);*

8) прономінативи зі значенням кількості: *І сам я не згірш (Д. Кремінь); Кожна з вас, на котру я подивлюсь, Вже близька мені (В. Поліщук).*

13.4. Вторинні предикатно-модальні синтаксеми

Вторинні модальні предикатні синтаксеми в семантично ускладненому реченні стають показниками суб'єктивної або об'єктивної модальності речення, що стає підставою для розрізнення вторинних суб'єктивно-модальних, суб'єктивно-об'єктивно-модальних та об'єктивно-суб'єктивно-модальних синтаксем [Кульбабська 2011, с. 370–385].

Вторинні суб'єктивно-модальні синтаксеми корелюють з реченевою категорією суб'єктивної модальності, виражаючи ставлення мовця до висловленого. На думку О. Кульбабської, сутність вторинних суб'єктивно-модальних синтаксем полягає в їхній здатності до «якісної кваліфікації суб'єктом мовлення змісту свого висловлення як специ-

фічного роду субстанції, що здійснюється за аналогією до механізму предикації як форми реалізації когнітивної функції мови» [Кульбабська 2011, с. 379]. Похідність вторинних суб'єктивно-модальних синтаксем легко доводиться відповідними трансформаціями, пор.: *Отже, він [Якобсон] прочитав уже переклад моєї праці...* (Ю. Шевельов) – *Автор підсумував, що він [Якобсон] прочитав уже переклад його [автора] праці; На щастя, твою фігуру під мішкуватим одягом абсолютно неможливо розгледіти* (С. Пиркало) – *Я щаслива, що твою фігуру під мішкуватим одягом абсолютно неможливо розгледіти; А по-моєму, ми його з кимось переплутали* (Л. Дереш) – *Я вважаю, що ми його з кимось переплутали*.

На формальному рівні речення вторинні суб'єктивно-модальні синтаксеми традиційно тлумачать вставними компонентами.

Українські лінгвісти виділяють семантичні варіанти вторинних суб'єктивно-модальних синтаксем зі значенням [Кульбабська 2011, с. 373–379]:

1) гіпотетичної модальності, яка стає наслідком неповного знання мовця про дійсність і виражає невпевненість, припущення мовця щодо реалізації певної ситуації або можливість її здійснення: *Вже почалось, мабуть, майбутнє, оце, либонь, вже почалось* (Л. Костенко); *Очевидно, це теж одна з ознак десяти років, про які йдеться* (С. Жадан);

2) констатувальної модальності, що виражає впевненість мовця щодо реалізації певної ситуації, її вірогідність чи достовірність: *Вранці ми поснідали в належний час і роз'їхалися в різних напрямках, зрозуміло, не обмінявшись адресами* (Н. Сняданко); *Шоправда, в плацкартному вагоні все це виглядає значно банальніше* (С. Ушкалов);

3) оцінної модальності, що передає особисту думку мовця чи його співрозмовника щодо певної ситуації або її емоційну оцінку: *«Впізнавати» і «не забувати» – різні речі, як на мене* (Л. Дереш); *В сучасній українській мові можна відшукати багато архаїчних форм, і це, на думку поета, підтверджує тезу, що історія українців сягає дохристиянських часів* (О. Гнатюк); *На жаль, тодішні його листи, вкупі з усією моєю «паперовою» кореспонденцією тої осені, загубилися при котромусь із переїздів* (О. Забужко);

4) переповідної модальності, яка вказує на джерело інформації або спосіб її отримання: *Кажуть, усі, хто торкався до білої дівчинки чи до побілих людей, одразу позбуваються хвороб і поганих звичок* (А. Дністровий); *І треба сказати, що за увесь час перебування в Болгарії він чітко дотримувався цієї позиції – максимально сприяючи розвитку болгарської науки, вищої школи* (Р. Андріяшик);

5) логічного впорядкування мовлення, що передбачає виокремлення основної думки, висновку або результату з певної ситуації: *Жінки переглянулись. – А котра, до речі, година? – запитала одна* (Л. Дереш); *По-перше, з'явився форум (себто часопис «Критика»), на якому автори з різних країн і регіонів могли вільно дискутувати. По-друге, завдяки відкритості на Захід українські інтелектуали отримали доступ до раніше не відомих їм праць, а це вплинуло на якість інтелектуальної дискусії* (О. Гнатюк); *Отже, треба готуватися* (І. Карпа);

6) спонукальної модальності, основне призначення якої привернути увагу співрозмовника до висловленої думки: *Уявіть собі, приїжджає на цей ґрунт голова (Голова!) НеТеШа зі славного міста князя Лева* (Ю. Шевельов); *Послухайте, ви не думайте нічого поганого, тут і продукти свіжі, я сама варила вночі* (Т. Горіха Зерня); *Бачте, і я в цьому домі заробляю!* (І. Карпа).

Головним морфологічним засобом вираження вторинних суб'єктивно-модальних синтаксем є так звані модальники, чи модальні слова, що спеціалізовані в українській мові на реалізації семантики суб'єктивної модальності: *У тебе, правда, мабуть, і бруска нема?* (С. Пиркало).

Вторинні модальні предикатні синтаксеми, що є виразниками об'єктивної модальності, загалом реалізують інформативно-доповнювальні відношення [Кульбабська 2011, с. 383]. Мовознавці вбачають специфіку таких синтаксем у тому, що вони, ґрунтуючись «на зв'язку ототожнення різних позначень одного референта в тексті» [Гуйванюк 2002, с. 58], характеризують одну й ту саму ситуацію дійсності, що й базова реченнева структура, однак при цьому модифікують семантику денотата відповідно до інтенцій мовця [Кульбабська 2011, с. 383].

Вторинні модальні предикатні синтаксеми, що є показниками неосновної об'єктивної модальності в реченні, доцільно поділити на два різновиди: 1) об'єктивно-суб'єктивно-модальні синтаксеми, які презентують певну об'єктивну інформацію як додаткову в структурі семантично ускладненого речення; 2) суб'єктивно-об'єктивно-модальні синтаксеми, що поєднують у собі об'єктивну інформацію й оцінки та асоціативні коментарі мовця [Кульбабська, с. 383].

О. Кульбабська з-поміж об'єктивно-суб'єктивно-модальних синтаксем пропонує виділяти такі семантичні різновиди [Кульбабська 2011, с. 384]:

1) етимологізатори: *Текст (лат. **textum** – тканина, зв'язок, побудова) – послідовність знаків (мови або іншої системи знаків), що*

утворює єдине ціле й становить предмет дослідження для лінгвістики тексту (Зі словника);

2) ілюстратори: У мові-джерелі звучання слова часто не збігається з прочитанням сукупності букв, з яких воно складається (*Carlisle – Карлайл, Rambouillet – Рамбує, Worcester – Вустер, billet – білет, pioneer – піонер і т. ін.*) (З Українського правопису);

3) ідентифікатори: *Морозиво скрапує на рожевий сарафанчик дівчинки майже хвилину (короткий новинний сюжет або повноцінний синхрон експерта)* (С. Поваляєва);

4) дефініції: *Правопис складається з трьох підсистем: графіки (букв, якими позначаються найтиповіші звуки), орфографії (закономірностей поєднання букв для передавання на письмі звукового образу української мови) і пунктуації (розділових знаків, за допомогою яких позначають змістове й інтонаційне членування висловленої думки)* (З Українського правопису);

5) класифікатори: *Так, Драгоманов визначає «свободу зборів, петицій і заяв зовнішніми знаками (малюнками, прапорами, процесіями та ін.)» та «свободу товариств і об'єднань»* (Р. Андріяшик);

6) конкретизатори: *Кімната була захаращена меблями: кілька сервантів вгиналося від кристалу, набору порцелянових рибок (чайник і чашки) та порцелянових курочок (глек і чарки)...* (С. Андрухович).

Суб'єктивно-об'єктивно-модальні синтаксеми мають такі семантичні різновиди:

1) кваліфікатори: *Мушу Вам признатися, що в мені й кровинки української немає: мати моя – українська полька (дуже проста жінка), а батько – білорус (міщанського роду, вчитель географії та історії в двохкласному вчилищі, загальнорус по пересвідченнях)* (А. Кримський);

2) актуалізатори: *Вийшло, як казав Вінні-Пух (мій улюблений літературний герой з чотирилітнього віку!), «не те, що я гадав, але щось та вийшло»* (О. Забужко);

3) характеризувальні: *Так, аби солоний сік завжди накривав спеціальні дощечки (середні – прямі, бічні – коротші, але прямі, крайні – півкруглі, припасовані до форми дерев'яної бочки). Інакше капуста сохне і вивірюється* (Т. Прохасько);

4) авторизатори: *А сама Забужко послідовно (не лише в зазначеному тексті) збереження української культури у XX столітті пов'язує зі спадщиною модернізму, зокрема модернізму 1920-х років,*

який радикально поривав з провінціалізмом і звертався до європейських зразків (О. Гнатюк);

5) перифрази: *Перші числа «Дня» вийшли за його [Володимира Рубана] редакцією, потім його змінила на цій посаді Лариса Івшина (дружина Євгена Марчука)* (О. Забужко).

На формальному рівні вторинні модальні предикатні синтаксеми, що є виразниками об'єктивної модальності, виконують роль вставлених конструкцій, які в структурному плані доволі розмаїті – від окремого компонента-словоформи до розлогого тексту, пор.: *То чи не завчасу впадаєте в отой настрій «від 15-го (чи 14-го?) феверяля»? (Припускаю, що тут трохи, може, й «природа з погодою» завинили – з Бостона онде пишуть, що там 1° за Цельсієм, «snow is raging», вітер «howling», тож і в Нью-Йорку, либонь, те саме, та й у нас незгурт ліпше – щойно сонечко заблимає й бруньки понапинаються, як назавтра, гульк – уже суне завірюха, хвища-хляга, дощ із снігом [NB: це в середині квітня!], температура падає до Бостонського рівня, і, розуміється, настрій укупі з нею – казиться віт до решти під фінал віку, та й годі!). Що, проте, не значить, ніби київське культурне (і культурницьке!) життя завмирає, а якраз наоборіт...* (О. Забужко).

Отже, типологія вторинних синтаксем української мови презентована предикатно-адвербіальними, предикатно-атрибутивними, предикатно-апозитивними, предикатно-модальними, предикатно-кількісними синтаксемами з їхніми семантичними і морфологічними варіантами.

Контрольні питання та завдання до розділу 3

1. Порівняйте визначення валентності в «Лінгвістичній енциклопедії» О. Селіванової та в інших довідкових виданнях. Яке тлумачення, на вашу думку, є більш обґрунтованим? Свою відповідь аргументуйте.

2. Зіставте речення *Дівчина співає. Дівчина співає пісню*. Простежте особливості валентної реалізації предиката в обох реченнях.

3. Яким чином визначає валентність І. Вихованець?

4. Які частини мови, на думку І. Вихованця, є основними для побудови речення? Чому? Який взаємозв'язок можна виявити між поняттями валентності й семантико-синтаксичної структури речення в концепції І. Вихованця?

5. Опишіть валентність предикатів за різними критеріями їх класифікації. Наведіть приклади.

6. Установіть валентність дієслів у реченнях типу *Дощить* за концепціями Л. Тен'єра та І. Вихованця.

7. Скваліфікуйте синтаксему як мінімальну синтаксичну одиницю семантико-синтаксичного рівня речення.

8. Розкрийте власне-семантичні властивості й семантико-синтаксичну сполучуваність різних типів предикатних синтаксем (предикатів дії, процесу, стану, якості, кількості, локативних предикатів).

9. Простежте власне-семантичні властивості, семантико-синтаксичну сполучуваність, морфологічні варіанти субстанціальних синтаксем (суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної).

10. Охарактеризуйте типологію вторинних субстанціальних синтаксем.

11. Установіть специфіку перехідних синтаксем субстанціально-предикатного типу.

12. У чому полягає специфіка вторинних предикатних синтаксем як показників семантико-синтаксичних відношень між семантично елементарними простими реченнями?

13. Розкрийте власне-семантичні властивості, морфологічні варіанти вторинних предикатних синтаксем (темпоральної, причинової, цільової, допустової, умовної, атрибутивної, синтаксеми відповідності / невідповідності).

14. У поданих реченнях визначте семантичний тип предиката, його валентність і різновид субстанціальних і вторинних предикатних синтаксем і члени речення, з якими вони співвідносяться, а також морфологічні засоби їхнього вираження. Накресліть структурну схему речень.

I. Вони сиділи в садку, і над ними тихо лопотіло листя. Літали метелики, обпадаючи квіти, як бджоли, і пили з них солодкий нектар. Тріпотіли крильцями, і чи через ті метелики, а чи від тихого лепету листя, здалося Володимирові, що повітря навкруги перламутрове. Перед ним сиділа сива жінка і розповідала йому про школу, він попивав із великої білої філіжанки козине молоко й думав, що за ці два дні, які прожив на околиці, зовсім оновився. Думав, що все пережите схоже на сон, зараз уростав в інше життя і набирався спокою, яким дише на цій околиці кожна бадиллина (В. Шевчук).

II. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу. Мати ненавиділа діда і вважала його за чорно-книжника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо Псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка – коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі (О. Довженко).

III. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча (І. Багрянний).

Використана література

Абашина 2009: Абашина В. М. Актуальне членування російського складного речення в комунікативно-прагматичному висвітленні : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02. Київ : НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2009. 40 с.

Адамец 1978: Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике. *Языкознание в Чехословакии* / сб. статей. 1956–1974 / под. ред. А. Г. Широковой. М., 1978. С. 213–214.

Акимов 1990: Акимов Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. М. : Высшая школа, 1990. 168 с.

Андерш 1978: Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. К. : Наук. думка, 1987. 192 с.

Андерш 1988: Андерш Й. Ф. Валентно-інтенційна структура предиката і типологія простих речень у сучасних слов'янських мовах. *Слов'янське мовознавство: Доп. X Міжнародного з'їзду славістів, Софія, вересень 1988*. К. : Наук. думка, 1988. С. 124–136.

Арват 1976: Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения. Черновцы, 1976. 68 с.

Арібжанова 2004: Арібжанова І. М. До питання про функціональний статус порівняльних конструкцій. *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. праць. К. : Видав. дім Дмитра Бурого, 2004. Вип. 14. кн. 1. С. 19–24.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. М. : Наука, 1988. 341 с.

Аспіранти 2010: Аспіранти й докторанти професора А. П. Загнітка. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Вип. 20 : На честь 55-річчя професора А. П. Загнітка. Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2010. С. 278–323.

Бабайцева 1979: Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. М. : Просвещение, 1979. 269 с.

Бабайцева, Максимов 1987: Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык : учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» в 3 ч. Ч. 3. Синтаксис. Пунктуация. 2-е изд., перераб. М. : Просвещение, 1987. 256 с.

Бабайцева 2000: Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка : монография. М. : Дрофа, 2000. 640 с.

Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / пер. с фр. Е. Вентцель, Т. Вентцель. М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 416 с.

Балли 1961: Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. К. А. Долинина. М. : Изд. иностр. лит-ры, 1961. 393 с.

Бацевич 2000: Бацевич Ф. С. Роздуми про мову Ноама Хомського. *Хомський Н. Роздуми про мову* / пер. з англ. Львів : Ініціатива, 2000. С. 9–26.

Бацевич 2009: Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. 2-е вид. К. : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.

Бацевич 2009а: Бацевич Ф. С. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля і дослідницької одиниці. *Мовознавство*. № 1. К. : Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні НАН України, 2009. С. 29–37.

Бацевич 2011: Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.

Безугла 1998: Безугла Л. Р. Історична динаміка мовленнєвого акту квеситива в німецькій та англійській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків : держ. ун-т, 1998. 22 с.

Безугла 2012: Безугла Л. Р. Лінгвістична прагматика та дискурсивний аналіз. *STUDIA PHILOLOGICA Філологічні студії* : збірник наукових праць. Вип. 1. К. : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2012. С. 95–100.

Безяева 2002: Безяева М. Г. Семантика коммуникативного уровня звучащего языка: волеизъявление и выражение желания говорящего в русском диалоге. М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2002. 751 с.

Бейкер 2008: Бейкер М. К. Атомы языка. Грамматика в темном поле сознания / пер. с англ. ; под. ред. О. В. Митрениной, О. А. Митрофановой. М. : Изд-во ЛКИ, 2008. 272 с.

Белл 1980: Белл Р. Т. Социоллингвистика. М. : Международные отношения, 1980. 320 с.

Белошапкова, Брызгунова, Земская 1989: Белошапкова В. А., Брызгунова Е. А., Земская Е. А. и др. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. ун-тов / под ред. В. А. Белошапковой. 2-е изд., испр. и доп. М. : Высш. шк., 1989. 800 с.

Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика / под ред. Ю. С. Степанова. М. : Прогресс, 1974. 448 с.

Береснева 2011: Береснева В. А. Лингвистический синкретизм как воплощение и рефлексия единства мира. *Мир науки, культуры, образования*. 2011. № 6 (31). С. 274–278.

Блумфильд 1968: Блумфилд Л. Язык. М. : Прогресс, 1968. 607 с.

Богданов 1996: Богданов В. В. Лингвистическая прагматика и ее прикладные аспекты. *Прикладное языкознание*. СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1996. С. 268–275.

Болдырев 2001: Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : курс лекций по английской филологии. Тамбов : Изд-во Тамбов. ун-та, 2001. 123 с.

Бондаренко 2011: Бондаренко И. В. Влияние генеративной грамматики Н. Хомского на мировое языкознание. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. Вып. 2. Калининград : Балтийского федерального университета им. И. Канта, 2011. С. 141–149.

Бондаренко 2019: Бондаренко О. Є. Функційно-комунікативний потенціал односкладних речень у мові сучасних українських мас-медіа: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпро : Дніпр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2019. 239 с.

Бондарко 1984: Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1984. 136 с.

Вайсгербер 1993: Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. М. : Изд-во МГУ, 1993. 224 с.

Васильев 1990: Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. М. : Высш. шк., 1990. 176 с.

Вахек 1964: Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М. : Прогресс, 1964. 350 с.

Великий 2005: Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

Вежицкая 1996: Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой. М. : Русские словари, 1996. 416 с.

Вежицкая 2011: Вежицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты. М. : Языки славянских культур, 2011. 568 с.

Витгенштейн 1994: Витгенштейн Л. Философские работы. Часть 1. М. : Гнозис, 1994. 612 с.

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К. : Наук. думка, 1988. 256 с.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функційного синтаксису української мови. К. : Наук. думка, 1992. 224 с.

Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. К. : Либідь, 1993. 368 с.

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.

Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К. : Наукова думка, 1983. 220 с.

Вінтонів 2013: Вінтонів М. О. Комунікативна структура речення і тексту в українській літературній мові : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Донецьк : Донецький національний ун-т, 2013. 423 с.

Волохина, Попова 2003: Волохина Г. А., Попова З. Д. Синтаксические концепты русского языка. Воронеж : Истоки, 2003. 131 с.

Всєволодова 2000: Всєволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. Учебник. М. : МГУ, 2000. 501 с.

Всєволодова 2007: Всєволодова М. Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (к вопросу о структуре содержательного пространства языка). *Лінгвістичні студії: збірник наукових праць*. Вип. 15. Донецьк : ДонНУ, 2007. С. 35–44.

Всєволодова 2009: Всєволодова М. В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка. *Вопросы языкознания*. М., 2009. № 3. С. 76–99.

Гак 1969: Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур). *Инвариантные синтаксические значения и структура предложения*. М. : Наука, 1969. С. 77–85.

Гак 1972: Гак В. Г. К проблеме соотношения языка и действительности. *Вопросы языкознания*. 1972. № 5. С. 12–22.

Гак 1973: Гак В. Г. Высказывание и ситуация. *Проблемы структурной лингвистики*. М., 1973. С. 349–372.

Гак 1978: Гак В. Г. О категориях модуса предложения. *Предложение и текст в семантическом аспекте*. Калинин : Изд-во Калининского университета, 1978. С. 19–26.

Гак 1981: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. М. : Высш. шк., 1981. 208 с.

Гак 1998: Гак В. Г. Языковые преобразования. М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. 768 с.

Гак 2000: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. М. : Добросвет, 2000. 832 с.

Галкина-Федорук 1958: Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. *Сборник статей по языкознанию*. М. : Наука, 1958. С. 103–124.

Гальперин 2007: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотип. М. : Комкнига, 2007. 144 с.

Глазкова 2010: Глазкова М. Ю. Экспрессивный синтаксис в современной публицистике (на материале русскоязычных и англоязычных аналитических общественно-политических статей) : автореф.

дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.19. Ростов-на-Дону : Южный федеральный университет, 2010. 22 с.

Городенська 1991: Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. К. : Наук. думка, 1991. 192 с.

Грабе 1966: Грабе В. Общее значение синтаксической конструкции и трансформация. *Československá rusistica*. Т. XI. 1966. № 2. С. 61–66.

Грайс 1985: Грайс Г. П. Логика и речевое общение. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. М. : Прогресс, 1985. С. 217–237.

Грамматика 1970: Грамматика современного русского литературного языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Наука, 1970. 767 с.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. Чернівці : Рута, 1999. 336 с.

Гуйванюк 2002: Гуйванюк Н. В. Кореферентні відношення в синтаксисі. *Четвертий міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26–29 червня 1999)* : доповіді та повідомлення. К. : Пульсари, 2002. С. 55–60.

Гуйванюк 2009: Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : вибрані праці. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. 664 с.

Гуйванюк, Кульбабська 1998: Гуйванюк Н. В., Кульбабська О. В. Репрезентації пропозиційних структур на рівні двоскладного речення. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Чернівці : ЧДУ, 1998. Вип. 34 : Слов'янська філологія. С. 141–146.

Гуйванюк, Кульбабська 2006: Гуйванюк Н., Кульбабська О. Ситуація як денотат речення-висловлення. *Семантика мови і тексту* : матеріали IX Міжнародної наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 26–28 вересня 2006 р.) Івано-Франківськ : ВДВЦІТ, 2006. С. 60–63.

Гулыга, Шендельс 1969: Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М. : Просвещение, 1969. 134 с.

Гумбольдт 1984: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М. : Прогресс, 1984. 400 с.

Демьянков 1985: Демьянков В. З. Основы теории интерпретации и её приложения в вычислительной лингвистике. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. 76 с.

Долгов 1993: Долгов Ю. С. Словосочетание как грамматическая категория – тип валентности. Могилев : Изд-во Могилев. ун-та, 1993. 81 с.

Ельмслев 1960: Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. *Новое в лингвистике* ; пер. с англ. 1960. Вып. 1. С. 264–389.

Єрмоленко 2005: Єрмоленко С. Я. Лінгвістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3 / 4. С. 112–125.

Жаботинська 2011: Жаботинська С. А. Методологія і методи сучасних лінгвістичних досліджень. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 52. Львів, 2011. С. 3–11.

Загнітко 2000: Загнітко А. П. Комунікативно-естетичні перетворення українського речення в художньому стилі. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Вип. 6. Донецьк : ДонДУ, 2000. С. 142–148.

Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.

Загнітко 2006: Загнітко А. Сучасні функційно-лінгвістичні теорії: основи й аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика*. Вип. 4. Херсон, 2006.

Загнітко 2007: Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія. 2-ге вид., випр. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 219 с.

Загнітко 2007а: Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія. 2-ге вид., виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 294 с.

Загнітко 2010: Загнітко А. Класифікаційні типології концептів. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Вип. 21. Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2010. С. 12–21.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.

Загнітко 2012: Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4 т. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с. ; Т. 2. 350 с. ; Т. 3. 426 с. ; Т. 4. 388 с.

Загнітко 2013: Загнітко А. Мовно-образний і поетично-символьний виміри художнього тексту. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. Вип. 27. С. 189–193.

Загнітко, Миронова 2013: Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект. Brno : Masarykova univerzita, 2013. 223 с.

Загнітко, Павлович 2013: Загнітко А., Павлович О. Сучасна синтаксична семантика: функційно-структурні вияви. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Vol. I. Adam Mickiewicz University Press, Poznań, 2013. P. 237–243.

Загнітко 2014: Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2014. 480 с.

Загнітко 2015: Загнітко А. П. Знаний дослідник теорії граматики. До 80-річчя члена-кореспондента НАН України І. Р. Вихованця. *Вісник НАН України*. 2015. № 10. С. 81–86.

Загнітко 2019: Загнітко А. Функційно-комунікативні інновації в сучасному синтаксисі: об'єктивний простір. *Лінгвістичні студії*

LINGUISTIC STUDIES : зб. наук. праць / гол. ред. А. П. Загнітко. Вип. 38. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. С. 7–15.

Зимек 1966: Зимек Р. Семантический аспект синтаксической трансформации. *Československá rusistica*. Т. XI. 1966. № 2. С. 66–72.

Золотова 1973: Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М. : Наука, 1973. 351 с.

Золотова 1988: Золотова Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М. : Наука, 1988. 440 с.

Золотова 2001: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М. : Эдиториал УРСС, 2001. 368 с.

Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка : учебник. М. : Высш. школа, 1981. 285 с.

Івкова 2007: Івкова Н. М. Фігури експресивного синтаксису в сучасній публіцистичній літературі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків : Харківський національний педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди, 2007. 20 с.

Карабан 1989: Карабан В. И. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. Киев : Вища школа, 1989. 131 с.

Карасик 2002: Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.

Касевич 1988: Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М. : «Наука», 1988. 309 с.

Кацнельсон 1987: Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности. *Вопросы языкознания*. 1987. № 3. С. 20–32.

Кларк, Карлсон 1986: Кларк Г. Г., Карлсон Т. Б. Слушающие и речевой акт. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 17: Теория речевых актов. М. : Прогресс, 1986. С. 270–321.

Кобченко 2016: Кобченко Н. В. Подвійний і складений іменний присудки: зона синкретизму. *Записки з українського мовознавства*. 2016. № 23. С. 121–133.

Коваль 2015: Коваль Л. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 316 с.

Кодухов 1977: Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие. *Семантика переходности*. Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1977. С. 5–16.

Кожина 1982: Кожина М. Н. Язык и стиль в функциональном аспекте (к определению предмета и структуры стилистики). *Основные понятия и категории лингвостилистики*. Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1982. С. 6–18.

Колшанский 1984: Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. М. : Наука, 1984. 175 с.

Колшанский 1990: Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. М. : Наука, 1990. 108 с.

Коннова 2012: Коннова М. Н. Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. 2-е изд., перераб. Калининград : Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. 313 с.

Костусяк 2006: Костусяк Н. Валентність як міжрівнева категорія. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки*. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. № 6. С. 217–221.

Краснобаева-Чорна 2006: Краснобаева-Чорна Ж. В. Интегральный подход до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори). *Лінгвістичні студії*. Вип. 14. Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2006. С. 27–31.

Кржижкова 1969: Кржижкова Е. О понятии нейтрализации. *Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие*. М. : Наука, 1969. С. 289–291.

Кубрякова 1994: Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. *Вопросы языкознания*. 1994. № 4. С. 34–47.

Кубрякова 1995: Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигматического анализа). *Язык и наука конца 20 века*. М. : РАН, 1995. С. 144–238.

Кубрякова, Демьянков 2007: Кубрякова Е. С., Демьянков В. З. К проблеме ментальных репрезентаций. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2007. № 4. С. 8–16.

Кульбабська 2011: Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. 672 с.

Кульбабська 2017: Кульбабська О. Моделювання словесного портрета жінки засобами експресивного синтаксису (на матеріалі «Щоденника страченої» Марії Матіос). *Український смисл : науковий збірник / за ред. проф. І. С. Попової*. Дніпро : Ліра, 2017. С. 45–57.

Кухарчук 2013: Кухарчук І. О. Функційно-комунікативний напрям дослідження синтаксичної будови мови. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. К., 2013. Вип. 10. С. 150–155.

Лайонз 2003: Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение. М. : Языки славянской культуры, 2003. 397 с.

Лакофф 1981: Лакофф Дж. Лингвистические гештальты. *Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика*. Вып. 10. М. : Радуга, 1981. С. 350–368.

Лакофф 2004: Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: что категории языка говорят нам о мышлении / пер. с англ. И. Б. Шатуновского. М. : Языки славянской культуры. 2004. 792 с.

Лангаккер 1992: Лангаккер Р. У. Когнитивная грамматика. М. : РАН, 1992. 56 с.

Левицкий 2005: Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса. М. : КомКнига, 2005. 368 с.

Лекомцев 1983: Лекомцев Ю. К. Антонимический текст. *Текст: семантика и структура*. М. : Наука, 1983. С. 197–206.

Лешкова 2006: Лешкова Н. В. Актуальне членування детермінантних складнопідрядних речень : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк : ДонНУ, 2006. 20 с.

Лингвистический 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. М. : Советская энциклопедия, 1990. 685 с.

Ломтев 1972: Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. М. : Изд-во Моск. ун-та 1972. 199 с.

Лосева 1985: Лосева Н. Е. О синтаксической функции предикатно-падежных форм со значением условия в русском языке. *Соотношение структурно-семантических типов предложения в русском языке* : межвуз. сб. науч. трудов. М. : МОПИ, 1985. С. 83–93.

Любимова 2011: Любимова Н. А. «Картина мира»: содержание, терминологический статус и общая иерархия её составляющих. *Мир русского слова*. 2011. № 4. С. 13–20.

Макаров 2003: Макаров М. Л. Основы теории дискурса. М. : Гнозис, 2003. 278 с.

Мартине 1969: Мартине А. Нейтрализация и синкретизм. *Филологические науки*. 1969. № 2. С. 96–109.

Маслова 2004: Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие. Минск : ТетраСистемс, 2004. 256 с.

Маслова 2014: Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику : учеб. пособие. 4-е изд. стер., М. : ФЛИНТА, 2014. 149 с.

Матезиус 1967: Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. *Пражский лингвистический кружок* : сб. статей / под ред. Н. А. Кондрашова. М. : Прогресс, 1967. С. 239–245.

Межов 2012: Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 463 с.

Мельничук 1972: Мельничук О. С. Загальні питання синтаксису української мови. *Сучасна українська літературна мова: Синтаксис* / за заг. ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1972. С. 5–50.

Меркулова 2006: Меркулова Н. О. Засоби тема-рематичного поділу висловлення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2006. 20 с.

Митренина, Романова, Слюсарь 2012: Митренина О. В., Романова Е. Е., Слюсарь Н. А. Введение в генеративную грамматику. М. : Эдиториал УРСС, 2012. 376 с.

Мірченко 2002: Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. К. : Інститут української мови НАН України, 2002. 30 с.

Мороз 2010: Мороз А. А. Концепт *блазень* у російській, англійській і французькій культурно-мовних традиціях (на матеріалі романів Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови», Д. Голсуорсі «Сага про Форсайтів» і О. Дюма «Графиня де Монсоро») : автореф. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Донецьк : Донецький нац. університет, 2010. 20 с.

Москальская 1981: Москальская О. И. Грамматика текста (пособие по грамматике немецкого языка для ин-тов и фак. иностран. яз.). М. : Высш. школа, 1981. 183 с.

Мустайоки 2006: Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. М. : Языки славянской культуры, 2006. 512 с.

Мухин 1961: Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица. *Филологические науки*. 1961. № 3. С. 53–65.

Наливайко 2007: Наливайко Ю. Ю. Синкретизм у системі членів речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.

Наливайко 2011: Наливайко Ю. Синкретизм та омонімія: диференційні параметри. *Лінгвістичні студії*. Вип. 22. 2011. С. 192–196.

Норман 2009: Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков) : курс лекций. Минск : Белорусский гос. ун-т, 2009. 183 с.

Одинцов 1980: Одинцов В. В. Стилистика текста. М. : Высш. шк., 1980. 211 с.

Олексенко 2011: Олексенко В. Дуплексив як один з основних способів реалізації семантико-синтаксичного синкретизму в межах простого речення. *Materialy VII mezinarodni vedecko-prakticka conference «Vedecky prumysl evropsheho kontinentu-2011»*. Praha, 2011. P. 13–23.

Остин 1986: Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной*

лінгвістике. Вип. 17. М. : Прогресс, 1986. С. 22–129.

Островська 2006: Островська Л. С. Категорія атрибутивності в структурі простого українського речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк : Донецький національний ун-т, 2006. 20 с.

Островська 2016: Островська Л. С. Статус атрибутивних компонентів у структурі простого речення. *Лінгвістика*. № 1 (34). Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. С. 110–124.

Островська 2017: Островська Л. С. Структурні моделі парцельованих конструкцій. *Український смисл* : науковий збірник / за ред. проф. І. С. Попової. Дніпро : Ліра, 2017. С. 252–263.

Островська 2018: Островська Л. Залежність формально-граматичної організації простого речення від інтонаційних характеристик. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство* : наук.-метод. журнал. Вип. 303. Т. 315. Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 24–29.

Островська 2018а: Островська Л. Статус і прагматика вокативних речень у сучасному художньому дискурсі. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство* : зб. наук. ст. (До 100-річчя Національної академії наук України). К. : НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2018. С. 37–49.

Очирова 2011: Очирова И. Н. Синтаксический концепт «Небытие» в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Волгоград, 2011. 155 с.

Панкрац 1992: Панкрац Ю. Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней. Минск ; М. : Наука, 1992. 112 с.

Пилипак 2019: Пилипак В. П. Егоцентрична семантична опозиція ТАМ – ТУТ в українській мові : монографія. Вінниця : Вид-во ФОП Кушнір Ю. В., 2019. 296 с.

Попов 1964: Попов А. С. Именительный темы и другие сегментированные конструкции в современном русском языке. *Развитие грамматики и лексики современного русского языка*. М. : Наука, 1964. С. 87–96.

Почепцов 2009: Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. 2-е изд., стер. М. : СمارтБук, 2009. 651 с.

Приходько 2013: Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы. Днепропетровск : Белая Е. А., 2013. 307 с.

Приходько 2017: Приходько А. Текстопрагматические свойства паратаксиса. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Вип. 25. 2017. С. 323–332.

Прияткина 1990: Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. М. : Высш. школа, 1990. 176 с.

Путіліна 2010: Путіліна О. Джерела постановня відмінкової граматики (від поч. XX ст. і до сьогодні). *Лінгвістичні студії*. Вип. 22. Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2010. С. 37–42.

Радзієвська 1999: Радзієвська Т. В. Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.15. К. : НАН України, Ін-т укр. мови, 1999. 390 с.

Распопов 1969: Распопов И. П. Несколько замечаний о синтаксической парадигматике. *Вопросы языкознания*. 1969. № 4. С. 92–100.

Рахилина, Тестелец 2016: Рахилина Е. В., Тестелец Я. Г. Научное наследие Ч. Филлмора и современная теория языка. *Вопросы языкознания*. 2016. № 2. С. 7–21.

Русская 1980: Русская грамматика : в 2-х т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Наука, 1980. Т. II. 710 с.

Святобаченко 2012: Святобаченко І. Актуальне членування безсполучникових складних речень із рівноцінними частинами. *Лінгвістичні студії*. Вип. 25. Донецьк : ДонНУ, 2012. С. 60–63.

Селіванова 2011: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2011. 844 с.

Селіванова 2011а: Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : підручник. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.

Серль 1986: Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вип. 17. М., 1986. С. 170–194.

Серль 1986а: Серль Дж. Косвенные речевые акты. *Новое в зарубежной лингвистике*. М. : Прогресс, 1986. Вип. 17. С. 195–222.

Сепир 1993: Сепир Э. Статус лингвистики как науки. Избранные труды по языкознанию и культурологии / пер. с англ. ; общ. ред и вступ. ст. А. Е. Кибрика. М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. 656 с.

Сильницкий 1973: Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов. *Проблемы структурной лингвистики*. 1972. М. : Наука, 1973. С. 373–391.

Сиротинина 2003: Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка : учеб. пособие. М. : УРСС, 2003. 137 с.

Ситар 2017: Ситар Г. Синтаксичні фразеологізми в розрізі конструкційної граматики : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 458 с.

Скаб 2002: Скаб М. Граматика апеляції в українській мові : монографія. Чернівці : Місто, 2002. 272 с.

Сковородников 1981: Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка : опыт системного исследования. Томск : Изд-во Томского университета, 1981. 255 с.

Скребцова 2018: Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы. М. : Издательский Дом ЯСК, 2018. 391 с.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К., 1994. 670 с.

Слюсарева 1981: Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М. : Наука, 1981. 196 с.

Соссюр 1999: Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. Редакция Ш. Балли и А. Сеше. Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре. Примечания / пер. с франц. С. В. Чистяковой ; под общ. ред. М. Э. Рут. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.

Степаненко 2004: Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : монографія. Полтава : АСМІ, 2004. 463 с.

Степанова, Хельбиг 1978: Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М. : Выш. шк., 1978. 258 с.

Стросон 1982: Стросон П. Ф. О референции. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XIII. Логика и лингвистика: Проблемы референции. М. : Радуга, 1982. С. 55–86.

Сусов 2006: Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. М. : «Восток – Запад», 2006. 200 с.

Сучасна 2013: Сучасна українська мова : Синтаксис : підручник / А. К. Мойсієнко та ін. / за ред. А. К. Мойсієнка. К. : Знання, 2013. 238 с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М. : Прогресс, 1988. 656 с.

Тестелец 2001: Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. М. : Издательство РГГУ, 2001. 798 с.

Тураева 1986: Тураева З. Я. Лингвистика текста (Текст: структура и семантика) : учеб. пособие. М. : Просвещение, 1986. 127 с.

Українська 2004: Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Уорф 1960: Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. *Наука и языкознание. Лингвистика и логика. Новое в лингвистике*. М., 1960. С. 135–198.

Уфимцева 2006: Уфимцева Н. В. Язык, культура и образ мира билингва. *III Международная научная конференция «Русский язык в языковом и культурном пространстве Европы и мира: Человек. Сознание. Коммуникация. Интернет»*. Варшава, 2006. С. 138–144.

Филлмор 1981: Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. X. Лингвистическая семантика. М. : Прогресс, 1981. С. 369–495.

Филлмор 1981a: Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. X. Лингвистическая семантика. М. : Прогресс, 1981. С. 495–530.

Филлмор 1988: Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М. : Прогресс, 1988. С. 52–92.

Фортунатов 1957: Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды Т. II. М. : Наука, 1957. 472 с.

Фурс 2004: Фурс Л. А. Синтаксически репрезентируемые концепты : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Тамбов : Тамбовский гос. ун-т, 2004. 36 с.

Хомский 1962: Хомский Н. Синтаксические структуры / пер. с англ. К. И. Бабицкого. *Новое в лингвистике*. Вып. 2. М. : Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 412–527.

Хомский 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / пер. с англ. В. А. Звягинцева. М. : Изд-во МГУ, 1972. 258 с.

Хомський 2000: Хомський Н. Роздуми про мову / пер. з англ. Львів : Ініціатива, 2000. С. 9–26.

Храковский 1989: Храковский В. С. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация. *Типология итеративных конструкций*. Л. : Наука, 1989. С. 5–53.

Христіанінова 2012: Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : монографія. К. : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.

Чабаненко 1984: Чабаненко В. Основи мовної експресії. К. : Вища шк., 1984. 168 с.

Чеснокова 1988: Чеснокова Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения. *Филологические науки*. 1988. С. 41–47.

Чейф 1975: Чейф У. Значение и структура языка. М. : Прогресс, 1975. 432 с.

Шабат-Савка 2014: Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові : монографія. Чернівці : «Букрек», 2014. 412 с.

Шабат-Савка 2016: Шабат-Савка С. Т. Граматичні маркери суб'єктивно-модальних інтенцій: вставні та вставлені конструкції. *Філологічний дискурс*. Вып. 3. Хмельницький : ХГПА, 2016. С. 240–250.

Шабат-Савка 2017: Шабат-Савка С. Т. Парцельовані комунікати як маркери вербалізації інтенцій мовця та експресивності художнього

тексту. *Записки з українського мовознавства*. Т. 1. № 24. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2017. С. 254–263.

Шаповалова 1998: Шаповалова Н. П. Функційно-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т, 1998. 16 с.

Шведова 1967: Шведова Н. Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии). *Русский язык. Грамматические исследования*. М. : Наука, 1967. С. 113.

Швець 2016: Швець О. В. Типологія номінативних речень в англійській, французькій та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. К. : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2016. 221 с.

Шевченко 1998: Шевченко И. С. Историческая динамика прагматики предложения: английское предложение 16–20 вв. : монография. Харьков : Константа, 1998. 168 с.

Шитик 2014: Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : монографія. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.

Шиць 2015: Шиць А. А. Нечленовані речення в граматичній системі сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. 224 с.

Шмелева 1988: Шмелева Т. В. Семантический синтаксис : текст лекций. Красноярск : Краснояр. гос. ун-т, 1988. 53 с.

Штерн 1998: Штерн И. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : Енциклопед. сл. К. : АртЕК, 1998. 336 с.

Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2004. 408 с.

Щепка 2009: Щепка О. А. Функційно-семантичне поле компаративності : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Сімферополь, 2009. 250 с.

Chomsky 2008: Chomsky Noam. On phases. In *Foundational issues in linguistic theory*, ed. Robert Freidin, Carlos Peregrin Otero, and Maria Luisa Zubizarreta, Cambridge, MA : MIT Press, 2008. P. 133–166.

Croft 2001: Croft W. Radical construction grammar: *Syntactic theory in typological perspective*. Oxford : Oxford Univ. Press, 2001. 416 p.

Daneš 1970: Daneš Fr. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. *Folia linguistica*. № IV. 1970. S. 72–78.

Fillmore 1977: Fillmore Ch. J. The case for case reopened. *Syntax and Semantics*. Vol. 8. Cole P., Sadock J. M. (eds). New-York : Academic Press, 1977. P. 59–81.

Fillmore 1988: Fillmore Ch. J., Kay P., O'Connor C. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of let alone. *Language*. 1988. Vol. 64. P. 501–538.

Wierzbicka 1982: Wierzbicka A. Why can you have a drink when you can't *have an eat? *Language*. 1982. Vol. 58. № 4. P. 753–799.

Wierzbicka 1987: Wierzbicka A. Boys will be boys. *Language*. 1987. Vol. 63. № 1. P. 95–114.

Worth 1963: Worth D. L. The role of transformations in the definition of syntagmas in Russian and Slavic languages. *American contributions to the V International congress of slavists*. Sofia, 1963.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Алексієвич С. Чорнобильська молитва: хроніка майбутнього : роман; переклад і післямова О. Забужко. К. : КОМОРА, 2016. 288 с.
2. Антипович Т. Хронос : фантаст. роман. К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 200 с.
3. Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови ; за ред. Л. О. Пустовіт. К. : Довіра, 1998. 431 с.
4. Білик І. Меч Арєя : роман. К. : Вид-во «Український пріоритет», 2019. 440 с.
5. Бердник О. Вогнесміх : роман. К. : Тріада-А, 2006. 550 с.
6. Гнатюк О. Між літературою і політикою. Есеї та інтермедії. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 368 с.
7. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К. : Критика, 2005. 528 с.
8. Гримич М. Клавка : роман. К. : Нора-Друк, 2019. 336 с.
9. Гримич М. Юра : роман. К. : Нора-Друк, 2020. 352 с.
10. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років : збірка; укладання та післямова С. Жадана. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 320 с.
11. Дяченко М., Дяченко С. Віта Ностра : роман / пер. з рос. О. Негребецького. Харків : Фоліо, 2017. 394 с.
12. Жадан С. Інтернат : роман. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2017. 336 с.
13. Забужко О. Музей покинутих секретів : роман. 2-ге вид., доп. К. : Факт, 2009. 839 с.
14. Забужко О. Планета Полин : вибрані есеї. К. : Видавничий дім «Комора», 2020. 384 с.
15. Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби. К. : Факт. Висока поліція, 2011. 514 с.
16. Задорожна Л. Відстані без розлук. К. : Акцент, 2004. 304 с.
17. Запрошення на Цитеру. Белетризовані біографії / перед., упоряд. В. Агеєвої. К. : Комора, 2014. 336 с.
18. Ільченко О. Місто з химерами : роман. 2-е вид., перероб. і доповн. К. : Видавничий дім «Комора», 2019. 264 с.
19. Ківа І. Перша сторінка зими. К. : Дух і літера, 2019. 72 с.
20. Костенко Л. Триста поезій : вибране / упоряд. : О. Пахльовська, І. Малкович. К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. 416 с.
21. Курков А. Львівська гастроль Джими Хендрікса : роман / пер. з рос. В. С. Бойка. Харків : Фоліо, 2014. 442 с.

22. Курков А. Ігри по-дорослому: Політичний детектив. У 2-х т. К. : Грамота, 2003. Т. 1. 472 с., Т. 2. 560 с.
23. Лис В. Століття Якова : роман / передм. О. Забужко. 3-тє вид., стер. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 240 с.
24. Лойко С. Аеропорт. К. : Брайт Стар Паблішинг, 2015. 344 с.
25. Люко Дашвар. Биті є : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. 288 с.
26. Люко Дашвар. #Галябезголови : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 400 с.
27. Люко Дашвар. Ініціація : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного Дозвілля», 2018. 416 с.
28. Люко Дашвар. Молоко з кров'ю : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 272 с.
29. Люко Дашвар. Покров : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 384 с.
30. Люко Дашвар. Село не люди : роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 272 с.
31. Малкович І. Подорожник з новими віршами. 4-те вид., доповн. К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. 320 с.
32. Матіос М. В. Солодка Даруся : драма на три життя. 4-те вид. Львів : Піраміда, 2007. 188 с.
33. Матіос М. В. Щоденник страченої. Психологічна розвідка. Львів : Піраміда, 2005. 192 с.
34. Небесна сотня. Антологія майданівських віршів. Упорядкув., передмова Л. Воронюк. 2-ге вид., доп. Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2014. 400 с.
35. Ольшанський І. Агатангел Кримський: поклик Сходу. Спроба трактату в особах. Луцьк : ВМА «Терен», 2012. 252 с.
36. Пагутяк Г. Лялечка і Мацько. К. : Грані-Т, 2008. 96 с.
37. Панченко В. Старовинні герби українських міст. К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 384 с.
38. Пиркало С. Не думай про червоне: Роман не для молодшого шкільного віку. К. : Факт, 2004. 360 с.
39. Петров В. Розвідки. Т. 1. К. : Темпора, 2013. 592 с.
40. Положій Є. Вежі мовчання : роман. Харків : Фоліо, 2009. 249 с.
41. Порода: Антологія українських письменників Донбасу / упоряд. В. Білявський і М. Григоров ; передм. І. Дзюби. К. : Легенда, 2017. 384 с.
42. Роздобудько І. ЛСД. Ліцей слухняних дружин : роман. 2-ге вид. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 318 с.
43. Роздобудько І. Прилетіла ластівочка. К. : Нора-Друк, 2018. 304 с.

44. Сверстюк Є. Вічна туга за справжнім. Щоденникові записи. Луцьк : ВМА «Терен», 2018. 416 с.
45. Справа Василя Стуса. Збірка документів з колишнього архіву КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Вид-во «Vivat», 2019. 688 с.
46. Стус В. Палімпсест : вибране / упоряд. Д. В. Стус. 2-ге вид. К. : Факт, 2006. 432 с.
47. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. 3-тє вид. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 284 с.
48. Сяйво білого тіла: Антологія української еротичної поезії. К. : Факт, 2008. 424 с.
49. Федь І. А. Іконічна інтенція героїчного : монографія. Слов'янськ : «Канцлер», 2004. 204 с.
50. Хома А. Лемберг. Під знаменами сонця : роман / передм. В. Гранецької. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 304 с.
51. Хома А. Провина. Львів : Л. А. «Піраміда», 2003. 224 с.
52. Чех А. Район «Д». Чернівці : Меридіан Черновіц, 2019. 320 с.
53. Шерех Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. Харків : Фоліо, 2012. 475 с.
54. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2011. 384 с.

Навчальне видання

Людмила Станіславівна
Островська

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СИНТАКСИСУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник
для студентів філологічних спеціальностей
закладів вищої освіти України

Редактор *А. Бурмус*.
Технічний редактор *О. Петроченко*.
Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Д. Кардаш*.
Друк *С. Волинець*, фальцювальні-палітурні роботи *О. Мішалкіна*.

Підп. до друку 10.01.2022
Формат 60х84^{1/16}. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 13,95. Обл.-вид. арк. 13,72.
Тираж 300 пр. Зам. № 6312.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.